

जीवन-दृष्टि

विनोबा

ग्राम-सेवा' मंडळ, वरधा

१९५४]

[मू. १॥ रु.

प्रकाशक •

भाऊ पानसे

मन्त्री, ग्रामसेवा-मंडळ, नालवाडी, वरधा, म. प्रांत

३०३

प्रथमावृत्ति १९४५

द्वितीयावृत्ति १९४६

तृतीयावृत्ति १९४९

चतुर्थावृत्ति १९५४

मुद्रक :

द. म. गट्टे

जनयात्री प्रिंटिंग प्रेस, पुणे २.

परस्तावना

माझ्या लेखाची आणि व्याख्यानाची ही निवड अध्यापक चोरघडे ह्यांनी केलेली आहे। 'जीवन-दृष्टि' हे रसिक आणि समर्पक नाव हि त्यांनीच योजलेले आहे। पहिली आवृत्ती मी कृष्ण-मदिरात असतानाच निघाली होती। ह्यातील व्याख्याने ह्या आवृत्तीत तसो धिली आहेत। त्यात काही विशेष फरक फरायचा नव्हता. कुठे असादा शब्द बदलला आहे। अनुक्रमणीत त्या त्रुटी तारफेने दर्शविले आहेत.

हे पुस्तक विद्यारथि-वर्गाच्या वाचनात येणार आहे। त्याना आणि सर्वांनाच माझी अशी सूचना आहे की त्यांनी जीवन-दृष्टीने त्याच्या वडे पहावे। केवळ साहित्य-दृष्टीने पाहू नये। त्यातील विचारांची बुद्धि-पूर्वक छाननी करावी। आणि जे ग्रहण होतील ते आचरणात आणण्याचा प्रयत्न करावा 'साहित्याची दिशाभूल' हा लेख प्रथम वाचावा। नंतर अंतर लेख आणि व्याख्याने वाचावी।

ज्ञानापेक्षा हि दृष्टि महत्त्वाची असते। चोरघड्याच्या अवेष्टेप्रमाणे ह्या पुस्तकाचे वाचनाना ती लाभारी.

परधाम, पवनार
ता. ६-७-४६

विनोबा

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ		पृष्ठ
१ * माधी तळमळ	१	१६ आजचें दु रा	८०
२ जीवनांतील		१७ धमदेवाची उपासना	९२
तीन प्रधान गोष्टी	३	१८ * आजच्या आज माभ्यवाद	१००
३ * ग्योल अभ्यास	६	१९ * विधायक कार्यक्रम	१०६
४ प्रवचन	७	२० * भारतीय जनदर्शन	१०८
५ उद्योगात ज्ञानदृष्टि	९	२१ ग्रामशेवकाना	१११
६ * साहित्याची दिशाभूल	१४	२२ गेष्टेगावची जाग्रति	११६
७ * तुलसीदासाची बालमेवा	१८	२३ गायलक्ष्मीची जोपासना	१२०
८ * गृहमद	२२	२४ * गेष्टेगावचें आरोग्य	१३४
९ * परशुराम	२७	२५ ग्वादीचें समग्र दर्शन	१३७
१० फ. जमनालालजीना		२६ यज्ञयुग आणि ग्वादी	१४७
श्रद्धाजलि	३१	२७ * खादीचें गृहशास्त्र	१५७
११ तीन मुख्य वाद	३६	२८ गोमेवेचें रहस्य	१६३
१२ * समाजवादाचें स्वरूप	५६	२९ * राज्यकारण कीं	
१३ नित्य यज्ञाची गरज	५७	स्वराज्यकारण	१८१
१४ वैराग्ययुक्त निष्काम बळ	६१	३० प्रार्थनेनंतर	१८९
१५ राष्ट्रसार्ठी त्याग :			
विती य चा ?	६८		

जीवन-दृष्टि

१

माझी तळमळ

यज्जातीयो यादृशो यत्स्वभावः
पादच्छायां संश्रितो योऽपि कोऽपि ।
तज्जातीयस् तादृशस् तत्स्वभावः
दिलप्यत्येनं सुंदरो वत्सलत्वात् ॥

—श्रीकूरयल्वार

हा तमिळ वैष्णव भक्ताचा एक श्लोक आहे. त्याचा अर्थ असा :

भगवताच्या चरणांच्या सावलीचा ज्याने आश्रय केला त्याला भगवान् सुदरराज वात्सल्यभावाने मिठी मारतो. भक्त ज्या जातीचा, जसा स्वभावाचा, आणि जसा असेल, देव त्याच्यासाठी त्या जातीचा, तसा स्वभावाचा आणि तसा वनत असतो.

मदुरेजवळील सुप्रसिद्ध 'अळगार' मंदिरात भगवान् विष्णूची मूर्ति फार प्राचीन काळी स्थापिलेली आहे. त्या मूर्तीला सुदरराज हे नाव आहे. हिंदी-प्रचार सभेच्या पदवीदान-समारंभासाठी मद्रासला गेली असता मदुरा येथील मीनाक्षीदेवीच्या दर्शनाला जाऊन आले. त्या वेळी तेथून ८ मैलावर डोंगरातील सुदर स्थानात वसलेल्या ह्या सुदरराजाचे दर्शन प्रभु-रूपेने मला लाभले होते. कारण, मीनाक्षीप्रमाणे सुदरराजाचे हें मंदिर हि हरिजनाना

मोदळें परण्यात आलें आहे मूर्ति नायाप्रमाणे च सुदर अदून पंढरपूरच्या पाटुरगाची आठवण करून देणारी आहे. घटीवर हात नाहीत, बाकी थाट तो च आहे. फोरीच काम, भव्य गोपूर इत्यादि दक्षिणेकडील विशेषता आहे. ती अर्थात् पाटुरगाला लाभलेली नाही. बाकी भक्तवत्सलता ती च आहे. पाटुरगाप्रमाणे च सुदरराज हि तिऱ्हे 'चित्त-चोर' ह्या सशेनें प्रसिद्ध आहे. पाटुरगाची प्रसिद्धि हि सुदरराजाच्या भक्त-मडळींत आहे. त्यापैकी एकांनें पाटुरगाचें वणेन जसें वेळें आहे :

मा यात पान्याः पयि भीमरथ्यां
दिगम्वरः कोऽपि तमाल-नीलः ।
विन्यस्त-हस्तोऽपि नितम्य विम्वे
धूर्तः समाकर्षति चित्त वित्तम् ॥

“ वाटसरानो, भीमानदीच्या रस्त्यावर जाऊ नका. तिथें सावळ्या रगाचा एक दिग्वर राहतो वग्नरेवर हात टेवून उभा दिसतो, पण असा धूर्त आहे कीं लोकांचे चित्तरूप वित्त हरून घेतो. ”

पाटुरग आणि सुदरराज दोन्ही मिळून देव एक च आहे देवाचा स्वभाव देवाने कधीं च सोडला नाही. वनवाळू, वृषाळू, भक्तवत्सल, जात-गोत न पाहणारा, नामदेवाच्या भाषेंत “ सर्वांलागीं घायें समान दर्शन ” अशा वृत्तीचा सुदरराजाच्या मंदिरात हरिजन प्रवेश झाल्यामुळे नामदेवाची आणि कूरथल्वारची भावना त्याच्या वागर्तति तृप्त झाली, असें म्हणता येईल. पाटुरगाचें असे केव्हा होईल ? तेथें मनुष्यमात्राला प्रवेश केव्हा लाभेल ?

नामदेवाच्या काळीं तर नामदेवाला च रुद्द त्याच्या लूटमारीच्या धद्यास्तव आरभी पंढरपूरच्या देवळात प्रवेश मिळाला नव्हता. तेव्हा—

पतित-पावन नाम ऐकुनी आलों मी दारा ।
पतित-पावन न होसि म्हणुनी जातों माघारा ॥

असा नामदेवाला सत्याग्रह करावा लागला होता. त्याच्या पुरता तो सत्याग्रह त्या वेळीं यशस्वी झाला पण आता एकूण हरिजनातर्फें सर्व भक्तमडळींनीं

नामदेवाप्रमाणे सत्याग्रह करण्याची जरूर आहे. सत्याग्रह हरिजनानीं देवळात घुसण्याचा नव्हे—तो दुराग्रह होईल—पण जोपर्यंत हरिजनाना प्रवेश नाही तोंपर्यंत भक्तमंडळींनीं तेथें न जाण्याचा.

हा सत्याग्रह माझा तर सतत चालू आहे. माझी पादुरगाविपर्यांची भक्ति माझें हृदय जाणते. माझी मूर्तीच्या दर्शनावर श्रद्धा आहे. ज्ञानदेवा-दिकाच्या विचार-संगतीत माझा आतापर्यंतचा जन्म गेला आहे. पण अजून मी इच्छा असून हि पादुरगाचें स्वनेत्रानीं दर्शन करू शकलों नाहीं. “जोंपर्यंत हरिजनाना तुझ्या या राउळात प्रवेश नाही, तोंपर्यंत मी हि माझ्या जागीं बसरा” असे मी पादुरगाला म्हणत असतां. माझी तळमळ ती जाणतो आणि त्याला हि ती च तळमळ आहे द्याविपर्यां मला शका नाहीं.

“ काळी घोंगडी काळी काठी । काळा दौरा कंठीं
बोली महाराची थेट मन्हाटी । गांडीस लंगोटी
पाई वाहणा मोटा शाहणा । पतित-पावन नाम जयाचें ”

प्रा. से वृ. ६-१.

सुरगाव, ५-४-४२.

२

जीवनांतिल तीन प्रधान गोष्टी *

उद्योग, भक्ति आणि शिक्षण

माझ्या जीवनात तीन गोष्टींना मी प्रधान पद देतां. त्यापैकी पहिली म्हणजे उद्योग आपल्या देशात आळसाचें वातावरण फार आहे. बेकारीमुळे हि आळस शिरला आहे. शिकलेल्या लोकांनीं उद्योग करावचा च नाहीं !

* पवनार येथें ता. २०-१२-१९३५ रोजी सायंकाळच्या प्रार्थनेत दिलेलें एक प्रवचन.

ज्या देशातून उद्योग गेला त्या देशाला मोठी फीट लागली आहे, असे समजले पाहिजे. जो म्हणून रातो, त्याने उद्योग हा केलाच पाहिजे मग तो उद्योग कोणता हि असो, पण उद्योगाचाचून बसता उपयोगी नाही. घरात उद्योगाचे वातावरण पाहिजे ज्या घरात उद्योगाचे शिक्षण नाही, त्या घरातलीं मुले घराचे डोक्यादेखत वाटोळे करतील. संसार आधीच दुःखमय. त्यानीं संसारात मुरा मानले त्याच्यासारखे भ्रमात पडलेले दुसरे कोणी नाहीत. रामदासांनी म्हटले आहे—“ मूर्खामार्जां परम मूर्खे । जो या संसारी मानी सुख ” जो जो मला भेटतो तो तो दुःखाचीच बदाणी सागतो मी तर कधीचच हें ओळखून ठेवले आहे आणि पुष्कळ विचारान्ती आणि अनुभवान्ती तें पकें झाले आहे. तर असा हा संसार जर थोड्यासा मुराचा करायचा असेल तर उद्योगाशिवाय सुटका नाही. सफाई करायची म्हटली तरी उद्योगी वृत्ति पाहिजे, आणि आज सगळ्यांना करता येण्यासारखा उपयोगाचा असा उद्योग सूत कातण्याचा आहे. कपडा प्रत्येकाला लागतो आणि प्रत्येक स्त्री, पुरुष, मुलगी, मुलगा सूत कातून आपला कपडा काढू शकतो. चरखा हा तर आपला मित्र होईल, शान्ति देणारा होईल—जर त्यावर आपण प्रेम करू तर. मन उदास झाले की चरखा हाती घ्यावा मनाला बरे वाटेल. गटे नावाच्या कवीचे एक काव्य आहे त्यात त्यानें एका बाईचे चित्र रंगविले आहे या बाईचे चित्त अतिशय शोकाकुल झाले होते. तिला काहीच सुचेना. शेंवटीं तिने तक्ली हातात घेतली कवीनें असें दाखविले आहे की तिला त्या तक्लीनें सान्त्वन मिळाले. आणि मी हें मानतो. उद्योगाशिवाय मनुष्याने बसता कामा नये. एखाद्याला शोष घेत असेल तर त्यानें निजाये त्याचे मला काही वाटणार नाही पण उठल्यावर त्याने वेळ आळसात वाढता कामा नये.

दुसरी गोष्ट भक्तिमार्ग. लहानपणापासून माझ्यावर जर कोणता संस्कार घडला असेल तर तो भक्तिमार्गाचा त्या वेळीं आईकडून शिक्षण

भिळाले, पुढें आश्रमात दोन्ही वेळच्या प्रार्थना करण्याची सवय लागली, त्यामुळे माझ्यात ते मुहून च गेलें पण भक्ति म्हणजे कर्ममृत्न्यता नव्हे. आपल्याला उद्योग सोडून पोटी भक्ति नाही करायची. दिवसभर पवित्र उद्योग करून शेवटी संध्याकाळी आणि सकाळी देवाचें स्मरण केलें पाहिजे. दिवसभर पापें करून किंवा आळसात घालवून प्रार्थना होत नाही पण सत्कर्म करून, दिवस सेवेंत घालवून, ती सेवा संध्याकाळी देवाला अर्पण करण्यासाठी प्रार्थना होऊ शकते. आपल्या हातून नसत झालेल्या पापाची देव क्षमा करतो पाप झाले तर त्यामदल तीव्र पश्चात्ताप वाटायला पाहिजे. रोज १५ मिनिटे का होईना, पण लहान-थोर सर्वांनी एकरूप येऊन निष्ठेने प्रार्थना करावी ज्या दिवशी प्रार्थना झाली नाही तो दिवस वाया गेला असें समजावें. भगवान् नारदाला म्हणतात—“मी वैकुंठात नसेन, एक वेळ योग्याच्या हृदयात नसेन, सूर्यांत हि नसेन; पण कुठें हि नसलों तरी जियें नामघोष चालला असेल तिथें नेमना मी सापडेन.” पण हा नामघोष कर्म करून, उद्योग करून, मग च करायचा. नाही तर तें दोंग होईल. असा हा माझा भक्तिमार्ग आहे.

आणखी एका गोष्टीचा मला नाद आहे. ती म्हणजे खूप शिकावें व शिकवावें ज्याला जे येतें ते त्यानें दुसऱ्याला शिकवावें. आणि ज्याला जें शिकता येईल ते त्यानें शिकवें. म्हातारा असला तरी त्यानें शिकवें अमंग शिकवे, गीता पाठ करावी, गणित शिकवें, काहीं ना काहीं शिकावें च, आणि जें शिकविता येण्यासारखें असेल तें शिकवावें शाळेतल्या शिक्षणावर माझा विश्वास नाही. पाच-सहा तास मुलांना असवून ठेवून त्याचे शिक्षण होत च नाही नाना उद्योग चालले पाहिजेत आणि त्यात एखादा तास शिकविलें म्हणजे पुरे आमची आई ‘भक्तिमार्ग प्रदीप’ वाचीत होती तिळा वाचता कमी वेत होते. पण एकेरु अक्षर वाचीत होती एर दिवस एरु अमंग पंधरा मिनिटे पर्यंत तिन्ना वाचून च होत होता. मी माडीवर होतों. शेवटीं

मी र्माली येऊन तिला तो अभंग शिकवून दिला तिला म्हणायला सांगितलें आणि पंधरा वीस मिनिटात तिचा तो अभंग पुरा झाला. त्यानंतर रोज तिला मी थोडा वेळ शिकवीत होतो. शेंवटीं तें पुस्तक तिचें पुरें झालें. अद्या रीतीनें जें जे शिकविता येण्यासारखे आहे तें शिकवीत राहिलें पाहिजे व शिकत हि राहिलें पाहिजे.

ह्या तीन गोष्टींविषयी मला सांगायचें होतें, तें आज मी सांगितलें आहे.

प्रा. से वृ. ५-२.

३

खोल अभ्यास

अभ्यासात लाठी-धडी महत्त्वाची नाही, खोली महत्त्वाची आहे. पुष्कळ वेळ तासचे तास आणि नाना विषयाचा अभ्यास करीत राहणें ह्याला मी लावईद अभ्यास म्हणतो. समाधिस्थ होऊन रोज सतत अल्प वेळ एखाद्या निश्चित विषयाचा अभ्यास करणें ह्याला मी खोल अभ्यास म्हणतो दहा बारा तास निजलों, पण तळमळत आणि स्वप्न-प्रस्त. असल्या झोंपेनें विश्रान्ति मिळोयची नाही. उलट पाच सहा तास निजलों, पण गाढ नि स्वप्न. ह्या एवढ्या झोंपेनें पूर्ण विश्रान्ति लाभू शकते. अभ्यासाचें असें च आहे. समाधि ' अभ्यासातील मुख्य तत्त्व आहे.

समाधियुक्त खोल अभ्यासाशिवाय ज्ञान नाही. लावलचक अभ्यास म्हणजे पुष्कळसा तर भास च, शिवाय शक्तीचा न्हास. अनेक विषयावर आणि भारावर वाचीत बसून काहीं लब्धि नाही. अभ्यासानें प्रज्ञा स्वतंत्र आणि प्रातिभायान् व्हायला हवी. प्रतिभा म्हणजे नवीन नवीन कोंय बुद्धीला

फुटत राहणें. नवीन कल्पना, नवीन उत्साह, नवीन शोध, नवीन स्फूर्ति हें प्रतिभेचें लक्षण. ही प्रतिभा भाराभर वाचनानें नेमकी मरायची.

वर्तमान जीवनातील आवश्यक कर्मयोगाला अवकाश देऊन सगळा अभ्यास करायला हवा. नाहीतर पुढील जीवनाच्या आशेनें चालू काळात मरण्यासारखा प्रकार होतो शरीर ही वस्तु किती विश्वासाची आहे हाचा तर अनुभव प्रत्येकाला येत न असतो देवाची आपणा सर्वांवर अपार कृपा म्हणून तो आमच्या टिमाणीं काहीं ना काहीं व्यंग ठेऊन न देतो. ह्या व्यंगाच्या जाणीवेनें आपण जागृत राहू अशी त्याची अपेक्षा असते.

दोन निंदूर्नी रेषा निश्चित होते. जीवनाचा मार्ग हि दोन निंदूर्नी च निश्चित होतो आपण जाहोंत कोठें तो पहिला निंदु, आणि आपल्याला जायचें आहे कोठें तो दुसरा निंदु. हे दोन निंदु नक्की केले म्हणजे जीवनाची दिशा ठरली. ही दिशा लक्षात न घेता कोठें तरी पाय फिरवीत राहण्यानें मार्ग आकमिला जायचा नाही.

साराश, अल्प मात्रा, सातत्य, समाधि, कर्माधिकार आणि निश्चित दिशा हें सौल अभ्यासाचें सूत्र आहे

(जुन्या पत्रातील उतारा नूतनीकृत)

भा. से. वृ. ऑगस्ट १९४०.

४ :

ब्रह्मचर्य

मनुष्याचें जीवन हें व्यक्तिगत अनुभवाचें वगलेलें आहे. त्या अनुभवांनें मानव-समाजाचा पुष्कळ विकास झाला आहे. परंतु हिंदुधर्मानें त्याचें शास्त्र रचून एव विशिष्ट साधना रुढ केली. ती म्हणजे ब्रह्मचर्य. इतर धर्मांत हि

संयम आहे च, परंतु त्याला शास्त्रीय स्वरूप देऊन हिंदुधर्मांना त्याप्रमाणे त्यासाठी शब्द वनाविला तसा शब्द अन्यत्र आढळत नाही. शाड लहान असताना त्याला उत्तमातल्या उत्तम रताची आवश्यकता असते. पोषण जन्मभर हवे, पण निदान लहानपणी तें सर्वांना मिळालें च पाहिजे. ह्या दृष्टीने हिंदुधर्मांने ब्रह्मचर्याश्रम उभा केला. परंतु आज मी त्या आश्रमासंबंधी न बोलतां ब्रह्मचर्य ह्या वस्तूसंबंधी बोलणार आहे.

माझ्या अनुभवावरून माझे असे मत झाले आहे की, आजीवन ब्रह्मचर्य राखावयाचें तर ब्रह्मचर्याची कल्पना अभावात्मक असता कामा नये. विषयसेवन करूं नको, ही अभावात्मक आज्ञा झाली. ह्याने काम भागत नाही. सर्व इंद्रियांची शक्ति आत्म्यात रचूं कर, अशी भावात्मक आज्ञा पाहिजे. ब्रह्मचर्याच्या वावतीत अमुक करूं नको, एवढें सागून भागायचें नाही. अमुक कर, हें सांगितलें पाहिजे. आणि त्यासाठी च 'ब्रह्मचर्य' शब्द योजिलेला आहे.

'ब्रह्म' म्हणजे कोणती हि वृहत् कल्पना. एखादा माणूस आपल्या मुलाची सेवा तो परमात्म-स्वरूप आहे असे समजून करतो, आणि पुत्र सत्पुरुष निघावा अशी इच्छा राखतो, तर पुत्र हें त्याला ब्रह्म झालें. मुलासाठी ब्रह्मचर्य पाळणें त्याला सोपें जाईल. आई मुलासाठी रात्रदिवस कष्ट सोसते. पण तिला आपण मुलासाठी काहीं च केले नाही असे वाटतें. कारण, मुलाविषयीच्या प्रेमाशी तुलना करता तिने केलेले कष्ट तिला अगदीं अल्प वाटतात. त्याप्रमाणें ब्रह्मचारी मनुष्याचें जीवन तपानें संयमानें भरलेलें असतें. पण त्याच्यासमोर असलेल्या विशाल कल्पनेच्या मानानें तो सारा संयम त्याला अल्प च वाटतो. त्याच्या वावतीत 'इन्द्रिय-निग्रह मी करतां.' असा कर्तारि प्रयोग न राहता 'इन्द्रिय निग्रह केला जातो' असा कर्मणि प्रयोग उरतो. गरीब जनतेची सेवा हें ध्येय एखाद्यानें राखलें तर ती सेवा हें त्याचें ब्रह्म झालें. त्यासाठी तो जें करील तें ब्रह्मचर्य. थोडक्यात म्हणजे

ब्रह्मचर्यपालनाला कोणती तरी विशाल कल्पना डोळ्यासमोर पाहिजे, तेव्हा ब्रह्मचर्य सोपे होतं. ब्रह्मचर्याला भी विशाल ध्येयवाद आणि तदर्थ सयमाचरण म्हणतों. ही ब्रह्मचर्यासमर्फी मुख्य गोष्ट सांगितली.

दुसरी एक गोष्ट सागावची आहे ती म्हणजे जीवनातल्या लहान लहान गोष्टीत हि नियमन पाहिजे खाणें, पिणें, नेलणें, उरणें, निजणें वगैरे सर्व बाबतीत नियमन पाहिजे कसें हि वागू आणि इन्द्रिय-निग्रह साधू ही आशा व्यर्थ आहे. बड्याला लहानसें हि छिद्र असले तरी तो पाणी ठेवण्याला निरुपयोगी होतो. तसें च चित्ताचें आहे.

(सुन्या मापणानून)

प्रा. से. नृ ४-८.

५

उद्योगांत ज्ञानदृष्टि *

माझ्या मित्रानो,

१. काल भी नेललों, त्यात सर्वजनाना मला काय सागावयाचे होतें, तें सांगितलें आज माझ्या समोर मुग्व्यतः शाळेची मदळी आहेत. त्यांना उद्देशून मी नेलणार आहे

२. ह्या शाळेची माझा पूर्वीपासून सवध आहे. वीस वर्षांपासून ही कार्यकर्त्यांप्रिपया शाळा चालू आहे काळाशी टकर देऊन ती टिडून आहे. पृनहाता तिच्यात चिरदपणा आहे ह्याचें भेय येथीं शिक्षक-मदळीला आणि जनतेला आहे. ह्यादरुल ते धन्यवादास प्राप्त आहेत.

* राष्ट्रीय शाळा, तुमसर, येथें ता. १४-२-४२ रोजी शिक्षक, विद्यार्थी आणि गायत्री तरण ह्यांच्यासमोर दिवेल भाषण.

३. माझ्या दृष्टीने आमच्या शिक्षणात आज जर कशाची विशेष गरज असेल तर ती विज्ञानाची आहे हिंदुस्थानचा उद्धार केवळ शेतीवर होणे नाही हिंदुस्थान कृषिप्रधान म्हटला जातो युरोपातील राष्ट्रे विज्ञान पाहिजे उद्योगप्रधान म्हटली जातात हिंदुस्थानात शेती मुख्य असताना माणशी सव्या एकर जमीन आहे उलट फ्रान्समध्ये ती माणशी साडेतीन एकर असून तो देश उद्योगप्रधान म्हटला आहे ह्यावरून हिंदुस्थानची दशा किती वाईट आहे तें वळून येईल ह्याचा अर्थ हा होतो, की हिंदुस्थानात एक शेती मात्र होते, दुसरें काहीं होत नाही अमेरिका (संयुक्त संस्थानें) जगातील सर्वांत सधन देश आहे. त्यात शेती आणि उद्योग दोन्ही भरपूर चालतात तो युद्धासाठी रोजचा पचास कोटी रुपये रचून करीत आहे आपल्या देशाची लोकसंख्या चाळीस कोटी इतक्या लोकाना रोज जेवू घालावयाचें, तर इथल्या मानानें पाच कोटी रुपये रचून येईल हिंदुस्थानला अकरा दिवस जेवण देता येईल, इतका रचून अमेरिका रोज युद्धासाठी करीत आहे इतकी ती श्रीमंत आहे हिंदुस्थानात माणशी सालिना उत्पन्न पन्नास साठ रुपये शेतीचें आणि बारा रुपये उद्योगाचें होतें म्हणून च हिंदुस्थानला कृषिप्रधान म्हणावयाचें. आता इंग्लंडचें पहाल, तर तेथें सालिना शेतीचें उत्पन्न माणशी असें च पन्नास-साठ होतें आणि उद्योगाचें होतें पाचशें बारा रुपये. ह्यावरून आपला देश कोठें आहे तें पहा.

ही स्थिति पालटायला आपल्या येथील विद्यार्थी, शिक्षक आणि जनता सर्वांनी च उद्योगात तरबेज व्हायला पाहिजे. त्यासाठी विज्ञान शिकायला पाहिजे

(अ) आमचें स्वयंपाकघर ही आमची प्रयोगशाळा असली पाहिजे तेथें काम करणाऱ्याला कोणत्या रसाचात किती उष्णाक, किती ओज, किती स्नेह इत्यादि सर्व शास्त्रीय गोष्टी माहीत पाहिजेत कोणत्या घयाच्या माणसाला कोणत्या कामाला वसा आहार लागेल, ह्याचें गणित त्याला करता

आलें पाहिजे (आ) शौचाला तर सर्व च जातात पण शाळेंतील मडळींच तसें नाहीं चालायचें मळाना काय उपयोग होतो ? सूर्यकिरणाचा त्यावर काय परिणाम होतो ? मळ उघडा पडल्यास त्यापासून कोणते नुकसान होतें ? कोणते रोग फैलावतात ? त्याच रस होताला दिल्यास जमिनीचा कस किती वाढतो ? इत्यादि सर्व गोष्टींचें शास्त्रीय ज्ञान त्यापासून आपल्याला मिळविलें पाहिजे. (इ) एखादा मुलगा आजारी पडतो तो का आजारी पडला ? आजार आला तो पुष्कट आला नाही त्याला तू रसचं म्हणून बोलावलेस अतिशयप्रमाण त्याची वास्तपुस्त केली पाहिजे. तो का आला, कसा आला इत्यादि चौकडी केली पाहिजे त्याची यथास्थित पूजा, उपचार कसा करा यचा तें समजून घेतलें पाहिजे तो आला च तर त्याच्यापासून सर्व ज्ञान ग्रहण केलें पाहिजे. ह्यात शिक्षणाचा मुद्दा आहे तो ज्ञानदाता आला आणि गेला, आपण कोरडेचे कोरडे ! असें इतराप्रमाणें आमचें होता कामा नये. (ई) तुम्ही येथें सूत कातता, खादी काढता, त्यामदल तुम्हाला धन्यवाद, परंतु खादीविद्येसंदर्भा शास्त्रीय प्रश्नांची उत्तरं जर तुम्हाला देता आलीं नाहीत, तर शाळा आणि उत्पत्तिनेद्र उर्फ कारखाना ह्यांच्यात परक तो काय राहिला ? परंतु मी तर कारखान्यात हि ह्या ज्ञानाची अपेक्षा राखीन

५ इथल्या शाळेंतील मुलें इंग्रजी चर्चेच्या परीक्षात उत्तीर्ण होतात, इतरांच्या मानानें तीं कमी नाहीत, इत्यादि मला मधा सांगण्यात आलें परंतु मुलें पास होतात ह्यात विशेष तें काय आहे ? आपला थोर घारसा आपलीं मुलें नालायक थोडीं च आहेत ? इंग्लंड मधल्या मुलाना इतिहास भूगोल शिक्षका बरें मराठीतून ? पाहू किती पास होतात तीं ? बडोद्याला पुष्कळ वर्षापूर्वी एका गाहेन आला होता त्यान गीतेचा चागला धीस बरो अभ्यास केला होता तमा तो चागला बोलला, परंतु त्याला संस्कृत बचन धड उच्चारता आलें नाही तो काय म्हणाला

कुरु कर्मैव तस्माद् द्यम् ।

वीस वीस वर्षे अभ्यास करून त्यांची ही दशा ! आपल्या येथे शेकडो लोक त्याच्या भाषेत सरस बोलतात. परंतु हा आपल्या ह्या भूमीचाच गुण आहे. हजारो वर्षांपासून विद्येची उपासना येथे झाली आहे. हा कांहीं ह्या शाळेतील गुरजींचा गुण नाही. म्हणून इंग्रजी भाषेच्या ज्ञानावर आम्ही संतोषून चालणार नाही. आम्हांला आरोग्यशास्त्र, रसायनशास्त्र, पदार्थविज्ञान, यंत्रशास्त्र इत्यादि शिकले पाहिजे. शास्त्राची आणि विज्ञानाची ही यादी ऐकून घाबरून जायला नको. ती उद्योगाबरोबर सहज लीलेने शिकता येतील.

५. शिकायच्या विद्या दोन आहेत : एक आपल्या आसपासच्या वस्तु पारलप्याची शक्ति म्हणजेच विज्ञान; आणि दुसरी, आत्मज्ञानपूर्वक सयम करायला येणं म्हणजेच अध्यात्म. ह्यासाठी मध्यतरी निमित्तमात्र भाषा लागते. तेवढ्यापुरतीच ती शिकावयाची भाषा पोस्टमनचे काम करते. मी

जर पत्रात काहीं लिहिलें च नाही, तर पोस्टमन तो

विविध विद्या : कोरा कागद हि पोंचवील. भाषा म्हणजे विद्येचें

विज्ञान आणि वाहन. ही हि किंमत कमी नाही. विज्ञान आणि

अध्यात्म अध्यात्म हीच विद्या. तिचाच मी विचार करीन.

माझा चरखा मोडला तर का मी रडत बसेन ? मी

सुताराकडे जाऊन तो दुरुस्त करून घेईन. तसें, किंचू चावला असता मी रडत बसता कामा नये त्याचा उपचार करून मोबळें झालें पाहिजे. अशा प्रकारे आत्म्याची अलिप्तता कळली पाहिजे. ती आगवळणी पडली पाहिजे. माझी शाळेची परीक्षा हीच. मी भाषेचा पेपर वादीत बसणार नाही. मुलाच्या बोलण्यावरूनच त्याचें भाषाज्ञान मला समजून येईल.

६. विद्यार्थी जेवनात, आणि इतर मंडळी हि जेवतात. परंतु त्या दोघोंत फरक आहे. विद्यार्थ्यांचे जेवण ज्ञानमय पाहिजे. त्यांनीं धान्य दळलें आणि

चाळलें; त्यात चाळ निती निघाला, तो ते नोंदून
 शाळेंत ज्ञानदृष्टि ठेवतील. समजा, शेरातून आठ तोळे चाळ निघाला;
 प्रधान म्हणजे हा दहा टक्के चाळ झाला हा पार झाला.

दुसऱ्या दिवशीं शेजाऱ्याकडे जाऊन तो त्याचा
 चाळ मोजील त्याला आढळून येईल, त्याच्या पिठातून अडीच तोळे च
 चाळ निघती. दहा टक्के चाळ निघाल्यास काय विघडलें? तितका चाळ
 पोटात गेल्यास का चालणार नाही? इत्यादि प्रश्न त्याला मुचले पाहिजेत.
 त्यानें ते विचारले पाहिजेत, आणि त्याची योग्य उत्तरे हि त्याला मिळालीं
 पाहिजेत. असें जर झालें तर गीतेंत म्हटल्याप्रमाणें त्याचें प्रत्येक कर्म ज्ञान-
 साधन होईल. ताप आला तर तो ज्ञान देऊन जाईल. तो प्रयोग होईल.
 पुन्हा तमला ताप येणार नाही. जेथें अशा प्रकारें प्रत्येक गोष्ट ज्ञानदृष्टीनें
 बेली जाते ती शाळा; आणि जेथें ती च गोष्ट कर्मदृष्टीनें होते ती कारखाना.
 अशा प्रकारें प्रयोगबुद्धीनें, ज्ञान दृष्टीनें प्रत्येक कर्म करायचे म्हटलें, म्हणजे
 थोडा तप होईल. पण त्यातून तितकी कमाई होईल. शाळेंत चरण्या म्हणजे

आमच्या का बोकाळीं वसला ? मी इतिहास घोक्याला नाहीं जन्मलों. मी तो निर्माण करायला जन्मलो आहे.

शिक्षकाच्या दृष्टीने प्रत्येक गोष्ट ज्ञान देणारी आहे. उदाहरणार्थ, मळ च पहा. तो पार मोठें शिक्षण देतो. मी तर त्यावावत एक श्लोक च बनविला आहे : 'प्रभाते मल-दर्शनम्' सकाळीं त्याच्या दर्शनाने माणसाला आपलें आरोग्य वसें आहे त्याचें ज्ञान होईल. मळातील भुइमुगाचे तुकडे काल पोटावर केलेल्या अत्याचाराचे आणि अपचनाचें ज्ञान आणि भान करवितील. त्याप्रमाणें आपण आपल्या आहार-विहारात परक करू. किती हि काळजी घेतली, तरी मळ घाण च. तो सकाळीं अवलोकून आपली देहासक्ति कमी होऊन वैराग्य लाभेल. आणि आई जशी थडीच्या दिवसात मुलाच्या अगावर पाघरण घालते, आणि कोणते हि अग उघडे पडलें नाही ह्याची काळजी घेते, त्याप्रमाणें काळजीपूर्वक आपण मळ कौरुच्या मातीने नीट झाकला, आणि योग्य काळीं शेतात पसरवला, तर तो च आपली लक्ष्मी वाढवील. आरोग्य वैराग्य-सौभाग्य दात !

ह्या च प्रमाणे शाळेंतील प्रत्येक कर्म ज्ञानदायी आणि व्यवस्थित होईल. मुलगा वसेल तर ताट वसेल. घराचा धारण वाकला तर घर टिकेल का ? नाहीं तसा आपला मेरुदंड हि आपण सर्वदा ताट राखला पाहिजे. शाळेंत जर ह्याप्रमाणें कार्य होईल, तर राष्ट्र पाहता पाहता बदलून जाईल त्याचें दु रत दैन्य नाहीसं होईल. सर्वत्र ज्ञानाची प्रभा पाकेल

७ शाळेंतील प्रत्येक गोष्ट ज्ञानसाधन बनवायची म्हटलें, म्हणजे त्यासाठीं शाळा सजवाव्या लागतील उत्तम उत्तम साधनें ठेवावीं लागतील

रामदासाचें वचन आहे "देवाचें घैभव वाढवावें"

शाळेवायत
जनतेचें कर्तव्य

आपल्या लोकांना आपलीं घरे शृंगारण्याची नव्हे, पण शाळा शृंगारण्याची हौस वाटली पाहिजे. त्यानीं शाळेच्या गरजेच्या सर्व गोष्टी शाळेंला मिळवून

दिल्या पाहिजेत, परंतु एवढें हि बस नाही, एखादा दानधूर भेटतो आणि म्हणतो, मी शाळेली इतकी मदत केली. परंतु आपल्या स्वतःच्या मुलाला कोठल्या शाळेत घालतो?—तर सरकारी शाळेत, हें अस का? जर राष्ट्रीय शाळा दानास पात्र समजता, तर त्या सर्व प्रकारें तजवून आपल्या मुलाला तेथेंच का नाही पाठवीत?

मुलें राष्ट्रालें धन आणि त्याच्या भोजनात नाही दूध, नाही तूप! मुलापरत मासिक भोजन रत्न अटीच रुपये! ह्याला काय म्हणतात? राष्ट्राची एकूण स्थिति विसरता येत नाही, तरी जितकें कमीत कमी देणें जर तितकें घ्यायला च पाहिजे. मागें जेलमधील सत्याग्रहींना योग्य अन्न मिळत नव्हतें, दूध मिळत नव्हतें, त्यानडल त्याची तनरार होती गांधीजींच्या सूचनेवरून शाहेरील नागरिक डॉक्टर लोकांनीं शाकाहारी माणसाला कमीत कमी निती दूध मिळावला पाहिजे तें ठरविले त्यांनीं कमीत कमी ३० तोळे दूध प्रत्येनाला मिळालें पाहिजे असा निर्णय केला होता. आणि सरकारनें जर कैदी ठेवले आहेत, तर त्यानें ती निमान गरज पुरवली च पाहिजे. पण जर आम्ही च त्याची अंमलनजावणी शाळेत करीत नाही तर तें कसे शोभेल? मुलाना दूध मिळालें पाहिजे त्याना उत्तम अन्न मिळालें पाहिजे. तसें जर केलें नाही, तर त्याच्यात तेज उत्पन्न होणार नाही

८ मीं काहीं वस्तु शिक्षकाना, काहीं विद्यार्थ्यांना आणि काहीं इतराना सांगितल्या त्या सर्व मीं आपल्या अनुभवातून सांगितल्या आहेत. त्याचा योग्य उपयोग होईल, अशी मी आशा करतां.

ग्रा. से. ४ ६१.

साहित्याची दिशाभूल

रेड्यापाड्याच्या सर्वसामान्य शिकलेल्या लोकांच्या घरात मुद्रित वाङ्मय कोणतें आढळून येतें यासंबंधीं मागें एकदा आम्हीं तपास काढला होता. परिणामीं असें आढळून आलें कीं एकूण पाच प्रकारचें वाङ्मय प्रायः वाचलें जातें—(१) वर्तमानपत्रें, (२) शालोपयोगी पुस्तकें, (३) नाटक, कादंबरी, गोष्टी इत्यादि, (४) पौराणिक आणि प्राकृत धार्मिक ग्रन्थ, आणि (५) वैद्यकीय चोपडीं.

लोकाचें मन सुधारणें, म्हणजे वरील पाच प्रकारचें वाङ्मय सुधारणें असा ह्यातून अर्थ निष्पन्न होतो यदाच्या साहित्य समेलनाच्या अध्यक्षानीं पहिल्या प्रकारचें म्हणजे वर्तमानपत्री वाङ्मय मराठी भाषेंत किती अधोगतीला पोहोंचल आहे इकडे महाराष्ट्रातील विद्वानाचें आणि साहित्यिकांचे लक्ष वेधले आहे. आणि तसे करण्यात त्यानीं मराठी भाषेची योग्य सेवा केली आहे, असें म्हटले पाहिजे

गेल्या वर्षीची गोष्ट आहे. आमचे एक मित्र मला म्हणाले, 'मराठी भाषा किती उच्च जाऊ शकते हें ज्ञानदेवानीं दाखविले; आणि ती किती खालीं पडू शकते हें साप्रतचीं वर्तमानपत्रें दाखवीत आहेत !' अध्यक्षांनीं केलेल्या टीकेचा आणि आमच्या मित्राच्या उद्गाराचा 'प्राधान्येन व्यपदेशः' या न्यायानें अर्थ ध्यायचा आहे म्हणजे सर्व च वर्तमानपत्रानीं अक्षरशः पॅसिफिक् महासागराचा तळ गाठला आहे, असा अर्थ करायचा नाहीं. परिस्थिति टोमळ मानानें काय आहे, एवढा च बोध घ्यायचा. अशा दृष्टीनें ही टीका अगदीं यथार्थ आहे, असें दु खाने म्हणावें लागतें

पण हा दोष कोणाचा ? कोणी म्हणतात सपादनाचा, कोणी म्हणतात याचन-चर्गाचा, कोणी म्हणतात भाड्यलदाराचा. तिचे हि गुन्ह्यात सामील आहेत आणि 'प्राप्तीचा वाटा' तिच्या हि मिळायचा आहे, मानदल कोणाला च शक्य नाही पण माझ्या मते गुन्हा करणारे हे तिचे असले, तरी करवणारा वेगळा च आहे आणि तो ह्या पापाचा मुख्य 'धर्मी' आहे तो कोण ? साहित्याची व्याख्या करणारा चवचाल अथवा चवभ्रष्ट साहित्यकार.

'विरोधु वादु वल्लु । प्राणितापढाळु । उपहासु छल्लु । वर्मस्पर्शु ॥
आहु वेगु विंदाणु । आशा शंका प्रतारणु ।' हे ज्ञानदेवाने वाणीचे अवगुण म्हणून सांगितले आहेत पण आमचे साहित्यकार नेमने ह्या च गुणाना 'वाग्भूषा' म्हणजे साहित्याची सजावट समजतात मागे एकदा 'टवाळां आवडे विनोद' या रामदासाच्या उत्कीर्ण निव्येन साहित्यिक गरम झाले होते रामदासाचा भावार्थ लक्षात घेउन त्यापासून योग्य तो बोध घेण्याऐवजी विनोदाचे जीवनातील आणि साहित्यातील स्थान रामदासाना वळले नव्हते, असा दोष या मडळींनी लागला. उपहास, छल, वर्मस्पर्श हे ज्ञानदेवांनी जमान्य केले यात हि ज्ञानदेवांचे अज्ञान च आमचे साहित्यकार, त्यांच्या साहित्याच्या व्याख्येप्रमाणे, पाहतील यात शक्य नाही.

ज्ञानदेवाला किवी रामदासाना राष्ट्रज्याणाची तळमळ होती, आणि आमच्या विद्वान् मडळींना चुरचुरीत भाषेची चिंता असते, मग तिन्हे राष्ट्रपात का होई ना, हा यार्ताल मुख्य परक आहे. सत्य वाटल्यास मरो पण साहित्य जगो, अशी आमची साहित्य-निष्ठा आहे.

'देवा, मला भजून पुरता अनुभव येन नाही, मग मी काय नुगता कवि च होऊ का रे !' असे टकाराम देवापुढे आपले दुःख सागतो, आणि हा तुनारामाच्या स्या कथनान काव्य निती साधले आहे हे तपासतो ! आमच्या शाळातील शिक्षकांची मर्ग तन्हा च जशी आहे, माझ्या काव्यात एक

निबंध आला होता, त्यांत त्या लेखकानें तुलसीदासांची शेक्सपियरशी तुलना करून कोणाचें स्वभाव-चित्रण काय दर्जाचें आहे, ह्याची चर्चा केली होती. म्हणजे तुलसीदासांचे रामायण, जें हिंदुस्थानांतील करोडों लोकाना-खेडवळाना हि—जीवनाचें मार्ग-दर्शक पुस्तक झालें आहे, त्याचा हि अभ्यास हा मला माणूस स्वभाव-चित्रणाच्या शैलीच्या दृष्टीने करणार. दुणाला थोडी अतिशयता भासेल, पण मला मात्र पुढ्वळ वेळा वाटतें की ह्या शैलीभक्तांनीं राष्ट्राचें शील मारून टाकण्याचा उद्योग चालविला आहे.

शुकदेवाचा एक श्लोक आहे, त्याचा भावार्थ असा आहे की 'ज्यांनें जनतेच्या चित्ताची शुद्धि होते ते उत्तम साहित्य.' जे साहित्य-शास्त्रकार म्हणविले जातात, आणि ज्यांच्या छापेंत आज आम्ही आहोंत, त्यांनीं ही व्याख्या मान्य केलेली नाहीं. त्यांनीं शृंगारापासून बीभत्सापर्यंत भिन्न भिन्न रस मानले आहेत, आणि हे रस ज्यात असतील तें सरस साहित्य असें ठरविले आहे. साहित्याची ही सर्व व्याख्या गृहीत धरावी, तिच्या भरीला कर्तृत्व-शून्यता घालावी, आणि मग मराठी वर्तमानपत्रातल्या हल्लींच्या लिखाणाहून दुसरें कोणतें लिखाण निर्माण होऊ शकेल हें कोणी हि सागावें. प्रा. से. वृ. ४ ३.

७

तुलसीदासांची वालसेवा

जेलमधल्या आमच्या साय-प्रार्थनेत तुलसीरामायण सांगण्याचें काम माझ्याकडे आलें होतें. त्या निमित्तानें रामायणाशीं रोज थोडा परिचय होऊन त्यातल्या काहीं खुब्या सहज च लक्षात येत.

तुलसीदासांनीं आम जनतेसाठीं हा प्रथ योजला आहे हें त्याच्या

रचनेवरून आणि परिणामावरून उघड च आहे पण त्यांनी लहान मुलांच्यासाठी हि रामायणात त्रित्येक करामती वरून ठेवल्या आहेत, असें माझी शिक्षकाची नजर पाहत आहे. ह्या अनेक करामतीपैकी एक करामत ही ह्या लेखात उलगडणार आहे.

नागरीलिपी ही इतर लिप्यांच्या मानाने जरी 'वाळवोध' म्हटली जाते, तरी तीतील जोडाक्षरें तितकींशीं वाळवोध नाहीत. बालकांना ती चांगला च वास देतात, ही सर्वांच्या अनुभवाची गोष्ट आहे म्हणून आजकाल जोडाक्षर विरहित धडे मुलांच्यासाठी रचीत असतात. हे धडे अर्थात् वृत्तिम आणि नीरस होऊ पाहतात. पण तुलसीदासांनी अगदी सहजपणें आणि सरस रीतीनें लहान मुलांच्यासाठी रामायणात पुष्कळ च लिखाण जोडाक्षर-विरहित लिहून ठेवले आहे, असें दिसते.

हा मुदा तपासण्यासाठी आपण आता गणितांत उतरू. प्रथम अयोध्या काळातला कौसल्या रामाला निरोप देत आहे हा एक उतारा समज तपासू. वस्याणच्या मानसाकात छापलेले रामायण मजबूत आहे त्यात पृष्ठे ३६०-३६२ मध्ये तो आहे त्याची मुरवात "धरि धीरजु सुत वदनु निहारी" अशी आहे आणि शेंवट "धरनि न जाई विलाप-कलापा" असा आहे ह्या उतान्यात २७ चौपाया आणि ३ दोहे मिळून ३० पद्यसख्या आहे त्यातील जोडाक्षराची तालिका पुढीलप्रमाणें—

पद्याक	जोडाक्षरें	पद्याक	जोडाक्षरें	पद्याक	जोडाक्षरें
२	म्ह, म्ह, म	१९	म्ह, त्य	२४	म्ह
५	म	२०	म्ह	२५	म, म्ह
१३	म्ह	२१	म, म, म	३०	व्य
१४	म्ह, म	२२	म्ह		

हा उतान्यात एकूण ७८४ अक्षरें असून त्यात फक्त १९ वेळा जोडाक्षरें वापरली गेली आहेत त्या जोडाक्षराचें पृथक्करण असें—

म्ह	७	वेळा	}	एकूण, ५ जोडाक्षरे मिळून १९ वेळा
न्ह	२	,,		
प्र	८	,,		
त्स्य	१	,,		
व्य	१	,,		

आताःह्या तालिकेचें थोडें मनन. 'म्ह' आणि 'न्ह' हीं प्रत्ययान्तरगत असल्यामुळें हिंदी भाषेंत असख्य वेळा येणारीं अक्षरें आहेत. तीं माझ्या विचाराप्रमाणें जोडाक्षरें नसून मुळाक्षरासारखीं च आहेत. कारण, म्ह-आणि न्ह हिंदी भाषेंतील रुढीप्रमाणे हकारयुक्त उच्चारलेले 'म' आणि 'न' ह्याचे प्रकारभेद आहेत किंवा व्याकरणाच्या भाषेत ते म आणि न ह्याचे महाप्राण आहेत. 'जिनको' उच्चारण्याची दुसरी तऱ्हा 'जिन्हको' आणि 'तुमको' चें महाप्राणयुक्त उच्चारण 'तुम्हको' हिंदी भाषेंत च नव्हे, तर इतर हि भाषात अशीं महाप्राण उच्चारणाचीं उदाहरणे आहेत

'प्र' हे जोडाक्षर सरें, पण संस्कृतात असख्य वेळा येणारें असल्यामुळे संस्कृत साहित्यकारांनीं त्याला विकल्पाने मुळाक्षर मानून घेतल्यासारखे केले आहे. कारण, जोडाक्षराच्या पूर्वीच्या अक्षरावर आघात येतो आणि ते गुरु मानलें जाते, हा नियम त्यांनीं 'प्र'च्या वाचतींत दिलेला वेला आहे. म्हणजे 'प्र' च्या पूर्वीच्या अक्षरावर अघात त्या वा नका देऊ, अशी त्याची मोकळीक आहे

म्हणून हिंदी भाषेच्या सोईसाठीं म्ह, न्ह, आणि संस्कृत भाषेच्या सोईसाठीं 'प्र' हीं तीन अपवादात्मक जोडाक्षरें सोडून दिलीं, तर वरील उतान्यात निरतळ जोडाक्षरें दोन च आलीं असून तीं हि प्रत्येकीं एकेक वेळा च वापरलीं गेलीं आहेत, असें दिसतें. ७८४ अक्षरात २ वेळा जोडाक्षरे म्हणजे शून्यप्राय च

पद्य-सख्येच्या मानानें २० पद्यापेकीं ज्यात, एकदा का होईना जोडाक्षर आलें आहे अशीं पद्यें २, म्हणजे शेंड्या ७ प्रमाण पडले.

आता ज्यात विद्वान् वक्ता आहे आणि विषय तात्त्विक आहे, असा उतारा घेऊं. आणि म्ह, न्ह, प्र, हीं मुळाक्षरें मानून, अथवा जोडाक्षरें मानलीं तरी मुळाक्षरानरोबर च तीं मुळाना शिकवायचीं असें ग्रहीत घरून जोडाक्षराचें प्रमाण काय येते, तें पाहू. वाल्मीकि रामाला भगवताचीं निवासस्थानें सागत आहेत, हा अयोध्याकाडातील उतारा आता वाचायचा आहे मानसाकात तो पृष्ठें ४०८-४१२ ह्यामध्ये आहे. आरंभः “सहज सरल सुनि रघुवरयानी”. शेवट “सो राउर निज गेह” ह्या उतार्यात ४२ चौपाया, ६ दोहे आणि १ छंद मिळून ४९ पद्य-संख्या आहे. ह्यातील जोडाक्षरयुक्त पद्यें खालीलप्रमाणें—

पद्याक	जोडाक्षर	पद्याक	जोडाक्षर	पद्याक	जोडाक्षर
१	ग्य	२	श्र	३	श्र
४	घ्य	१७	श्र	२४	द्र
२४	घ्र	३१	द्र	३४	त्य
३९	स्व श्र				

अर्शी ४९ पद्यापैकीं एकूण १० पद्यात जोडाक्षरें आलीं आहेत. म्हणजे विद्वानाच्या तात्त्विक भाषणात हि तुलसीदास लहान मुलानें स्मरण राखून शेकडा ८० पद्यें जोडाक्षर-विरहित लिहीत आहेत. केवढी दया ! आणि शिक्षकाना क्रेयडें उदाहरण !

तुलसीदासानां लहान मुलासाठीं खालील वर्णमात्रा कल्पिली आहे.

अ आ इ ई उ ऊ ऋ ए ऐ ओ औ अ; क ख ग घ; च छ ज झ; ट ठ ड ढ; त थ द ध न; प फ ब म म; य र ल व; स ह; न्ह म्ह प्र. एकूण ४३ वर्ण. एवढे वर्ण शिकून घ्यावे आणि जोडाक्षरें न आलीं तरी ८० टक्के रामायण खुशाल वाचावें.

इतक्या विशद पण नीरस आकडेमोडीनंतर तुलसीदासजींचा जोडाक्षरविरहित सरस प्रवाद थोडा सेवन केल्याशिवाय संपवणें टीक नाहीं.

‘ धरम न अरथ न काम रुचि, गति न चहउं निरवान ।
जनम जनम रति राम-पद ; यह वरदानु न धान ॥ ’

प्रा. से. घृ ६२.

नागपूर जेल, ३-४-४१

८

गृत्समद

हा एक मंत्रद्रष्टा वैदिक ऋषि. आजच्या यवतमाळ जिल्ह्यातील कळबचा राहणारा गणपतीचा महान् भक्त. ‘गणानां त्वा गणपतिं हवामहे’ हा सुप्रसिद्ध मंत्र ह्यानें च पाहिलेला. ऋग्वेदातील दहा मंडलांपैकीं द्वितीय मंडल सत्रघ्न ह्याच्या नावावर आहे. रादर मंडलात ४३ सूक्तें असून मंत्रसंख्या चारशावर आहे. ऋग्वेद हा जगातील अति प्राचीन आणि पहिला ग्रंथ मानला जातो. ऋग्वेदात हि त्यातल्या त्यात काहीं भाग प्राचीनतर आहे. ह्या प्राचीनतर भागात द्वितीय मंडलाची गणना होते. त्यादहन गृत्समद सुमारें वीस हजार वर्षांपूर्वी होऊन गेला असें इतिहासज्ञ ठरवितात. गृत्समदाचें हें मंडल सूक्त-संख्येच्या आणि मंत्र संख्येच्या मानानें ऋग्वेदाचा सुमारें पंचविसावा हिस्सा भरेल.

गृत्समद हा एक हरमन्त्री माणूस होता. ज्ञानी, भक्त आणि कवि तर तो होताच. पण त्याशिवाय गणिती, विशान-वेत्ता, कृषि-सशोधक आणि सरावलेला विणकर होता. जीवनाच्या लहान मोठ्या कोणत्या हि अंगाची उपेक्षा त्याला सहन होत नसे. “प्राये प्राये जिगीवांस. स्याम” —आम्ही प्रत्येक व्यवहारात विजयी झालें पाहिजे—असें हा नेहमीं म्हणे. आणि ह्याच्या ज्वलंत उदाहरणाचें आसपासच्या लोकांत उत्साहाचें जागृत झालावरण राहीं.

गृत्समदांच्या वेळी नर्मदेपासून गोदावरीपर्यंतचा सर्व भूप्रदेश जगलानीं भरलेला असे. पाच पंचवीस मैलावर लहानशी वस्ती असावयाची नाकी सारे निजन आसपासच्या निर्जन अरण्यात घसलेली गृत्समदाची अशी च एक मोठ्यापैकी वसाहत होती. ह्या वसाहतीने कापसाच्या लागवडीचा जगातील पहिला यद्दास्वी प्रयोग पाहिला आज तर बन्हाड कापसाचें आगर बनलेला आहे गृत्समदाच्या काळीं वहाडात आजच्या पेक्षा पावसाचें मान जास्त असे तेवढा पाऊस जिरवू शण्णारें कापसाचे रोप गृत्समदानें तयार केलें आणि ते एका लहानशा प्रयोग-क्षेत्रात लागवडून त्यातून घडाभर कापूस सपादिला. गृत्समदाच्या ह्या नव्या पैदाशीला लोकानीं 'गार्त्समदम्' असें नाव दिलें ह्याचें च लटीन रूप 'गॉसिपियम्' असेल काय ?

लॉकरीचें कातण विणणें त्याच्या वसाहतीतील मडळींना चागलें अवगत होतें. हें काम मुख्यत स्त्रियांकडे असे आज पुरुष मडळी विणतात आणि नाया त्यांना काड्या भरणें, पाजण करणें इत्यादि कामात मदत करतात. पण वैदिक काळीं विणकर हा स्वतंत्र वर्ग बनलेला नव्हता शेतीप्रमाण विणकाम हि सर्वांचें काम असे सर्व पुरुषानीं शेती करावयाची आणि सर्व नायानीं गृहकार्य सभाळून विणकाम करावयाचें अशी त्या वेळची व्यवस्था असे सध्याकाळीं सूर्यान आपले किरण गुडाळून घेतले म्हणजे त्यानरोबर विणणारी हि आपला अर्धवट ताणा गुडाळून घेते-पुन समच्यत् घिततं चयन्ती-असें गृत्समदानें विणणारीचें जीवन-काव्य वर्णिलें आहे गृत्समदाच्या प्रयोगातून वापृत तर मिळाला पण कापड कसें काढावयाचें हा मोठा प्रश्न होऊन नसला लॉकर कातण्याची लाकडाची तदली असे, तिच्यावर सर्वांनीं मिळून ह्या कापसाच सूत कातून घेतलें विणकाम जरी स्त्रियांकडे सोंपविले अस तरी कातण स्त्री, पुरुष, नाल, वृद्ध सगळे करीत सूत तयार झालें पण तें अग्दी च रद्दी. आता हें कोणी कसें विणावयाचें !

गृत्समद हार खाणारा माणूस नव्हता. तो स्वतः च विणकामात पडला. विणकामातील सजे क्रिया त्याने सागोपाग अभ्यासिल्या, सर्व दोषसंपन्न सूत पण त्यातल्या त्यात ज थोडे मजवृत होते त्याचा त्याने 'तनु' केला. 'तनु' म्हणजे वैदिक भाषेत 'ताणा.' नाकीच कसे सूत 'ओतु' म्हणून राखून ठेवले पण पाजण मुरू झाली न झाली तों क्चान्च तार तुट्ट च लागले गृत्समद गणिती असल्यामुळे तुटलेले किती तार जोडावे लागले तें मोजीत असे. पहिल्या पाजणीत तुटलेल्या ताराची संख्या चार आकडी होती. पुढे ताणा एकदाचा मागावर चढला. हत्याची पहिली ठोक मारली. चार पाच तार तुटले. ते जोडून पुन्हा ठोक, पुन्हा तूट, अशा रीतीने क्रितिक आठवड्यात पहिले ठाण विणून झाले त्यानंतर सूत हळूहळू सुधरत गेले तरी पहिली तारा वर्ये एकदरीत विणकाम फार च त्रासाचें होऊन वसले होते गृत्समदाची ही तारा वर्ये त्याच्या जायुप्यातील खरी तपश्चर्येची होती तो एवढा उत्साही आणि तनु-ब्रह्म, ओतु ब्रह्म, ठोक ब्रह्म आणि तूट-ब्रह्म अशा ब्रह्ममय वृत्तीने विणकाम करणारा, तरी सूत सारखे तुटत च राहिले म्हणजे त्याचा हि जीव कधी कधी रडकुडीला येई. अशा एका प्रसंगी "मा त-नुग् छेदि धयत."—देवा, विणत असताना धागा तुट्ट देऊ नको रे! म्हणून त्याने देवाला आळविले पण भक्ती च प्रार्थना केल्यानदल तो तात्काळ अनुतापला मग त्याने "धियं मे" म्हणजे 'माझे ध्यान' हे दोन शब्द जोडून सदर प्रार्थना सावरून घेतली. "मी माझे ध्यान विणत असताना त्याचा धागा तुट्ट देऊ नको" असा त्या सुधारून वाढविलेल्या नव्या प्रार्थनेतून सुशोभ्य अर्थ निघाला त्याचा आशय असा : 'मी त्यादी विणत असतां ही माझ्या दृष्टीने केंवळ एक नाह्य क्रिया नाहीं. माझी ती उपासना आहे. तो ध्यान-योग आहे मधून मधून धागे तुटत गेले म्हणजे माझा ध्यान-योग भगू पाहतो हें माझे दु ख त्यासाठी धागे तुट्ट नयेत अशी इच्छा होते ही इच्छा योग्य असली तरी ती प्रार्थनेचा विषय होऊ

शकत नाही त्यासाठी सूत सुधारले पाहिजे आणि ते सुधारून घेऊ. पण म्हणून आता प्रार्थना ही की, सूत रचें असल्यामुळे ते टुटत राहणार हे दिसतं च आहे, तर तें टुटत असताना माझ्या अतर्बुतीचा, माझ्या ध्यानाचा, धागा तुटू नये. '

गृत्समद अखड अतर्मुल वृत्ति राखण्याचा प्रयत्न म्हणू नही ना काही शरीर परिश्रमात्मक आणि उत्पादक स्वरूपाचें कार्य प्रतिदिन करीत राही. "माऽहं अन्यकृतेन भोजम्"—इतराचा परिश्रम मी कधी हि भोगता कामा नये—असें त्याचे जीवन-सूत्र असे तो लोन-सेवा-परायण असल्यामुळे त्याच्या योगक्षेमाची चिंता अर्थात् लोक च वाहत. पण मला जितकें लोनानून मिळते तें शतगुणित करून मी त्याच्याकडे परतवतो ना? आणि त्यात पुन्हा नवीन उत्पादनाचा काही अंश असतो ना? असें तो आपल्या मनात चिंती.

ह्या चिंतनामुळ च की काय, पण एक दिवस गुणानाराची कल्पना गृत्समदाला अचानक सुचली लोन-व्यवहार सुलभ वसा होईल ह्या दृष्टीने गणित शास्त्राचें सशोधन त्याचें पुरस्तीच्या वेळीं चालायचें त्याच्या काळीं पद्दविभाषींनीं घेरीज आणि वजाभाकी हे दोन च विधि लोकांना अवगत होते गृत्समदाला गुणनविधीचा शोध ज्या दिवशी लागला त्या दिवशीच्या त्याच्या आनदाला सीमा नव्हती त्याने दोनपासून दहापर्यंतचे नऊ पाटे रचले आणि लोनाचू च लागला. परबचा घोरणाच्या घोराना जर ही वातमी लागली तर ती गृत्समदाला धोंडे मारल्याशिवाय राहणार नाहीत ! पण गृत्समदान आनदाच्या भरात इद्रदेवाला पाड्यानी च आवाहिलें "हे इद्रा ! तू दोन घोड्याच्या, नि चार घोड्याच्या, नि सदा घोड्याच्या, नि आठ घोड्याच्या, नि दहा घोड्याच्या रथानून ये. लग्नकरात लग्नर ये. त्या साठीं दोनाचा नव्हे पण घाटेर तर दहाचा पाडा वापर. दहा घोड्याचा नि दीस घोड्याच्या, नि तीस घोड्याच्या, नि चाळीस घोड्याच्या....

नि शंभर घोड्याच्या रथातून ये. ”

गृत्समद चौपेर सशोधक होता चंद्रकिरणाचा गर्भाच्या वाढीवर विशिष्ट परिणाम होतो असा त्याचा एक महान् शोध पौराणिकांनी नमूदला आहे वैदिक मनात हि त्याचें सूचन आढळते. चंद्राच्या ठिकाणी मातृवृत्ति मुरलेली आहे. आणि कलावान् तर तो आहे च आहे. त्यामुळे सूर्याचे ज्ञानमय प्रसर किरण पचवून आणि त्यांना भावनामय सौम्यरूप देऊन मातेच्या उदरातील कोमल गर्भाला तें जीवन-अमृत पॉंचविण्याचें प्रेमळ आणि कुशल कार्य चंद्राला करता येतें आणि तें तो निरंतर करीत असतो, असें गृत्समदाचें सशोधन आहे आधुनिक विज्ञानाने अजून ह्या विषयावर विशेष प्रकाश पाडलेला नाही. परावृत्त किरण-विज्ञान, प्राणविज्ञान आणि मनोविज्ञान ह्या तिघांची येथें गाठ असल्यामुळें प्रथम गुतागुतीचा आणि सूक्ष्म आहे ह्यात शका नाही पण गृत्समदाचा सिद्धान्त एरवीं अविज्ञ मनाला हि रुचण्यासारखा तर आहे नालकाचे ‘सौम्य’ रूप सोम-कृत असलें तर त्यात नवल काय ? आपण सूर्यवशी रामाला हि रामचंद्र म्हणतो म्हणजे चंद्राची च सत्ता मुच्यवितो ना ? कर्चीनी चंद्रामृत पिणारा एक चक्रोर पक्षी कल्पून घेतला आहे. तो मातेच्या उदरातील गभ ठरल्यास कवि तरी रचित च नाराजणार नाहीत अल्पशा तेजाने लुफलुफणाच्या तारका, पण आपली जागा सोडून चंद्राच्या भेटीला कधी जावयाच्या नाहीत. चंद्र मान नम्रतेनें प्रत्येक नक्षत्राच्या भेटीसाठी त्याच्या घरी जावयाचा एवढा प्रेममूर्ति गर्भस्थ बालकाची चिंता न करील तर दुसरा कोण करील ? चंद्राच्या कलेची पूर्णता अर्थात् पूर्णिमेला व्हावयाची गृत्समद पूर्णिमेला उद्देशून म्हणतो, “पूर्णिमे ! गर्भाची शिवण नृ मजवृत सुद्धेनें शिव आणि शतगुणित देणारा, पराक्रमशील, प्रशसनीय सेवक निमांण कर—ददातु धीरं शतदायं उयथ्यम् ! ”

ग्रा. से. वृ. ५-५

परशुराम

हा एक विलक्षण प्रयोगी सुमारे पंचवीस हजार वर्षांपूर्वी होऊन गेला कौमणस्थाचा हा मूळ पुत्र. आर्कडून क्षत्रिय. नापाडून ब्राह्मण वामाच्या आश्रमं ह्यानें आईचे डोकें च उडविलें हें नितपत योग्य म्हणून कोणी हि खुशाल विचारील पण ह्याच्या श्रद्धेला साशकता माहीत च नव्हती निष्ठेनें प्रयोग करावयाचा आणि अनुभवानें शाहणे व्हावयाचें असे ह्याचें मूल असे

परशुराम त्या काळचा सर्वोत्तम पुत्रपार्थी माणूस होता. त्याला दु रिता-विपर्याय कळवळा असे आणि अन्यायाविपर्याय तीव्रतम चीट. त्या काळी क्षत्रिय अगदी च माजले होते. ते आपणाला जनतेने रक्षक म्हणवतात, पण व्यवहारात त्यांनीं केव्हाचा च 'र' चा 'भ' करून टाकला होता. परशुरामानें त्या अन्यायी क्षत्रियाचा घोर प्रतिकार चारभिला. सापडले तितके सारे क्षत्रिय त्यानें सरसदा मारून च टाकले "पृथ्वी निःक्षत्रिय करावयाची" हें त्यानें आपलें विद्द वनविलें. ह्यामाठीं तो खत आपल्याजवळ नेहमी कुन्हाड घाळगू लागत आणि कुन्हाडीनें एक तरी क्षत्रिय मुटुनें रोज उडविलें पाहिजे, अशी उपासना त्यानें आपल्या ब्राह्मण अनुयायात रुढ केली. हा पृथ्वी निःक्षत्रिय करण्याचा प्रयोग त्यानें घट्टीम वेळा केल्या पण जुने क्षत्रिय कुटुंबा मारावयाचे आणि अकुटुंबीनें नवीन निर्माणवाचे अशा प्रसिद्धेनें वलित काय निषणार ? शेवटीं रामचंद्रानें ह्याच्या डोंड्यात अजून घातलें तेव्हापासून त्याची दृष्टि निवळली.

मग त्यानें पोंदगाची त्या वेळची दाट जंगलें तोडून यगाहन करण्याच्या विधावर कापकमापडे आपला मोर्चा वळविला. पण कुन्हाडीच्या हिमक

प्रयोगात्मक सत्यतेरेच्या त्याच्या अनुयायांना कुन्हाडाचा हा त्या मानार्थे अहिंसक प्रयोग नीरस वाटला. आणि निर्धनाला जसे मने मोयरे तसे ते सारे त्याला सोडून गेले. पण हा निष्ठावान महापुरुष एकटाच काम करित राहिला ऐच्छिक दारिद्र्याला वरतेला रानी प्रजेचा आदि सेवक जो भगवान् शंकर त्याच्या ध्यानातून तो प्रतिदिन स्फूर्ति मेळवी आणि जगत् तोटणें, रोंपट्या घाभणें, वन्यपशूंप्रमाणें टुटक जीवन जगणाऱ्या मानवमधूना मामुदायिक साधना शिक्कविण ह्या कामीं ती स्फूर्ति राखी. निष्ठावत आणि निष्काम सेवा पार दिवस पन्नाही राहू शकत नाही परशुरामाच्या चिन्हाटीच्या सेवामुक्तीन कान्हाण्या जगलातील तीं रानवट माणसे विरघळलीं आणि त्यानीं त्याला शेंवटीं उत्तम माथ दिली. त्याचे जुने ब्राह्मण म्हणविणारे जे अनुयायी त्याला सोडून शहरात पळून गेले होते त्याच्या ऐवजीं हे नवे अक्षय अनुयायी त्याला लाभले. त्यानें त्यांना स्वच्छ आचार, स्वच्छ विचार आणि स्वच्छ उच्चार शिकविला. एक दिवस परशुराम त्यांना म्हणाला, ' भाई हो, तुम्ही आजपासून ब्राह्मण झाला. '

परशुरामाची आणि रामचंद्राची प्रथम भेट धनुर्भंगाच्या प्रसंगानंतर एन्दा झालेली आणि त्याच वेळीं त्याला रामचंद्रासोडून जीवन दृष्टि मिळाली होती त्यानंतर इतक्या वर्षांत त्या दोघाची भेट कधीच झाली नव्हती पण रामचंद्र वनयासात असताना पंचवटीला येऊन राहिला होता तेथल्या त्याच्या निवासाच्या शेंवटच्या वर्षी परशुराम बागलाण्याच्या वाजूनें त्याला भेटायला आला होता. तो जेव्हा पंचवटीच्या आश्रमात येऊन पोचला त्या वेळीं रामचंद्र झाडाना पाणी घालीत होता. परशुरामाच्या भेटीन रामचंद्राला आनंद झाला त्यानें त्या तपस्वी आणि वृद्ध पुरुषाचें आदरानें साष्टांग-प्रणामपूर्वक स्वागत केलें, आणि कुशलप्रश्नादि शाल्यानंतर त्याच्या कार्यक्रमाविषयी विचारलें परशुरामाची कुन्हाड त्याच्याजवळ होतीच. त्यानें कुन्हाडाच्या आपल्या नव्या प्रयोगाची सर्व माहिती रामचंद्राला

दिली. रामचंद्राने ती ऐकून त्याचा पार गौरव केला, आणि परशुराम दुसरे दिवशी तेथून परतला.

मुक्कामी आल्यानंतर आपल्या त्या नव्या ब्राह्मणाना रामाची सर्व हकीकत सांगून तो म्हणाला, " रामचंद्र माझा गुरु आहे. त्याच्या पहिल्या भेटीत त्याने मला जो उपदेश दिला त्याने माझी वृत्ति पालटून मी तुमच्या सेवेला लागलों. ह्या भेटीच्या वेळी त्याने शब्दाने मला काहीच उपदेश दिला नाही. पण त्याच्या वृत्तीतून मला उपदेश मिळाला आहे. तोच मी गुमहाला सागतों. आपलें हें जगल तोडून दसाहत करण्याचें काम एक उपयुक्त सेवाकार्य आहे ह्यात शका नाही, पण त्याची हि मर्यादा आहे. ती मर्यादा न ओळखता जर आपण जाडें तोटतच राहिलो तर ती एक मोठी हिंसा होईल. आणि कोणती हि हिंसा ती करणारावर उलटल्याशिवाय राहत नाही असा माझा अनुभव आहे. म्हणून झाटे तोटण्याचे काम आता आपण दस करू या. आतापर्यंत केले तें ठीक. कारण त्यामुळे मूळच्या असह्याद्रीचा हा आजचा सह्याद्री बनला पण ह्यापुढे आपण जीवनोपयोगी वृथाच्या जोपासनेचे हि काम हाती घेतलें पाहिजे " असे म्हणून त्याने त्यांना आवे, केळीं, नारळी, काजू, पणस, अननस इत्यादि लहान-मोठीं पळशाटे वशीं जोपासावीत तें शिकविलें. अर्थात् त्यासाठी त्याला स्वतः वनरपति-संवर्धनशास्त्र अभ्यासाचें लागलें. आणि त्याने आपल्या नेहमींच्या उत्साहानें तें अभ्यासिले. त्याने त्या शास्त्रात पित्तवेद महत्त्वाचे शोध केले. शाटाना मनोह आकार देण्यासाठी ती व्यवस्थित कापडूपण्याची गरज लक्षून त्याने त्यासाठी एक लहानसें औजार शोधून काढलें. या औजाराला 'नव परशु' असे नाव देऊन त्याने आपली परशुची उपासना असट राखली.

एकदा समुद्रकाठी नारळी लावण्याचा एक सामुदायिक समारंभ त्याने घडवून आणला, आणि त्या निमित्ताने जमलेल्या नंडळीपुढें त्याने आपल्या

जीवनातील सर्व प्रयोगांचे आणि अनुभवांचे सार माडलें. समोर भरतीचा समुद्र गर्जून राहिला होता तिथडे हात करून समुद्रवत् गभीर ध्वनीने तो त्यांना म्हणाला, "भाई हो, हा समुद्र आपणाला काय शिकवीत आहे तें लक्षात घ्या. एवढा प्रचंड शक्तिशाली पण आपल्या परम उत्कर्षाच्या वेळीं हि तो आपली मर्यादा लघीत नाही म्हणून त्याचें बळ सतत टिकून आहे. माझ्या सर्व उद्योगातून आणि प्रयोगातून मी हें च निष्कर्षिलें आहे. मी लहानपणीं पित्याच्या आशेवरून आईचा वध केला. लोक म्हणाले, 'बेवढा मातृहत्यारा!' तो आक्षेप मला कबूल होत नव्हता. मी म्हणें, "आत्मा अमर आहे आणि शरीर मिथ्या आहे. कोण कोणाला भारतो? मी मातृहत्यारा नव्हे, पण पितृभक्त आहे." पण माझी चूक आज माझ्या लक्षात येते. मातृवधाचा आरोप मला त्या वेळीं कबूल नव्हता, तसा आज हि नाही पण पितृभक्तीला हि मर्यादा असते ही गोष्ट माझ्या लक्षात आली नाही. हा माझा सरा दोष होता. लोकांनीं नेमका तेवढा च दाखविला असता तर त्यानें माझी विचारशुद्धि झाली असती पण त्यांनीं हि मर्यादा सोडून भलता च आक्षेप घेतला, आणि त्यामुळे माझ्या विचारशुद्धीला काहीं च मदत झाली नाही. पुढें मोठेपणीं अन्यायप्रतिकाराचें व्रत पत्करून मी जुलमी सत्तेशीं एकवीस वेळा झुजलों. प्रत्येक वेळीं मी यशस्वी झालोंसें दिसावें आणि प्रत्येक वेळीं नेमकें अपयश माझ्या पदरीं पडावें. रामचंद्रांनै माझी चूक मला पटविली. अन्याय-प्रतिकार हा मानवाचा धर्म सरा पण त्याची हि शास्त्रीय मर्यादा आहे हें ज्ञान मला गुरुभूपेनें लाभलें. पुढें मी जगल तोडून यसाहत वसविण्याच्या मानव-सेवेच्या कार्यांत पडलों, पण जगल तोडण्याची हि मर्यादा आहे ही गोष्ट मला वेळेवर कशी सुचली तें तुम्हाला विदित आहे च आतापर्यंत मी निरंतर प्रवृत्ति आचरीत राहिलो. पण शेंवटीं प्रवृत्तीची हि मर्यादा आहे च ना? म्हणून ह्यापुढें मी निवृत्त होईन म्हणतां. म्हणजे कर्म च सोडून देईन असें नव्हे. पण स्वतंत्र नवीन

प्रवृत्ति मी उभारणार नाही. प्रवाह-पतित करीत राहीन. प्रसंगी विचाराल तेव्हा सल्ला हि देईन. पण म्हणून आज मी हा मुद्दाम प्रसंग योजिला आणि हें समुद्रोपनिषद् म्हणा कीं माझे 'जीवनोपनिषद्' म्हणा, तुम्हास निवेदिलें पुन्हा थोडक्यात सागतां. पितृभक्तीची मर्यादा, प्रतिकाराची मर्यादा, मानवसेवेची मर्यादा आणि एकूण सर्व च प्रवृत्तीची मर्यादा हें माझे जीवनसार. म्हणा एकदा सगळे "ॐ नमो भगवत्यै मर्यादायै "

इतके बोलून परशुराम शान्त झाला. त्याच्या उपदेशाने खोल पडसाद सहाद्रीच्या दऱ्याखोऱ्यात अजून ऐकू येत असतात.

मा. से. दृ. ५-४,

१०

के. जमनालालजींना श्रद्धांजलि

माझ्या प्रियतम बंधूनी आणि भगिनीनी !

काल सार्यमाळी ४ वाजता महिलाभ्रमामध्ये माझे व्याख्यान ठेवले होतें. त्या व्याख्यानासाठी मी तिथें जाऊन पोचलो, मुली येऊन बसल्या आणि मी माझे बोलणें सुरू करणार इतक्यात मोदर आली. आलेल्या माणसाने सांगितलें कीं, "जमनालालजी आजारी आहेत आणि तुम्हाला बोलवले आहे." जमनालालजी तसे म्हणण्यासारखे आजारी नव्हते. दुपारपर्यंत नेहमीप्रमाणें ते आपलें काम करीत होते, हें मला माहीत होतें. त्यामुळें ते आजारी असल्याची बातमी ऐकली तरी त्याचा जास्त खोल अर्थ मी समजलों नाहीं. तरी पण व्याख्यान सोडून मी गांधीचौकात आलों गाडीतून

की. जमनालालजी ब्रजराज याच्या निधनानिमित्त बरधा येथें ता. १२-२-४२ ला गांधीचौकात झालेलें व्याख्यान.

सालीं उतरतो तों दिलीप माडीवरून उतरत होता. त्याच्या चेहऱ्यावर दुःख दिसत असून हि मला पुरी कल्पना आली नाही आणि मी त्याला “जमना लालजींची प्रकृति कशी आहे” असे विचारलें. त्यावर तो मीला “ते तर गेले” इतकी अचानक, अनपेक्षित आणि चित्ताला द्वेश पांचविणारी जातमी ऐकून मला काय वाटायला पाहिजे तें तुम्ही समजू शकता. परंतु मला मात्र अगदी विलक्षण आणि वेगळाच अनुभव आला. ती जातमी द्वेशदायी तर सरीच, पण ती ऐकून मला काही एका विशेष आनंदाचा जाभास अतर्थात्मात झाला आणि त्या आनंदाच्या अवस्थेतच मी घर ज्या सोलीत त्याचें शव होतें तिथे गेलों. तिथें जी मडळी पसली होती त्याच्या चेहऱ्यावर जेव्हा स्पष्ट दुःखाची छाया मी पाहिली त्या वेळीं मला भास झाला, मी अशी काही घटना झाली आहे की जिच्यामुळें पुष्कळाना दुःख होऊ शकत. तरीपण मला कबूल केलें पाहिजे, कीं आतून ज्या आनंदाचा अनुभव मला येत होता तो काही कमी झाला नाही शेवटीं सध्याच्या प्रेताला अग्नि दिल्यानंतर जेव्हा ईशोपनिषद् आणि गीताचे श्लोक म्हणू लागलों तेव्हा तर त्या आनंदाला पार उरला नाही. ही माझी स्थिति रात्री झोंपेपर्यंत तशीच राहिली. सकाळीं उठल्यानंतर जमनालालजींच्या मृत्युमुळें केवढी क्षति झाली आहे आणि आमची जबाबदारी किती वाढली आहे याचें हळू हळू मान होत गेलें. पुढचा सर्व प्रकार काय झाला जसेल तो तुम्ही समजू शकता परंतु मला आलेला आनंदाचा अनुभव कशामुळें आला हें सांगायला पाहिजे.

जमनालालजींनीं गोसेचेच काम हातीं घेतलें ही जातमी मला जेलमध्ये कळली ती ऐकून मला समाधान वाटलें आणि हें उपयोगी काम जमनालालजींनीं उचललें आहे तेव्हा देशात्ता तर त्यानें अवश्य उपकार होईलच परंतु त्याच्या स्वतःच्या चित्ताला हि त्या योगानें शांति लाभेल असें वाटलें, परंतु त्यानरोपरच त्याच्या थकलेल्या शरीराला हें काम असह्य होणार आहे

ही समाधाना मी पाहत होतो न. मी जेलमधून बाहेर आलो त्या वेळी पहिल्या भेटीतच त्यांनी प्रश्न विचारला, की “मी गोसेबा सवाचे काम घेतले त्याप्रहल तुमचा काय अभिप्राय आहे?” मी त्यांना सांगितले, की “हं ऐकून माझ्या चिन्ताला फार समाधान झाले.” इतके शब्द मी बोलल्याबरोबर त्यांच्या डोळ्यात पाणी आले. अलीफ्टडच्या ह्या २१३ महिन्यात गोसेबेसारखे पवित्र, प्रेमभाव उत्पन्न करणारे आणि आत्म्याच्या उन्नतीचे साधनरूप असे हे मुदर काम मिळाल्यानेहून त्यांच्या चिन्ताला फार समाधान झालेले दिसत होते. आणि नेहमीपेक्षा हि अधिक एजाबतेने आणि निरुरांनी त्यांनी हे काम चालविले. ते जेव्हा मेले तेव्हा त्यांच्या मनाची जितकी उन्नत अवस्था होती तितकी उन्नत अवस्था त्यांच्या पूर्वीच्या सनध वीस वर्षांच्या प्रयत्नात नव्हती. गेल्या वीस वर्षांपासून मनाच्या सूक्ष्म परीक्षणाचा त्यांचा अभ्यास असून हि जी मनाची उन्नत अवस्था त्यांना गाठता आली नाही ती ह्या २१३ महिन्यात त्यांना क्षपाद्याने प्राप्त झाली. प्रथमपासून त्यांच्याशी निरुट परिचय असल्यामुळे मी हं पाहू शकत होतो. अशा उन्नत अवस्थेत मरण येणे फार आनदाचे आहे मरण तर प्रत्येकालाच यायचे आहे. पण मरणांमरणात परी असतात. अगदी संपुटपर्यंत काम करीत करीत, दुसऱ्याची सेवा घ्यावी न लागता, मनाच्या उन्नत अवस्थेत देह सोडून जाण्याचे भाग्य प्राप्त होणे यापेक्षा जीवनाचा चांगला अंत आणशी फोणचा अणू शक्यार! हं लक्षात येऊन मी आनदात होतो प्रस्तुत प्रसंग जरी दुःख वाटण्यासारखा असला तरी त्यात हि आनदाची गारू होती ती मी तुमच्यासमोर माटली. मला वाटते, असेच मरण देवापशी आपण मागणे, आणि याच दिशेने आणि याच हेतूने आपल्या सर्व प्रयत्न असावा

रामाचणात एक प्रसंग तुम्हीनीदासजींनी बगिला आहे. मुर्गाच आणि

वाली याचें युद्ध चालू असता रामानें वालीला बाण मारला. आणि त्या बाणानें विह्वळ होऊन वाली पडला असता वालीचा आणि रामाचा सवाद झालेला दिला आहे. रामानें बाण मारल्याबद्दल वालीनें रामाला टपका दिला तेव्हा राम वालीला म्हणतो, “ हे माझ्या लाडक्या मुला ! हा मीं तुला बाण नाही मारला. पण हें मीं तुझ्यावर प्रेम केलें आहे. परंतु तुझी जर इच्छा च असेल तर मी तुला जिवंत ठेवतो. तुझी जशी इच्छा असेल तसें करतो ” त्यावर वाली म्हणाला, “ रामा ! आज तुझें प्रत्यक्ष दर्शन लाभलें आहे आणि अशा पवित्र क्षणीं मरणाची सधि मला मिळत असताना ती मी गमावू आणि तुझ्याजवळ आयुष्य मागू तर मग पुढें जेव्हा मरणाची पाळी येईल तेव्हा हें दर्शन या डोळ्यांना लाभेल याची मला शाश्वती नाही म्हणून ही च स्थिति मी पत्करतो. मला जिवंत राहण्याची इच्छा नाही आता च मरणे मला श्रेयस्कर आहे. ” असे बोलून वाली मुक्त झाला आणि रामाच्या ज्योतीत मिसळून गेला, असें चित्र आणि चरित्र रामायणात वर्णन केलें आहे. यातला भाव हा कीं, चित्ताचें शोधन करित करित उन्नत अवस्था गाठून तशा अवस्थेत च मरावें. मी जाणतो कीं जमनालालजींना असें मरण आले. आणि म्हणून हा दुःसाचा विषय नाही पण जानदाचा विषय आहे, त्याचा हेवा वाटण्यासारखा आहे.

त्याच्या अनेक गुणाचें वर्णन आपण करूं शकतो. परंतु त्याच्यातला सर्वात मोठा गुण हा होता कीं अनेक सेवेचीं काम करित असताना ती सेवा किती झाली ह्याचें हिशोबी पुरुष या नात्यानें बाह्य माप जरी ते घेत होते तरी त्या सेवेचें त्याचें मुख्य माप वेगळें च होतें. ह्या सेवेनें माझ्या अतःकरणातील मळ, अज्ञानि कमी होत आहे ना !—हें ते पहात. जें सेवार्थ केलें त्याचा परिणाम चित्तशुद्धीच्या रूपात दिसला तर ती सेवा सरी, चित्तशुद्धीचा परिणाम कमी दिसला तर ती सेवा तितकी अपुरी; आणि ज्या सेवेचा असा परिणाम दिसून आला नाही ती सेवा सोदी असें त्यांना वाटे.

प्रत्येक सेवा ते चित्तशुद्धीच्या कसोटीवर घासून घेत. चित्तशुद्धीचा कस तो च त्या सेवेचा कस असं ते समजत. अशा चित्तशुद्धीच्या वृत्तीत जो देह सोडून गेला तो गेला च नाही. तो लहान देहातून गेला, परंतु समाजाच्या व्यापक देहात प्रविष्ट झाला. असं पुष्कळदा होते. देह आत्म्याच्या विनासासाठी च आहे. परंतु ज्याचा आत्मा विशेष उन्नत झाला आहे त्याच्या विनासाला पुढं देहात पुरेसा वाच मिळेनासा होतो त्याच्या त्या विशाल आत्म्याला देहाचें माप अपुरें पडतें. अशा वेळीं ते आत्मे देह फेंकून देऊन देहरहित अवस्थेंत अधिक सेवा करतात. आणि अशासारखी स्थिति जमनालालजींची झाली आहे तुमच्या आमच्या देहात जणू त्यानीं प्रवेश केला आहे अस मी तरी पाहत आहे. असा मृत्यु हा जिवंत मृत्यु होय मृत्यु हि जिवंत असू शकतो आणि जीवन हि मृत असूं शकतें जिवंत मृत्यु पार थोडवाचा होतो तसा हा जमनालालजींचा मृत्यु आहे. त्याचा परिणाम तुम्हा आम्हावर अवश्य होईल. पण तसा परिणाम होण्याला अनुमूल अशी मनाची उघडी दशा आपण ठेवली पाहिजे. अशा परिणामाचे एक लहानसं च उदाहरण देतो जमनालालजींच्या मृत्यूनंतर त्याच्या पत्नींना असा सङ्कल्प करण्याची प्रेरणा झाली कीं आपला देह राष्ट्र-कार्येंत समर्पण व्हावा. त्यानीं आपली स्वतःची खाजगी संपत्ति राष्ट्राला समर्पण करण्याचा सङ्कल्प केला. जानकीबाई म्हणजे कोणी विशेष शिकलेल्या नाई नाहींत किंवा विनासाचें एखादें स्वतंत्र साधन त्यांना लाभलें आहे असें म्हणता येत नाहीं परंतु हा परिणाम जमनालालजींच्या मृत्यूचा झाला असा याचा अर्थ होतो. देह असताना आत्मा जो परिणाम करू शकत नाहीं आणि करूं शकतो, धाचें हें एक उदाहरण आहे आपली हि अशी उदाहरणें होतील कारण मोठे आत्मे देह सोडल्यावर च अधिक बलवान बनतात सताची उदाहरणें आपण पाहतों च. ते जिवंत होते तर समाज त्याची किंमत करीत नव्हता, उलट त्याचा छळ करीत होता. परंतु देह गेल्यानंतर देहानाहेर राहून पार च

शक्तिशाली परिणाम समाजाच्या चित्तावर ते करू शकले. अशाच्याच मालिस्त जमनालालजीने ल्हानसें का होईना स्थान आहे. म्हणून त्यांनी जितक्या जोराने कार्य केले त्याहून अधिक जोराने ते कार्य पुढे चालविण्याची प्रेरणा आम्हाला ईश्वराच्या कृपेने मिळू शकणारी आहे. ती प्रेरणा ग्रहण करण्याला आमचे चित्त उघडें असो, ही प्रार्थना करून हे श्रद्धेच भाषण मी संपवितों

११

तीन मुख्य वाद *

माझ्या अत्यन्त प्रिय मित्रानो,

आज मला जें सांगायचें आहे तें सांगण्यापूर्वी किंचित प्रस्तावना करावी लागणार आहे. एका मित्राची चिठ्ठी आली आहे. तीत म्हटलें आहे, "कृपया हिन्दीम बोलें". यातील 'कृपया' हा शब्द मी स्वीकारणार आहे म्हणजे 'कृपया' मराठीत बोलणार आहे आम्ही नागपुर जेलमध्ये असताता आमच्या चर्चा व व्याख्यानें बहुधा हिन्दीत होत असत. तेथे असलेले सत्याग्रही बहुतेक हिन्दी जाणणारे होते. त्यामुळे त्यांच्याशी हिन्दीत व प्रांतीय भाषेचे महत्त्व बोलणें व चर्चा होत असे अशा प्रकारें हिन्दीच्या द्वारे आम्हाला एकमेकांचे विचार बळी व सद्वासात आनंद वाटला अर्थात् च मला आतां हिन्दी भाषेचा व्याख्यान देण्याइतका अभ्यास ह्याला आहे.

* तारीख १२ डिसेंबर, १९४१ रोजी यर्धा येथे जीवन-गमोदक मंडळात दिलेले प्रयचन

पण येथे मराठी बोलण्यात तत्त्वदृष्टि आहे. आमची जी राष्ट्रभाषा हिन्दी अथवा हिन्दुस्तानी अथवा उर्दू ती सर्वांनी अगत्य शिकानी पण त्याच परीसर हे हि अगत्याचे आहे की जे लोक दुसऱ्या प्रान्तात येऊन राहतात त्यांनी हि त्या त्या प्रान्तीय भाषा समजतील व बोलता येतील इतक्या शिकव्या. त्याखेरीज सवध राष्ट्रान्चा साधा मिळणार नाही. जोड दोन्ही राजनी होत असतो. निरनिराळ्या प्रान्तीय भाषा बोलणारांनी राष्ट्रभाषा शिकावी, व दरेक प्रांतात राहणाऱ्या अन्य प्रान्तीयानी स्वदेशी धर्माच्या अनुसरून त्या प्रांतातील भाषा जरूर शिकावी. ही तत्त्वदृष्टि तुम्हाला लाभवून देण्याची कृपा करून, म्हणजेच 'कृपया', मी मराठीत बोलणार आहे.

विद्यार्थ्यांकरिता नुकतेच माझे एक व्याख्यान झाले आहे ते तुमच्या पैकीं बहुतेकांनी ऐकले असेल असे मृहीत धरतो. त्या भाषणात मी एक विचार मांडला होता. तो विचार मी सगळींठडे त्याच भाषेत मांडित असतो. कारण माझ्या मनात तो त्याच भाषेत बसून गेला आहे. तो विचार म्हणजे सपूर्ण स्वातंत्र्य जर कोणाचा जनाधित व निरनुद्य अधिकार असेल तर तो विद्यार्थ्यांचा. इतरांना यथने असतात आणि ती योग्य हि असतात. पण विद्यार्थ्यांला कसले हि यथन नको. या हक्काच्या अमलपजावणीला अजून सुध्दात बेली नसेल तर आज सुध्दात करा. विद्यार्थी हे एक नाते आहे. त्या नात्याला उद्देशून मी बोलत आहे.

विद्यार्थी ह्या व्यक्तींच्या दृष्टीने मी बोलत नाही. व्यक्ति या नात्याने त्याला अनेक यथने असण्याचा समज आहे पण विशेषा किंवा सत्याचा शोध करीत असताना विद्यार्थ्यांने मुक्त जमले पाहिजे. अनुभूति विद्या अमना महात्मा, गुरु किंवा सत सागतो म्हणून प्राथ

नाहीं. 'ही सतवाणी आहे, ही आमच्या पथाची वाणी आहे म्हणून प्रमाण' असा बोजा शान मिळविण्याच्या बाबतीत किंवा विचार ठरविण्याच्या बाबतीत त्याच्यावर नको. विद्यार्थी या व्यक्तीवर मुलगा, मित्र, शिष्य म्हणून किंवा दुसऱ्या नात्यानें अनेक बघनें येतील. पण विद्यार्थी या नात्यानें सपूर्ण स्वातंत्र्य हाच तुमचा अधिकार आहे. हा पार महत्त्वाचा—अगदी मूलभूत—अधिकार आहे. हा मूलभूत अधिकार तुम्हीं वाजूला सारला किंवा सह दिला तर सरी विद्या येण्याची आशा उरणार नाही.

अलीकडे 'सुधारलेल्या' राष्ट्रात इतिहास, संस्कृति, व्यापार, भूगोल इत्यादि शिक्षकांच्या मियान विद्यार्थ्यांचा हा अमूल्य हक्क

शैक्षणिक

अत्याचार

हिरावून घेण्यात आला आहे. गणपति बनविणारे आजचे हौशी मूर्तिकार 'गणपति म्हणून एक तत्त्व आहे,' हें विसरून मातीला हवा तसा

आकार देतात. त्यांना वाटते गणपतीची प्रतिमा बनविणे आपल्या हातचें काम आहे म्हणून त्याला मर्जीस येईल तसा आकार देतात. कोणी त्याच्या हातात त्रिशूल आणि भाला देतात, कोणी चररा देतात, तर कोणी त्याला सिगरेटचें हि ब्यसन लावून देतो. अशा प्रकारें विचारांच्या गणपतीचे हाल होतात. तसे विद्यार्थ्यांचे हाल चालले आहेत. शहाण्या विद्यार्थ्यांची असे हाल करून घेण्याची तयारी नव्हती. आज हि नसावी. तुम्हीं अशी दुर्दशा करून घ्यायला तयार होता कामा नये. विद्यार्थ्यांला कोणती विद्या शिकवायची, कोणत्या साच्यात ओतायचे, हें आजकाल सरकार ठरवते. विचाराचें व गुणाचें नियंत्रण आणि नियमन सरकार करते. आजकाल सरकारला जे विचार व विचार इष्ट वाटत असतील ते मुलांच्या डोक्यात कोंवण्याचें नेमकें साधन म्हणजे शिक्षण. सरकारला इष्ट वाटणाऱ्या

विचाराच्या दृष्टीने शिक्षणाच्या योजना होत असतात. असे हाल जर तुम्ही सहन कराल तर तुमची व जगाची स्थिती वाईट होणार आहे. भाडवळवादी व नव्हे तर सारी च 'वादी' राष्ट्रं या अशा योजना करित असतात. त्यांना विरोध करणे विद्यार्थ्यांचे काम आहे. ही पहिली गोष्ट ध्यानात ठेवा.

ही पहिली गोष्ट आहे हें त्या ऋषींच्या ध्यानात आलें. म्हणून तो वेदातील ऋषि बोलला. काय म्हणाला तो? 'माझ्या लाडक्या शिष्यानो, तुम्ही बारा वर्षे माझ्या जवळ राहिला, विद्या शिकला. पण मला आदर्श मानूं नका. सत्य प्रमाण माना, माझी कृति प्रमाण मानू नका. सत्याच्या कसोटीवर माझे आचरण घासा. जें कसाला उतरेल ते घ्या. हिणकस ठरेल तें टाकून द्या. सत्याची कसोटी दरेकाच्या बुद्धीला सहजगम्य आहे. ती तुम्ही वापरा.'

“ यान्यस्माकं सुचरितानि, तानि त्वयोपास्यानि, नो इतराणि । ”

'आमची चागली तेवढी चरितें घ्या. चाईट सोडा.' असें तो ऋषि म्हणाला. कारण तो पररा शानदाता गुरु होता. त्यानें सांगितलेलें तत्त्व नवीन नाही. पण त्याची अमलबजावणी कोठें च होत नाही. अतिशय दयाळूपणाने ऋषीनें विद्यार्थ्यांना हा सदेश दिला. तो नीट लक्षात ठेवा. आपला विचार स्वातंत्र्याचा हा मूलभूत अधिकार साबूत राखा. तो गमावू नका.

स्वतंत्र बुद्धि हें विद्यार्थ्यांचें पहिलें लक्षण सांगितलें. स्वतंत्र बुद्धि म्हणजे दडपण नसलेली सत्याग्रही बुद्धि. ही बुद्धि घेऊन तुम्ही जगाकडे

पोकळ डोकें
नको

पहा. त्यात तुम्हाला अनंत चमत्कार अढळतील. बुद्धीनें ते समजून घ्या. आजच्या युगात पोकळ डोकें राखण्याची सोय नाही. तुम्ही आपले नेमके व निश्चित

विचार न ठेवाल तर इतर कोणाचे तरी विचार त्यात शिरतील. आजचे जग म्हणतें, 'डोकें रिक्तें ठेवता कामा नये. त्यात काहीं तरी भरलें च

पाहिजे. तो विचार भरा, किंवा ते भरायचे नसतील तर वटाटे भरा, दगड भरा, काय वाटेल ते भरा.' तुमचे डोके रिक्तमें पोसळ राहू घायचें नाही, अशी या युगाची प्रतिज्ञा आहे. तुम्ही विचार न कराल तर तो रेडिओ तुमच्या डोक्यात विचार कोंसतो. वर्तमानपत्रें विचार करायला भाग पाडतात. ज्यात विचार नाहीत अशा प्रसारचें डोकें राखणे आज शक्य नाही. म्हणून सत्याग्रही बुद्धि ठेवा व सद्विचार करा. सद्विचार पके करणे व साठवणे हा च'मार्ग तुमच्यासाठी उरला आहे. तुम्ही म्हणाल की मी विचार बनवणार नाही, तर लोक तुम्हाला बनवणार आहेत. स्वतःला बनवून घेऊ नका. जगाच्या हातातली भाती उजू नका.

आजच्या जगात दुर्लक्ष करण्याची सोय नाही. एकागी अध्ययनाची सोय नाही. समाजशास्त्र वगळून आज कोणतें हि चिंतन होणार नाही.

इतिहास, अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र ह्यांचे तर

दुर्लक्ष करण्याची होणार च नाही, पण गणितासारख्या स्वतंत्र व

सोय नाही तटस्थ विषयाचे सुद्धा अध्ययन समाजशास्त्रविरहित

आज होणार नाही. तत्त्वज्ञान, नीति, गणित,

सामान्य विज्ञान, भौतिक-शास्त्र—कोणत्या हि विषयाचा विचार समाज-

शास्त्र-निरपेक्ष करणें शक्य नाही. समाजशास्त्राच्या पोटात च जणू काय हे

सर्व विषय सामावले आहेत म्हणून नित्य जागरूक राहून सर्वांगीण विचार

करणें जगत्याचें आहे.

आज जगात तीन पार मोठे विचार प्रवाह दिसून येत आहेत.

पाहिला 'पाणीवाद व नाशीवाद' हा होय. हे दोन्ही हि यास्तविक एक च

आहेत. एक जर्मनीत उत्पन्न झाला व दुसरा

इटालींत. तो कोणत्या-ना कोणत्या स्वरूपात संपन्न

जगात आहे. आपल्या हिदुस्थानात हि आहे.

दुसरा साम्यवाद. समाजवाद इत्यादि त्याच्या

तीन मुख्य
विचार प्रवाह

पोटात येतात हा वाद रशियात प्रवृत्त झाला आणि जग भर पसरला. आणि तिसरा गांधींचा विचार. हे तीन च ररे विचार-प्रवाह आहेत. इंग्लंड अमेरिका इत्यादींच्या विचाराची विचार या दृष्टीनें मोजदाद नाही. मोजदाद करायची च झाली तर पायी नाझींच्या च जवळचे आहेत हे. युद्धात जय कोणाचा हि झाला तरी विचाराच्या दृष्टीन याच्या ठिकाणी सच्च नाही. म्हणून हिरोवात घेण्याची जरूर नाही.

या तिन्ही वादाची प्रगति आपल्या डोळ्यासमोर आहे. त्याचें तुम्ही तटस्थपणानें उत्तम अध्ययन करा. यापैकी गांधीवादाचा तर उदय जवळपास हिंदुस्थानात च झाला आहे. 'जवळपास'

**गांधीवाद आणि
भारतचर्चा**

म्हणण्याचें कारण इतर देशातील विचारकांनी हि त्यासारखे विचार व्यक्त केले आहेत. काही व्यक्तींनी प्रयोग हि केले आहेत. पण या विषयाला

साकार बनवून, सगुण रूप देऊन, त्याचा राष्ट्रव्यापी प्रयोग करणे हिंदुस्थानातच शक्य झाले. गांधींच्या प्रयोगाला हिंदुस्थानात अनुकूल परिस्थिति व नातावरण होतें. दुसरे दोन वाद युरोपात जन्मले आहेत. हे तिन्ही वाद का व तसे उत्पन्न झाले? हा विचार आपण केला पाहिजे.

इतिहासाच्या निरीक्षणातून मीं एक न्याय बनविला आहे. तो तुमच्या समोर माडतो. 'इन्द्राय तक्षकाय स्वाहा' हा तो न्याय होय.

सापार्थी वारुडें असल्यामुळें एका ब्राह्मणानें
**इन्द्राय तक्षकाय
स्वाहा** सापाचा यज्ञ केला. त्यात पुष्कळ सापाच्या आहुति दिल्या. पण तक्षक इन्द्राच्या आसनाखालीं जाऊन दडला. दुरुडे ब्राह्मणाने म्हटलें, 'तक्षकाय स्वाहा'

पण तक्षक येई च ना. आहुति फुगट गेली. ब्राह्मणाला मोठें आश्चर्य वाटलें. तेव्हा ब्राह्मणाने सूक्ष्म दृष्टीने भूगोलानें निरीक्षण केले. त्याला दिसून आलें कीं तक्षक, इन्द्राभित आल्यामुळें आहुति फुगट गेली. म्हणून तो म्हणाला

‘इन्द्राय तक्षकाय स्वाहा.’ ब्राह्मणानें आठमुठेपणानें दोषाची हि आहुति देण्याचा सकल्प केला. पृथक्करणाची दगदग केली नाही. पण इद्र पडला अमर. त्यामुळें इन्द्राची आहुति पडणें शक्य नव्हतें. ब्राह्मणानें पृथक्करणाचे कष्ट न केल्यामुळें अजेरीस इन्द्रानरोबर तक्षक हि अमर झाला.

प्राय कोणता हि वाद असा नाही की ज्यामध्ये कोणता ना कोणता गुण नाही. एसादा वाद सर्वस्वी अनिष्ट किंवा दोषयुक्त आहे असें ठरविलें आणि त्याच्यातील गुणाचा अद्वेष्ट केला तर तो **निर्भेळ दोषयुक्त वाद नाही** अमर होतो. कोणत्या हि वादातील गुणदोष-पृथक्करण न केलें तर दोषांनीं भरलेला वाद हि फोफावतो म्हणून दरेक वादात जे गुण असतील ते जाणून घेतले पाहिजेत एवढ्यासाठीं नाझीवाद सर्वथैव दुष्ट आहे, असें म्हणून चालणार नाही. त्यानें त्याच्यातले गुण आपल्याला दिसणार नाहीत व साम्यवादाच्या सत्याचें हि अन्वेषण होणार नाही. कोणत्या हि वादाचे नुसते दोष पाहिल्यानें तो रूडित होत नाही.

भ्रान्त वादातला हि गुण स्वीकारला म्हणजे त्या वादात मग टिकण्या-सारखें काहीं च शिल्लक उरत नाही. या दृष्टीनें **नाझीवादातील गुण** आपण नाझीवादात कोणता गुण आहे तें पाहू. नाझीवाद एक प्रकारच्या पूर्व अभिमानावर उभा आहे, प्राचीन परपरेच्या व पूर्वतिहासाच्या गौरवावर उभा आहे. “आम्ही जर्मनीचे लोक श्रेष्ठ आहोंत. आमच्या इतिहासात भव्यता आहे परमेश्वरानें अथवा कालात्म्यानें एक मोठी कामगिरी आमच्याकडे सोंपविली आहे. आम्ही आमची पूर्वसंस्कृति टिकवून, तिचें पोषण करून च, ती कामगिरी पार पाडू शकू म्हणून हा जर्मनवश वाढविला पाहिजे. आमच्या ठिकाणीं थोर गुण आहेत, म्हणून आमच्यावर थोर कामगिरी सोंपविण्यात आली आहे. व्यक्तीप्रमाणें

समाजात व राष्ट्रात हि विशिष्ट गुण असतात. हे आमचे विशिष्ट गुण म्हणजे च आमचा आमचेपणा. आमची सस्कृति निर्भेळ आहे. आम्ही शुद्ध रसाचे, शुद्ध विचाराचे जर्मन लोक च हें कार्य करण्यास लायन आहेत.” शुद्ध म्हणजे पूर्व परपरेने मिळालेले. वेदकाला वेदकाच्या परपरेने जे गुण लाभले ते शुद्ध. सापाला सापान्या परपरेने लाभलेले गुण शुद्ध. त्या च प्रमाणे आम्हाला पूर्व-परपरेने लाभलेले जे विशिष्ट गुण ती च आमची शुद्ध सस्कृति. म्हणून आम्ही जर्मन वद्याचा अभिमान राखून आपल्या परपरेचे रक्षण केले पाहिजे. नाशीवादात इतर दोष भरपूर आहेत. पण हा एक आकर्षक गुण आहे. आकर्षक वाटला तरी तो पूर्णपणे ग्राह्य नाही. पूर्व परपरेच सातत्य कायम राखणे, तिचा धागा तुट न देणे, सस्कृतीची परपरा अविच्छिन्न राखण्याकरिता पूर्वजांच्या सस्कृतीतून आदर व प्रेम वाळवणे हा त्यातील सारा ग्राह्य आहे. वशाभिमान ही रक्षण करण्याजोगी वस्तु नाही.

उलट साम्यवादात वेगळ्या च प्रकारचा गुण आहे. तो असे पाहतो की समळ्या जमातले गरीब अधिक च गरीब होत

साम्यवादातील

ग्राह्याश

आहेत आणि श्रीमंत अधिक श्रीमंत होत आहेत. गरिबांच्या पोटाचा सळगा सोल सोल होत होत पॅसिफिकासारखा झालेला आहे आणि श्रीमंतांच्या पैशाची टेकडी उच होत होत हिमालयाएवढी झाली आहे हें अतर सहन न होऊन साम्यवाद निर्माण झाला तो म्हणतो की हल्ली जो बहुमताचा कारभार चालू आहे ती सरी लोकसत्ता नव्हे मते मोजण्याची लोकशाही ही सरी नव्हे. कारण त्या लोकशाहीत गरिबांची मते श्रीमंतांच्या हातात राहतात, म्हणून गरिबांच्या मतदानाला किंमत नाही श्रीमंतांचा नाश झाल्याखेरीज कोणाला हि मतदानाचा समान हक्क लाभू शकत नाही हल्लीची

मतदानपद्धति वक्तू आसारानें लोकशाहीमारसी आहे. आम्हाला आसारानें नव्हे तर प्रकारानें लोकशाही रूढ करावयाची आहे. ती निःपक्षपाती लोकशाही होईल. आज निःपक्षपाती रक्षायचें असेल तर गरिबाचा पक्षपात राखणें भाग आहे. आतापर्यंत समान हक्काच्या नावाखाली श्रीमताचें प्रथम माजविण्यात आलें समत्वाचें, न्यायाचें, समान सध्याचें नाटक करण्यात आलें. समान सधि म्हणजे गरिबाचा चुराडा. गामा पहेलवान व काडी पहेलवान याचा सामना ठरवायचा आणि दोघाना हि म्हणजे समान सधि देतो ! गामा पहेलवान यशस्वी होणार हें ठरलेलेंच आहे. आधीं गरिबाचा उद्धार करा, मग समान सधि इत्यादि गोष्टी बोला. गरिबाच्या उद्धारकरिता कोणतें हि साधन वापरलें तरी त्यात पाप होणार नाहीं. अशा प्रकारें साम्यवादात गरिबाविषयी पराकाष्ठेची कळकळ हा गुण आहे

याप्रमाणें या दोन गुणामुळें हे दोन वाद जगात व हिंदुस्थानात पसरत आहेत. मीं दोहींचें गुणग्राही वर्णन केले. पूर्व-परपरेच्या प्रेमानुळें

नाझीवाद हिंदुस्थानात पसरू पहात आहे. महाराष्ट्रात

हिन्दुस्थानांत विशेष पसरू पहात आहे. मी महाराष्ट्रापुरते बोलतो.

नाझीवाद कारण महाराष्ट्राचे दोष दाखविण्याचा मला विशेष

अधिकार आहे महाराष्ट्रात 'आमचा महाराष्ट्रधर्म,'

'आमची पेशवाई,' 'आमचा मराठागडी,' 'आमची संस्कृति,'

'आमचे समर्थ व त्याची मारुतीची उपासना' वगैरे भावना जो पक्ष उचलून

धरतो, त्याच्याबद्दल तरुणाना आरुर्पण वाटतें त्यांना त्या विचारात पूर्वीच्या

इतिहासाच्या अभिमानाचा मोठा गुण दिसतो. दासनवमी, हनुमज्जयन्ती,

भीष्माष्टमी, शिवाजी-उत्सव यापासून स्फूर्ति व आवेश याचा लाभ मिळतो.

म्हणून त्या पक्षात दुसरे किती हि दोष असले तरी तरुणाना तो आरुर्पक

वाटतो मुसलमानात हा च विचार मुस्लिमलीगनें पसरविला मुसलमानी धर्म

कसा वैभवाशाली होता, हिंदुस्थानात त्या धर्माच्या लोकांचे साम्राज्य वसें

होते, इत्यादि पूर्वपरपरेच्या अभिमानाचा गुण त्यात आहे याप्रमाणे हिंदुसभा व मुस्लिमलीग या दोहींचें काम नाझी-पंगपरेच आहे. ते जेव्हा राजगीत मोडलेपणानें गोलतात तेव्हा कधी कधी ही गोष्ट फगूल करतात नेहमी करीत नाहीत मात्र सहानुभूतीची जागा ती आहे शपथविधि, गुप्तता इत्यादि सर्व लक्षणे तीं च आहेत तें शिखें निशाण, तं कुराणावर हात ठेवणें, ती मारतीची साक्ष, ती शपथ, तो ध्वज, हें सर्व पाहून एक प्रकारचा उत्साह वाटू लागतो अस वाटू लागते कीं, हे लोक आपणस अगदीं च काहीं रानात सोडीत नाहीत पूर्वजांच्या परिचित मार्गांनं नेत आहेत. या भावनेच्या जोरावर हे नाझी संप्रदाय हिंदुस्थानात वाढले आहेत.

हिंदुस्थानात गरिबी उपनिषदातील प्रह्लासारखी अद्वितीय आहे.

**हिंदुस्थानची
अनुपम गरिबी**

तिला उपमा किंवा तुलना नाही. त्यामुळे गरिमा-
बद्दल कलकळ गळगणारा व श्रीमताबद्दल चीट
असलेला साम्यवाद आकर्षक वाटतो व पसरतो.

याप्रमाणें दोन भिन्न गुणामुळें हे दोन वाद आकर्षक होऊन प्रसले आहेत पूर्वपरपरेच्या अभिमानामुळें नाझीवाद आकर्षक झाला आहे. हिंदूना व मुसलमानाना अभिमानाची जागा दारबून हिंदुस्थानात तो पसरला आहे आणि दारिद्र्य असल्यामुळे साम्यवाद सहज पटू शकतो मी दोषाविष्करणाच्या सुद्धीनें या घादाचा पिचार करीत नाही. कारण दुर्त आपल्याला त्यातील गुण तेवढे च पहायचे आहेत

आता तिसऱ्या वादाबद्दल बळतीं. तो गार्धीनी माटला. तो काय आहे हें नीट समजून घेतलें पाहिजे. नित्येकाना वाटते हा 'शामळो', याचा वसचा आला आहे वाद नि वीद. हे निचारे

तिसरा वाद गुजराथी, भिन्ने, गरीब गार्दसारखे, सापाला न मारणारे लोक यानीं व्यापाराशिवाय कधी काही केलें नाही. तरवार कधी उचलली नाही त्या परपरेंतला हा शामळो.

त्याचा वाद तशा च लोकाना पटायचा. पण मी तुम्हाला सांगतो, तसें नाही. तसें असतें, तर महाराष्ट्रीय या नात्यानें मी तो वेव्हा च पेंवून दिला असता. शामळोपणा वड्ड, गोड, आनट, कसा हि असता, तरी मी तुम्हाला त्याची शिपारस केली नसती.

पण मी तुम्हाला सांगितलें कीं वस्तुस्थिति तशी नाही. हें तुम्ही तपासून पहा. हा वाद तुम्हीं तपासला नाही तर मी म्हणेन तुम्ही विद्यार्थी वाचळट नत चाललात. दुसरा आरोप करणार नाही, फक्त वाचळट म्हणेन.

हिंदुस्थान आज दीडशें वर्षे निःशस्त्र आहे. शस्त्रशक्ति नाही, द्रव्य-शक्ति हि उरलेली नाही. असें हें केवळ शक्तिहीन झालेलें राष्ट्र होतें.

अशा राष्ट्रानें ताठ उभें राहण्याची शक्ति कशी केवळ शक्तिहीन मिळवावी हा प्रश्न होता. या वाचतांत विचार-मथन सुरू झालें शस्त्रविषयक व द्रव्यविषयक दोन्ही प्रकारची शक्ति लोपली असताना आपण ताठ उभे राहू शकतो काय ? आपलें सच्च साभाळू शकतो काय ? असें विचार-मथन सुरू झालें.

कोणाला वाटलें, पाश्चात्याचें अनुकरण केलें पाहिजे, त्याची विद्या शिकायला पाहिजे. कोणाला वाटलें, धर्मसुधारणेनें च आपली उन्नति होईल. धर्मसुधारणेचें वळ उत्पन्न करण्याकरिता शक्ति निर्माण करण्याचे विविध प्रयत्न ब्राह्म-समाज, प्रार्थना-समाज, आर्य-समाज, शिआसोंफी यैरे चळवळी निघाल्या. त्याच्या मुळाशीं आमची द्रव्यशक्ति व शस्त्रशक्ति गेली असताना आपण बुद्धि-शक्तीच्या जोरावर कसे उभे राहू शकू, ही तळमळ होती.

बुद्धि-शक्तीकरिता च शिक्षणविषयक सुधारणा सुरू झाल्या. बुद्धीची

बुद्धिशक्तीचा
प्रयोग

शक्ति ही एक च आशा उरली होती. म्हणून
गार्धीच्या पूर्वीच्या काळात धर्मसुधारणेला शिक्षण-
सुधारणेची हि जोड देण्यात आली. राममोहनराय,
दयानंद रानडे, इत्यादिकांनी बुद्धीच्या ताक्तीने
पुढे घेण्याचा प्रयत्न केला. शक्तीची ताक्त नाही. द्रव्याची ताक्त नाही.
दुसरें काय करणार ?

शिक्षणविषयक
प्रयोग

शिक्षणविषयक सुधारणेंत इंग्रजी विद्येचें अनुकरण सुरू झालें. तेव्हा
दुसरा एक पक्ष निघाला. तो म्हणाला, इंग्रजीची उपासना नको. पूर्वीच्या
विद्याना च नवीन स्वरूपात चालना देऊ या. अशा
रीतीनें गुरुकुल वगैरे सस्था निघाल्या. त्यातून
तिसरी चळवळ राष्ट्रीय शिक्षणाची निघाली.
पूर्वीच्या संस्कृत विद्येचा व नवीन विद्येचा हि
लाभ करून घेण्याचा हा प्रयत्न होता. पुनरुज्जीवनार्थे व सुधारणेचें जें
शिक्षण तें राष्ट्रीय शिक्षण, असें मानलें जाऊ लागलें पण तिन्ही प्रकाराच्या
मुळाशीं विचार एक च, कीं बुद्धीच्या द्वारे शक्ति निर्माण कर.
शक्ति निर्माण करण्याचीं द्वारे तीन : धन, बल, व बुद्धि. पहिलीं दोन
द्वारे जवळपास मद झालीं तेव्हा इंग्रजाशीं टक्कर घायला तिसरें बुद्धीचें
द्वार काय तें उरलें. अशा विचाराने हा चळवळी सुरू झाल्या. अनेक
देशभक्तांनी त्याच्यात भाग घेतला.

पण बुद्धीमयें शक्ति कशी यावी ? बुद्धीचे स्वतंत्र पोषण होतें काय ?
आचारहीन बुद्धि शक्तिशाली होते काय ? निराचार बुद्धि शक्तिशाली
होत नाही. आचारात बुद्धि उतरविण्याची प्रक्रिया
साधल्याशिवाय स्वतंत्रपणें बुद्धि शक्ति-शाली होत
नाहीं. हें लक्षात आलें तेव्हा काँग्रेस निघाली.
बुद्धिमान् लोक म्हणू लागले कीं, आपण गरिबांची

गान्धार्या दूर धरण्याच्या कार्यां आपणी बुद्धि वापरू या. म्हणजे च ती सक्रिय करू या. निवार बरोबर होता. पण गान्धार्यां माझ्या निराकरणाना प्रयत्न एका मर्यादेपर्यंत च सफल होतो. पूर्णपणे संपन्न होत नाही. अव्यक्त गान्धार्यां व्यक्त मात्र होतात, अगा कॉंग्रेसचा अनुभव आला. कॉंग्रेसने गान्धार्यां माझ्या, तरी तिचे म्हणजे हवेत विरून जात अगे. तिचा प्रयत्न सफल होत नसे. का होत नसे? गान्धार्यां दूर होण्याची शक्यता नव्हती म्हणून. तें कसे? कारण सगळ्या गान्धार्यांचें मूळ कारण, सगळ्यात मोठें गान्धार्यां पारतन्त्र्य. तें मूळ [गिहजन असेपर्यंत करून वरून पालनी खुडली तरी पुन्हा नवीन पालनी पुढते च आहे!

हें कॉंग्रेसच्या लक्षात आलें. सहज लक्षात येणारें आहे. मनुष्य संगळें शाड कापू शकतो, पण ज्या पादीवर तो उभा असेल

मूलभूत
गान्धार्यां

ती तोडू शकत नाही. इंग्रजसरकार अनेक सुधारणा करू शकते, पण ज्या सत्तेच्या पादीवर तें उभें आहे, ती मुख्य पादी तें

कसे तोडील? तुम्हीं बुद्धिवाद करून विती हि सांगितलें, जसें कार्यां मला सांगितलें, 'कृपया हिदीमें बोलें' तसें तुम्हीं सांगितलें, 'कृपया येवढी पादी तोडा' तर तें कसें ऐकेल? ती कृपा त्याच्या अगाशीं येदेंल. ते निरकोळ पाया तोडतील, पण मुख्य पादीला हात लावणार नाहीत म्हणतील, 'स्वतंत्रताकी जय' बोलू नका, 'इंग्रजसरकारकी जय' बोला.

हें लोकांच्या लक्षात आलें. हें लक्षात आल्यानंतर 'आता काय करावयाचें' हा प्रश्न उभा राहिला. वाक्य ऐकलें, 'शक्तीनें मिळती राज्ये । युक्तीनें यत्न होतसे ।' दरारा बसवणें ही शक्ति शक्तीचे व युक्तीचे आणि गुप्त रीतीनें कार्य करणें ही च युक्ति, प्रयोग असा समज झाला. आता अधिकाऱ्यांना मारू

या, गुप्त कट करून बाँजगोळे तयार करू या, असें वाटू लागले, ऑफिसराचे लून झाले. हें सर्व शुद्धबुद्धीनें झालें. पण त्यांना काय अनुभव आले ? बाँजगोळे तयार करायला पैसे पाहिजेत. सग ह्यानीं इतिहासादून धडा घेतला. शिवाजीमहाराजांनीं स्वराज्य-स्थापनेसाठीं सुरत छुटली. यानीं हि भगवद्गीतेच्या नावावर सद्भावनेनें डाके घालायला सुरुवात केली. पण डाके मारणारे पूर्वांचे च जे गरीब छुटारू होते ते हि डाके मारू लागले याच्या पेक्षा ते चाक्रमगार होते. त्यानीं च जास्त डाके मारले, पण लोकाना तें कसें बळणार ? कोणते डाके कोणाचे, हें कसे समजणार ? शोकडाची मान कापणारी सुरी कोणाची, हें कोणडाला बळेना. ही सुरी यज्ञासाठीं मारणाऱ्या ब्राह्मणाची आहे कीं मास विस्फण्यासाठीं मारणाऱ्या साठ्याची आहे ? त्रिचान्या शोकडाला बळे ना. दरोड्या-दरोड्यातील परक लोकाना करता येई ना. आम्हाला सोडवा एवढें च ते म्हणू लागले. त्यामुळे सरकारचें चागलें पावलें, अराजक्यात आणि दरोडेखोरात परक न करता आल्यामुळे बाँजगोळ्याचा मार्ग गेला.

पुढें महात्मा गांधी आले त्यानीं म्हटलें, अराजक्याची तळमळ चागली आहे, पण पद्धति बरोबर नाही. मुख्य पादी च तोडायला हवी, पण हिंसेने हिंदुस्थानात जमायचें नाही. सधटित हिंसेवर गांधींचा मार्ग उचलिलेली ही प्रक्रिया व्यापक प्रमाणावर असली तर च ती पळायची. हल्लींचीं सरकारें अत्यंत सधटित, व्यापकतम हिंसेचीं सरकारें आहेत. तितकी व्यापक हिंसक सधटना प्रजेला करता येत नाही. म्हणून तिची हिंसा बुचरामाची ठरते. गुप्त चळवळींनुन शक्ति निर्माण होत नाही. पार तर, राष्ट्रप्रेमाची तहान भागते. काहीतरी करण्याची तळमळ शान्त होते. व्यक्तिगत समाधान मिळतें, पण सधटनेला ही पद्धत निरुपयोगी आहे. राष्ट्रीय उत्थानाच्या दृष्टीनें बुचरामाची आहे.

म्हणून गांधी म्हणाले, आम जनतेचें उघटपणं सघटन करण्याची माझी पद्धति च परिणामकारक ठरेल. सरकार स्वसरोवर टिकत नाही. लोकार्पण मिळालेल्या सरोवर च टिकतें. त्याला सरकारच्या लोकांचा आधार लागतो. सरकार आणि लोक असे सत्तेचा पाया दोन हात मिळून राव्याची टाळी घाजते तुम्हीं मुमचा हात पाडून घ्या, म्हणजे त्याचा हात आपोआप च लटका पडतो. लोकांनी दिलेली सत्ता पाडून घेतली तर सरकार टिकत नाही आपण प्रतिकाराची शक्ति निर्माण करू शकू ती अशा च सघटनातून

हिंदुस्थान एवढें मोठें चाळीस कोटींचें राष्ट्र कसें झालें ! आपल्या पूर्वपरपरेच्या गुणामुळें एवढें मोठें राष्ट्र बनलें. हें किरकोळ राष्ट्र नाही. आपले परमपूज्य राष्ट्रीय कवि रवीन्द्रनाथ ठाकुर यांनी हिंदुस्थानास उद्देशून ' भारतेर महामानवेर सागरतीरे ' असें म्हटलें आहे. सगळ्या जगाचे लोक येथें येऊन राहिले आहेत सर्व च आक्रमण करून आलेले नाहीत. आपण त्यांना जाणूनबुजून आश्रय दिला पारश्यांनी आक्रमण केलें नव्हतें. आपण त्यांना प्रेमानें जागा दिली जे आक्रमण करून आले ते हि मिसळून एकजीव झाल्यासारखे आहेत आता मुद्दाम कोणी भाडणें उकरून काढतील तर गोष्ट वेगळी आपल्या राष्ट्राची मर्यादेची एक जुनी परंपरा आहे आपण इतरांना वाव देऊ शकतो, व इतरांवर आक्रमण करित नाही.

या परंपरेंतून गांधींना हा विचार मिळाला. आपल्याजवळ प्रतिकाराचें शस्त्र आहे शस्त्र म्हणजे शासन, शस्त्र म्हणजे नियमन, करणारें तो अर्थ हाताला लागू पडतो. काय ? हत्याराला लागू पडत नाही. हत्यार हें शस्त्रच

नाही. तें औजार आहे. जड आहे त्याला स्वतंत्र किंमत नाही. त्याची गरज नाही.

हिंदुस्थानची महान् आवश्यकता, त्याच्या इतिहासाची एक च एक मागणी पूर्ण करण्याकरिता हा विचार निर्माण झाला. म्हणून तो पसरतो.

वीस वर्षांत बरा च पसरला. जगात इतरत्र अहिंसेला

अहिंसेच्या जणू स्थान च नसल्यासारखें झालें आहे. पण

प्रगतीची रूढ हिंदुस्थानातील तरुण देखील, 'राष्ट्रीय व्यवहारात हिंसा योग्य की अहिंसा' यावर विचार करतात.

अहिंसेच्या मार्गावर ही पार च मोठी प्रगति आहे, असें मी समजतो. तामडतोम सगळे अहिंसावादी होतील अशी आपली अपेक्षा च नाही. सगळ्यांनी आधी विचार च करायला पाहिजे आज तरुणांनी हि हिंसेचा पेरविचार सुरू केला, ही च खरी प्रगति आहे. यापेक्षा जास्त लवकर मार्गीचा विचार पैलावणें शक्य नव्हतें. मी म्हणतो, पैलावू हि नये. सावकाश, विचारपूर्वक च त्याचा स्वीकार झाला पाहिजे.

ही विचारसरणी हिंदुस्थानच्या पूर्वपरपरेंतून निर्माण झाली आहे की नाही? हिंदुस्थानची मुख्य पूर्वपरपरा पाहिली पाहिजे. हिंदुस्थानात

परपरेचे अनेक निरकोळ प्रवाह आहेत मराठ्याची

भारतवर्षीय रजपुताची, शिराची-अशा अनेक परपरा

परंपरा आहेत पण हिंदुस्थानातील अनेक धर्मीना, जातीना,

भाषाना, प्रान्ताना एकरूप राखणारी जी परपरा ती

मुख्य परपरा होय. तिच्यातून हा अहिंसेचा विचार निर्माण झाला त्या

परपरेचा अभिमान घरा. अशा रीतीने नास्तीवादाचा गुण मुदा या

विचारात उत्तम रीतीने पळू शकतो जेलमध्ये मी या परपरेचा विचार

केला. महाराष्ट्राचा व हिंदुस्थानचा विचार केला. थेट वेदकालपासून

आजपर्यंतच्या सध धिंदुस्थानच्या इतिहासात ज्या ज्या व्यक्तींनी श्रान्ति

वेली, त्याचा विचार घेऊ. त्या मानत थोड लिहिण्यात हि आरंभ केला होता. परशुराम आणि गृत्समद ह्यांप्रयी लिहिले, आणि तितक्यात आगची जेलमधून मुटका झाली हिन्दुस्थानच्या भिन्नात् इतिहासात विशिष्ट जातीची परंपरा इतरी विरषोळ ठरते, की तिचा निराळा विचार परण्याची गरज न नाही. हिन्दुस्थानची परंपरा एका महान् वटवृक्षाची परंपरा आहे त्या वटवृक्षाचा आश्रय घेण्याऐवजी त्याच्या फाया कापून टोकें फोडून घेणें बुद्धिमत्तेचें लक्षण नाही हिन्दुस्थानची परंपरा म्हणजे हिन्दु, मुसलमान, ख्रिस्ती, पारशी, शीत, बौद्ध, जैन, या सगळ्यांच्या महान् शास्त्रकाराची व असंख्य साधुसंतांची परंपरा. ही परंपरा जर मी सोडीन तर आपल्या राष्ट्राचा तेजोवध करीन यारहू माशी एतरी पटली या अर्थानें नास्तीवादातील पूर्वसंस्कृतीच्या अभिमानाचा गुण निराळ्या स्वरूपात नास्तीवादात आहे पण तो इतक्या निराळ्या स्वरूपात आहे की त्यात नास्तीवादातील वशाभिमानाचा दोष नाही आमची पूर्वपरंपरा व्यापक आहे, म्हणून तिचा अभिमान हि जवळ जवळ विश्वव्यापी आहे त्याला अभिमान देखील म्हणता येत नाही पूर्वीच्या सांस्कृतिक प्रयत्नाशी अनुसंधान राखण, हें न त्याचें मुख्य लक्षण होय

गरीब लोकांचा 'उद्धार' आम्ही उभे वर्गीयानीं केला पाहिजे, ही भाषा खोटी आहे गरिबांचा उद्धार करणारा, त्यांना वर वाढणारा, मी वेगळा आहे अशी भावना त्यात आहे मी जर वर गरिबांचा उद्धार काढले नाही तर ते वर येऊ शकणार नाहीत, गरिबांच्या व ह्यारें असा खोटा अभिमान त्यात आहे गरीब लोकांचा उद्धार गरिबांच्या हातात आहे आम जनतेला अशी शक्ति मार्गीनीं दिली, गरिबांचा उद्धार गरिबांच्या द्वारा न झाला पाहिजे हें साम्यवादातलें सार आहे, तें आपण स्वीकारू पौष्टिक वस्तूतलें देखील सार तेवढें आपण घेतों ब्रह्माचा व दुधाचा देहाला उपयोगी तेवढा अन्न

आपण घेतो. साम्यवादाच्या वावर्तीत हि सारासार विचार करायला ह्या. गरिवाचा उद्धार गरिवांनी च केला पाहिजे. हा त्यातला सारभूत अश आपण घेऊ; निःसार अश घेऊन देऊ.

साम्यवादाच्या प्रक्रियेत हिंसेच्या द्वारा क्रान्ति करण्याची शिकवण आहे. हा तिचा नि सार अश होय हिंसेची शक्ति जनतेची शक्ति होऊ शकत नाही. जशी चिद्धत्ता ही आम जनतेची शक्ति नव्हे, साम्यवादाच्या ती तर मूठभर पडिताची शक्ति. ती त्याच्या च प्रक्रियेतील तिल्लीकुल्पात रूढ असायची. तशी तलवार हि त्याज्य अंश आम जनतेची शक्ति नव्हे. म्हातारे, बायला, मुल्ले, अशक्त याची ती शक्ति नव्हे. वचीस इची किंवा चौतीस इची छातीच्या धिप्पाड प्राण्याची ती शक्ति आहे. इतक्या रुढ छातीचे उच्च प्राणी नेहमी सज्जन च असतात असे नाही. शिवाय त्याची ती शक्ति कायमची राहणारी हि नाही. जे हिंसेच्या शक्तीने मिळविले ते टिकविण्याकरिता सतत हिंसा च करावी लागेल. म्हणून गरिवाची, आम जनतेची, ती शक्ति होऊ शकत नाही

साम्यवादाचे सार गरिमाना स्वतःचा उद्धार करण्यास समर्थ बनविण्याची कळकळ, ती आपण घेतली. नि सार वस्तु टाडून दिली, नाशीवादातील सदश पूर्वपरंपरेचा अभिमान, तो हि साराश घेतला. पण आपल्या अभिमानाला अभिमान हा शब्द च लागू नाही; इतका तो व्यापक आहे. जीं राष्ट्र एकरंगी आहेत त्यांचा देशाभिमान सकुचित असतो. हिन्दुस्थानची परंपरा मिश्र व व्यापक आहे. व्यापक भारताच्या, वा महामानवसमुद्राच्या, मिश्र-परंपरेचा अभिमान सकुचित होऊ च शकत नाही. तो निष्कल आहे. तेव्हा व्यापक भारताचा अभिमान व गरीब लोकाची शक्ति प्रकट करणे हे

दोन गुण दोन वादातून घेणारा तिसरा वाद मी तुम्हाला शक्य तितक्या तटस्थपणे सांगितला.

‘ शक्य तितक्या ’ म्हणण्याचें कारण, एका अर्थानें मी सुद्धा पक्षपाती आहें. मला तो वाद पटला, माझ्या जीवनात उतरला, म्हणजे मी त्याचा झालों. तरी पण मला तो जितक्या तटस्थतेनें मांडता आला तितका मी मांडला. माझे पाहिलें सूत्र लक्षात ठेवा. मी म्हणतां म्हणून किंवा गाधी म्हणतात म्हणून तो स्वीकारू नका. व्यापक व तटस्थ बुद्धीनें विचार करा.

हिंसा ही जनतेची शक्ति नव्हे हें दाखविलें. आता, अहिंसा ही शक्ति कशी ? हें दाखवायचें राहिलें. म्हणजे अहिंसेला सामाजिक स्वरूप कसें देता येईल, हें दाखवायचें राहिलें. आतापर्यंत आपल्याकडे

अहिंसा ही व जगात एका एका व्यक्तीनें अहिंसेच्या वळावर शक्ति कशी ? जय मिळविल्याची उदाहरणे आढळतील. एकनाथ महाराज, येशू ख्रिस्त, सॅन्ट्रिटिस यानीं अहिंसेच्या चिचवटपणाचें सामर्थ्य दाखविलें

प्रयोगाची प्रक्रिया अशी च असते विज्ञानात देखील प्रयोग-शाळेंत एक एक व्यक्ति प्रयोग करते. तो सिद्ध झाल्यावर त्याचा व्यापक प्रयोग, अथवा सामाजिक विनियोग, होतो. वापेच्या शक्तीचा शोध वैयक्तिक प्रयोगानें लागला. नंतर समाजात त्याचा विनियोग प्रयोगाची प्रक्रिया झाला तो शोध व्यक्तीपुरता च राहिला असता तर पुकट गेला असता. अहिंसेंत व्यक्तिगत प्रयोग देखील पुकट जात नाही. अहिंसेची शक्ति व्यक्तिगत असली तरी ती कार्य करते ती सामाजिक केली तर पार मोठें कार्य करते

एक शका विचारण्यात येते. “ सगळा समाज एकनाथ, बुद्ध किंवा ख्रिस्त बनू शकतो काय ? ” बनू शकला असता तर तुमच्या समोर योजना च मांडाव्या लागल्या नसत्या तुम्ही आम्ही सामान्य माणसें हि त्याच्या

प्रयोगाचा उपयोग करू शकतो. त्याला त्याच्या एक शक्ती इतकी शक्ति नको. गुणव्यापारणाचा शोध करायला न्युटनला बुद्धि लागते. पण तो वापरायला मिळाल्या तशी बुद्धि लागत नाही. दिटरर दि आपल्या क्षेत्रात अद्वितीय आहे. तो नवी नवी शस्त्रास्त्रे शोधून वाढतो. पण त्याच्या शास्त्रज्ञाना जी बुद्धि लागते ती ती शस्त्रे वापरणाऱ्या शिपायाला लागत नाही.

प्रथम शोध करणारे अद्भुत असावे च लागतात. पण सामाजिक प्रयोगाकरिता अद्भुत शक्तीची जरूर नाही. प्रथम शोधकांची मार्थीना अलौकिक शक्तीची गरज असेल पण त्या विद्वेषता शक्तीचा सामाजिक प्रयोग करण्याकरिता अलौकिक शक्तीची जरूर नाही

गुण्य-गुणकाचे उदाहरण घ्या तवली अगदी लहान आहे. तिच्यावर चाळीस च तार निपतील पण ती चाळीस कोटि हातानी वापरली तर चाळीस कोटि गुणिले चाळीस, इतके तार हातेले. सामाजिक तशी अहिंसा आहे. तवलीप्रमाणे ती साधी, मुटमुटीत, प्रयोगाची थोरवी सोईस्कर आहे. म्हातारे, मुळे, धाया, दुर्बळ-सर्व ती वापरू शकतात. आम्ही चाळीस कोटि लोक म्हणजे अहिंसेच्या प्रयोगाच्या तवल्या च समजा. आम्ही एक एक तोळा अहिंसक शक्ति मिळवली तरी समाजाला खिस्ताच्या अहिंसेपेक्षा ज्यास्त उपयोगी ठरेल. शेताला एका च ठिकाणी खडोगणती रत दिले तर चालत नाही. एक एक इच च रत शेतभर दिले आणि ते मुरले तर ज्यास्त उपयोगी ठरते. आपण सर्वांनी थोडी थोडी अहिंसेची शक्ति मिळवली तर हिमालयापेक्षा उच कार्य होईल. खिस्तासारख्याच्या खडोगणती अहिंसेपेक्षा ज्यास्त परिणाम होईल !

समाजवादाचें स्वरूप

समाज-वादाची मूलभूत कल्पना नवीन नाही. अपरिमहाच्या आणि यशाच्या योजनेत तिचा सपूर्ण समावेश केला आहे. समाज प्रवाहात्मक आणि नित्य आहे ह्या पूर्वसिद्ध सामाजिक प्रवाहांचे ऋण घेऊन व्यक्ति जन्मास येते. समाजापासून मिळालेल्या सेवा-दानाची परत पेड करणे व्यक्तीचें जीवित-वर्तव्य आहे. परतपेड करण्यात दुसऱ्या कोणावर उपकार होत नाही. आपली च ऋण-मुक्तता होते. ऋणमुक्ततेची सपूर्णता म्हणजे च मोक्ष. 'माझा मी' म्हणून स्वार्थ-चढ होण्यात मनुष्य विनाकारण सक्तेचून लहान होतो. त्या ऐवजी माझे काहीं च नाही, जें आहे तें सर्वांचें आहे, असे मानण्यात कल्पना विशाल होऊन खरी भीमती लाभते. देहाच्या अवयवांने देहाला भिण्याचें कारण नाही. समाज-वादातला हा मुख्य सत्त्वाच आहे.

त्याचरोवर सपूर्ण मानवेतिहासाची अर्थ-मूलकता, वर्गविग्रहाची अपरिहार्यता, इत्यादि अवान्तर कल्पना-जाल हि त्या भोंवती उभें केलें गेलें आहे. अर्थ-मूलकता पहायची, तर काम मूलकता हि पाहता येईल. अर्थप्रेरणा आणि काम-प्रेरणा मानवात नाहीत असें कोणी म्हणत नाही. पण ही मानवता नव्हे. आणि मानवातील 'अतर तर' प्रेरणा घेगळी च आहे असें आम्हाला वाटतें. पण तें सिद्ध करायचें तर आम्हीं आमचें व्यक्तित्व प्रेम-पूर्वक समाजावर्षण केलें पाहिजे. 'समाज' ह्या कोटीचा हि संकोच न करता त्यात सर्व भूतमात्राचा यथासभव समावेश करावयाचा आहे, हें हि विसरायचें नाही. इतकें सर्व लक्षात घेतलें म्हणजे अहिंसेशियाय गति च उरत नाही.

नित्ययज्ञाची गरज

हल्लींच्या काळात राष्ट्रीय जागृतीच्या ज्या काही नवीन कल्पना निघाल्या, त्यातली अत्यंत स्फूर्तिदायक अशी कल्पना मला नित्ययज्ञाची वाटते. गरिबार्थी अनुसंधान राखण्याची, राष्ट्रासाठी काही निर्माण करण्याची, आणि निर्माण केलेले राष्ट्राला अर्पण करण्याची, ही कल्पना पार उज्वळ आहे. आजकाल आपण जी खादी काढतो, ती पन्नास लक्षांच्या आसपास आहे. जोर मारला तर एखाद घोटपर्यंत काढू शकू, असें झोळले जाते. परंतु हिंदुस्थानचा प्रश्न माणशी पाच रुपयाचा कपडा धरला तरी, दोनशें फोटींचा आहे. त्या हिशोबानें आपल्या कार्याची गति पार न अल्प आहे. तिला वेग मिळत नाही, ह्याचें मुख्य कारण नित्ययज्ञाच्या ह्या कल्पनेच्या मुळाशी असलेले महान् आध्यात्मिक तत्त्व आमच्या लक्षात आलेले नाही, हें आहे कोणता हि सार्वजनिक प्रयोग जोंपर्यंत आपण त्याच्या घेत मुळाशी जाऊन पोचत नाही, तोंपर्यंत सार्वत्रिक होत नाही.

लोकात नित्ययज्ञाच्या कल्पनेबाबत स्फूर्ति का उत्पन्न होत नाही, याचा निवार करता एक मोठे लक्षात येते ती अशी : अति प्राचीन काळापासून कोणत्या हि उपायानें शक्य झाल्यास वर्मादान मुक्त होऊन जाणें हें एक आध्यात्मिक तत्त्व आम्हीं उरवून टाकले आहे. अतिम ध्येय म्हणून तें चरोचर आहे. पण आम्ही तें जणू आमचें आचारसूत्र न बनविल्यामाररतें आहे. आम्ही ध्यान करू, भक्तीचा विचार करू, ज्ञानचर्चा करू; परंतु त्यासाठी प्रत्यक्ष कार्यादान अलग होऊन जाणें जरूर आहे असें आम्ही मानून घेतले आहे. मध्ययुगीन सत आपापल्या रोजच्या कार्यात तन्मय असत हें खरें; परंतु

ते कार्यं करण्यात् च त्याना भक्तीचा किंवा आत्मज्ञानाचा अनुभव येत होता की काय, याबाबत नि शंका नाही. भजनातल्या आनदाचा अनुभव च त्याना आपल्या रोजच्या आजीविनेच्या उद्योगात येत होता, की तो उद्योग एक प्रातः कर्तव्य समजून ते करून टाकीत आणि त्यातून मोकळे होऊन भजनाचा आनंद छुटीत! मी जे पाहू शकलो त्यावरून कार्यमग्न जरी ते असत, तरी त्याची कमांडून वेगळी अशी उपासना होती, असे दिसते त्याबद्दल माझी तफ्फार आहे असे नाही. पण माझा प्रश्न हा आहे, की मध्ययुगीन काळी सताच्या जीवनाची अशी स्थिति होती का, की चररा, नागर किंवा असले एखादे उपजीविनेचे औजार हे च त्याचे उपासनेचे द्वार, तद्द्वारा होणाऱ्या क्रिया ही च त्याच्या उपासनेची धार, त्यात मग होणे हे च त्याचे ध्यान, त्यातून निघालेले फलित समाजाला अर्पण करणे हे च भगवताला समर्पण, त्यात अनुभवलेली चित्ताची समता हा च योग! हे सर्व त्याच्या उपासनेच्या, भक्तीच्या व्याख्येत होते का! ज्या अष्ट सात्त्विक भावाची भाषा ते बोलत, ते भाव त्याना त्याच्या उपास्य मूर्तीच्या चिंतनात किंवा कीर्तनात उत्पन्न होत असत, परंतु त्याची रोजची दैनिक कर्मे च ते उपासनारूप मानीत असे निश्चित सांगता येत नाही. “कर्म च उपासनारूप करार्यं” असे सांगणारी वचने हि सताच्या वार्षिक आढळणारी आहेत पण सर्व सताचा सामग्याने विचार केला तर त्याच्या एकूण जीवनप्रवाहात ती वचने थोडी गौण पडतात असे वाटते सभव आहे, सताच्या विपरीता हा समज चुकीचा असेल परंतु आम लोकांच्या बाबतीत बोलायचे तर हे निश्चित म्हणता येईल, की शेंकडो वर्षांपासून लोकात ही च कल्पना रुढ आहे. कसे हि करून-मग ते निवृत्तीच्या नावाने म्हणा किंवा भक्तीच्या नावाने म्हणा—कर्म टाळणे ही च खरी भक्ति, आणि हे च खरे ज्ञान. कर्म केल्याशिवाय तर सुटका च नाही कारण, त्याशिवाय आजीविका चालणे कठिण, आणि दुसऱ्यावर आपला भार हि पडतो म्हणून कर्म करून टाकणे, इतकी च

पार तर लोकाची उडी जाते. परंतु शेंबर्डी उपासना ही कर्माहून वेगळी असली पाहिजे; अशी लोकाची कल्पना. ज्याची अशी कल्पना होती किंवा आहे, त्याच्या विचारात उणेपणा आहे, हें मला सागायचें आहे. कर्म टाळणें, निदान थोडक्यात करून मोकळें होणें, हा आध्यात्मिकतेचा आधार मानण्यात, माझ्या मतें, विचार-दोष आहे आणि त्यामुळें हानि झाली आहे. म्हणून आपल्याला जर राष्ट्र उद्योगशील व्हावें असें वाटत असेल, तर उद्योगशीलतेत च खरी आध्यात्मिकता आहे, हा विचार जीवन उद्योगशील बनवून स्थिर केला पाहिजे, त्याचा स्वतः अनुभव घेतला पाहिजे आणि दुसऱ्यांना त्याची प्रेरणा देत राहिलें पाहिजे.

आतापर्यंत जें खादीकार्य झालें त्यात मला ह्या वस्तूची उणीव भासली आहे चरखासघानें आपल्या कार्यकर्त्यांकडून अशी अपेक्षा राखली आहे की, त्यांनीं रोज एक लट कातावी, किंवा रोज एक न झाली, तर महिन्यातून निदान तीस लटी तरी काताव्या त्यासाठीं प्रत्येक महिन्याच्या खादी-पत्रिकेंत ७॥ गुड्या किती जणानीं कातल्या, त्यापेक्षा कमी किती जणानीं कातले, आणि मुळीं च न कातणारे किती, याचे आकडे दिले जातात. त्यात मी पाहतों, कीं न कातणाराची संख्या हि कमी नसते. न कातणारे वदाचित् असा विचार करीत असावेत, कीं “ मजुरानीं कातलेलें ढीगच्या ढीग सूत आम्ही रोज तोलतों, त्याची मजुरी देतों, आणि एवढ्या ह्या दिगात आमच्या ७॥ गुड्याची भर न पडली, तर काय मोठा परक पडणार आहे ? ” परंतु गुणाकार हें दाखवून देईल, कीं थोडें थोडें म्हणून जें वाटतें, तें वास्तविक किती महान आहे. सुताचे ढीग पडले आहेत असें वाटतें, पण हिंदुस्थानची लोफसख्या हि चाळीस कोट आहे ना ? त्यांना हे ढीग कमी च पडणार आहेत.

रोज स्वतः नियमित कातण्यातली विशेषता काय आहे, हें मडळींच्या लक्षात अजून आलेलें नाहीं. सर्वांसाठीं एक राष्ट्रीय उपासना सिद्ध करणें;

ही महत्त्वाची वस्तु आहे. त्याने आप्यात्मिक प्रगति होईल आणि तद्द्वारा आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक क्रान्ति होईल. हे दर्शन त्यांना झाले तर ते अव्यय काततील. ज्या दिवशी पातले नगेल, त्या दिवशी जेवण गोड पाटणार नाही. ही वस्तु आमचे लोक अजून पूर्णपणे समजले नाहीत, यामुळे मला खेद होतो. काँग्रेसने एके काळी ठरविले होते, की जे लोक सूत कातून देतील तेच काँग्रेसचे सभासद होऊ शकतील. परंतु हे पार दिस चालले नाही. आम्ही बोलताना तर बोलतो, की श्रीमंताची सत्ता जाऊन गरिबाची सत्ता आली पाहिजे, गरिबांचे राज्य झाले पाहिजे. परंतु ज्या वस्तूत भ्रमाची प्रतिष्ठा राहिली असती, म्हणजेच गरिबाची प्रतिष्ठा राहिली असती, ती वस्तु सोडून देऊन त्या टिकाणी चार आप्याची, म्हणजेच पैशाची, प्रतिष्ठा आम्ही कायम घेऊ. सभासदत्वासाठी सूत कातण्याची अट असते, तर कोण्या भीमताने एरवी वेचढे हि पैसे काँग्रेसला दिले असते, तरी ते दान समजले गेले असते. पण त्याने सूत कातून दिल्याशिवाय त्याला सभासद होता आले नसते. ह्या एकाच वस्तूने समाजवादाचा जितका प्रचार झाला असता, तितका क्वचितच दुसऱ्या कोणत्या वस्तूने झाला असता.

म्हणून माझे इथल्या विद्यार्थ्यांना सांगणे आहे की, तुम्ही रोज सूत काता. हा नियम आपल्या जीवनाचा नियम समजा. जेवणाला एखाद्या वेळी रजा देता येईल; कारण, रोज जेवणे नेहमीच कर्तव्य ठरत नाही. जेवण सोडण्याचे जितके प्रसंग कल्पिता येतील, तितके हा नियम तोडण्याचे खात्रीने कल्पिता येणार नाहीत ही वस्तु जर मजळी समजून जातील, तर आपले पार मोठे काम होईल कारण, ही भावना जीवनात दाखल झाल्यावर तिचा प्रभाव जीवनाच्या प्रत्येक क्रियेवर होणार आहे. अर्धा तास नियमित कातणे, मानपूर्वक कातणे, त्यातल्या त्यात कातण्याचा वेळ हि शक्य तर निश्चित करणे, ह्या बानी अशा आहेत, की त्यांनी एकूण सर्वच

जीवनाचें शोडेफार नियंत्रण होईल, त्याचा आमच्या सत्त्वनिष्ठेवर चांगला परिणाम होईल. आणि तसा तो झाला म्हणजे आसपासच्या लोकांवर हि तो होणार च. मुलगा कादू लागला म्हणजे आईवापावर त्याचा परिणाम झाल्याशिवाय रहायचा नाही. तसा च तो त्याच्या मित्रावर हि झाल्याशिवाय रहायचा नाही. असं हें आत्म्याच्या व्यापनतेचे सूत्र आहे.

१४

वैराग्ययुक्त निष्काम बळ *

माझ्या बाळगोपाळांनो,

तुमचे खेळ पाहून आनंद झाला. तुम्हा बाळगोपाळांचे हातीं देशाचें भवितव्य आहे तुम्हीं जे खेळ खेळलात ते पशासाठीं? शक्ति मिळविण्यासाठीं. शक्ति कशासाठीं? गरिब लोकांच्या रक्षणासाठीं गरिबांच्या उपयोगी पडता यावे म्हणून. शरीर गुदद करावयाचें ते शिजविण्यासाठीं. चाकूला धार कशासाठीं द्यावयाची? तो गजून जावा म्हणून नाही, तर तो वामाला यावा म्हणून. शरीराला धार द्यावयाची, शरीर चपळ व काटक बनवावयाचें हेतु हा की, पुढें तें दुसऱ्याच्या सेवेत चदनासारखें शिजविता यावें. बळ हें सेवेसाठीं आहे.

“वैराग्ययुक्त निष्काम बळवंतांत मी बळ” असं गीतेंत भगवतानीं सांगितलें आहे. शब्द नीट लक्षात ठेवा. नुसतें बळ नव्हे. वैराग्ययुक्त निष्काम बळ! अशा वैराग्ययुक्त निष्काम बळाची मूर्ति च आपण व्यायाम शाळातून ठेवीत असतां. कोणती ती मूर्ति! हनुमताची

* [मागें रानदेशातील दौऱ्याचे प्रसर्गें धुलें वेथील विजय व्यायाम शाळेंत विनोदानीं दिशिल्या प्रवचनापैकीं मुख्य भाग]

पवित्र व सामर्थ्यान् मूर्ति ! हनुमत वैराग्ययुक्त निष्काम बळाचा पुतळा होता; म्हणून वाल्मीकीने त्याचे पोवाडे गावले. रावण हि महा बलवान होता. परंतु रावणाजवळ वैराग्य नव्हतं. रावणाचं बळ हें भोगासाठी होतं. दुसन्यास छळावयासाठी होतं. रावण पर्वत उचली, वज्र मोटी. दहा माणसाचं बळ जणू त्याच्या एकट्याच्या अर्गी. म्हणून त्याला दहा तोंडे व वीस हात दारपविण्यात आले. इतरा बलवान असून त्याचें बळ धुळीत मिळालें. मारुतीचें बळ अजरामर झालें आहे. बळाच्या ह्या दोन मूर्ति, दोन चिथें, वाल्मीकीने उभी केली आहेत. रावणाच्या बळात भोगवासना होती. रावण बळानें भोग मिळवू पहात होता. मारुति बळानें सेवा करूं पहात होता. सेवेला वाहिलेलें बळ टिनेल, अमर होईल. भोगाला वाहिलेलें धुळीत मिळेल. स्वतःच्या व जगाच्या नाशास कारणीभूत होईल.

समुद्राच्या तीरावर सारे यानर बसले होते. उर्वेत कोण जाईल, याची चर्चा चालली होती. मारुति एकीकडे राम राम जपत बसला होता. जाबुचत मारुतीजवळ जाऊन म्हणाला, “ मारुते, तूं जाशील ? ” मारुति म्हणाला, “ तुमच्या आशीर्वादानें जाईन ” तो एकटा यानर कोणत्या बळाच्या जोरावर त्या बलवान राक्षसामध्ये निर्भयपणें गेला ? मारुतीला जेव्हा असा प्रश्न विचारण्यात आला, तेव्हा त्यानें काय उत्तर दिलें ? मी माझ्या मनगटाच्या जोरावर आलों, वाहुबळावर आलों, असें का त्यानें उत्तर दिलें ? मारुति म्हणाला, “ मी रामाच्या बळावर येथें आलों. माझ्या मनगटात जोर आहे कीं नाही मला माहीत नाही. परंतु रामाचें बळ मात्र माझ्याजवळ आहे. ” आणि मनगटाचा जोर म्हणजे तरी काय ? खोल विचार करून पहा. मनगटाचा जोर म्हणजे शारीरिक परिश्रम करण्याचा जोर. त्यासाठी हे हात आहेत. सेवेसाठी आपण हस्तवान आहोत. पशूला हात नाहीत. मनगटाचा जोर वापरून अन्न निर्माण करावयाचें, सेवा करावयाची. मनगटातील ही जी सेवा करण्याची शक्ति आहे, ती

क्रीणाची ? मारुति ओळखीत होता की ही आत्म्याची शक्ति आहे; रामाची शक्ति आहे.

३

ज्या बळाची आत्म्यावर श्रद्धा नाही, रामावर श्रद्धा नाही, तें बळ कुचकामाचें असतें अमृतसर येथें कत्तल झाली, व त्यानंतर लोकांचा तेजोभंग करण्यासाठी, डायरनें त्यांना रस्त्यातून सरपटत जावयास लावले. पहाडासारखे पजाबी लोक, ताकदवान व मजबूत अशीं त्यांचीं तीं शरीरें, परंतु तीं सरपटत जाऊ लागलीं. कारण, रामावर श्रद्धा नव्हती. आत्म्याची निर्भयता त्यांना माहीत नव्हती. आज चंगालमध्ये अशा च प्रकारची कहाणी आहे. लोकांवर घाटेल तीं बघनें घालण्यात येत आहेत. रस्त्यातून लष्कर चालले कीं सलाम करायला यावें लागत आहे. कारण काय ? आत्म्याची निर्भयता पटली नाही. रामाचें बळ ज्यानें ओळखलें तो बळिकाळाला भीत नसतो केवळ बळ निराधार आहे. बळ आत्मश्रद्धेवर सुप्रतिष्ठित असलें पाहिजे. निर्बळात हि आत्मश्रद्धेनें बळ उत्पन्न होतें. जो निष्ठावत आहे, ज्याच्याजबळ श्रद्धेचें बळ आहे, तो इतर शंभराना हालवील असें उपनिषद् सागत आहे. म्हणून आध्यात्मिक बळाची उपासना हवी.

हनुमताच्या ठिकाणीं केवळ पशूचें बळ नव्हतें. मारुतीचा जो श्लोक* आहे, त्यात बाकीच्या सर्व बळाचें वर्णन आहे. परंतु अगबळाचें वर्णन कोठे च नाही. मारुति मनासारखा व धाऱ्यासारखा वेगवान होता, तो जितेंद्रिय होता, तो अत्यंत बुद्धिमान होता, तो नायक होता, तो रामदूत होता, असें सारें वर्णन आहे बळाची देवता मारुति ! परंतु या स्तुतीत बळाचा उल्लेख हि नाही, हें आश्चर्य नव्हे काय ? परंतु हे गुण म्हणजे च सरें बळ. हे गुण म्हणजे च सरी कार्यशक्ति

मनुष्याच्या अगात वेग पाहिजे, स्फूर्ति पाहिजे. मनासारखा वेग

* मनोजय मारुततुल्यवेगम् । जितेन्द्रिय बुद्धिमता चरिण्डम् ।

वातात्मज वानरयूथमुख्यम् । श्रीरामदूत शरण प्रपद्ये ॥

पाहिजे. याम रामोर दिग्गता च तादृक् आनंदान उडी मारली पाहिजे. सिद्दहद्द सिंकावयाच्ना निरोप येता च निपाण तानाजी ! नाही तर मनात सेना आहे व शरीर तर जागचें हाण्ट नाही, तें आळगात लोळत आहे त्याचा काय उपयोग ? शानदेवानी मोटें सुंदर वर्णन केणें आहे सेना करणारा कसा पाहिजे ? ते सांगतात—

“ आग मनापुढें घे दौडा ”

मनात आलें नाही तों च तें कराय्याग शरीर दौडत गेणें पाहिजे

अगात असा वेग असावयास जितेंद्रियत्य पाहिजे, संयम पाहिजे संयमाशिवाय वेग साधणार नाही. पण वेग जाणि संयम दोन्ही अगून बुद्धि अपुरी पडली तरी चालणार नाही. म्हणून त्याबरोबर बुद्धि पाहिजे कर्मकुशलता, कल्पनाशक्ति, प्रतिभा पाहिजे सांगनाम्बे असून चालणार नाही. आणि इतक्यावर पुन रामाच्या सेनेची भावना हवी. राम जेथें जा म्हणून सामेठ तेथें जाण्यास अहोरात्र तयार !

हिदुस्थानातील फोटयवधि देव तुमची सेना मागत आहेत. तुमच्या सेवेची त्यांना जरूर आहे या सेनेसाठी तयार व्हा वेगवान, बुद्धिमान, सयमी, सेवेची हौस असलेले असे तरुण वना. शारीरिक बळ मिळना व प्रेम मिळवा मघा येथील व्यायामशाळेच्या हौदात मी कुस्त्या पाहिल्या त्यात एन कुस्ती हरिजन व ब्राह्मण यांच्यात झाली मला त्यात समभाव दिसून आला या च समभावानें जर आपण पुढें वागलों तर समाज बलवान होईल या च समभावानें पोषण केलें, तर जे रोळ रोळलात, ज्या कुस्त्या केर्यात, त्यातून कल्याण निर्माण होईल

रोळात आपण समभाव शिकतो शिस्त, व्यवस्था याचें महत्त्व शिकतो या रोळाशिवाय दुसरे हि चागले रोळ रोळता येतील शेत रणणें हा सुद्धा एन रोळ च एनदम रणत्या (कुदळी) घर जात आहेत, एकदम जमीनीत घुसत आहेत, मजा दिसेल. त्या रोळात नमुनेदार व्यायाम

होईल. त्यात बुद्धीला सुद्धा अवसर आहे. व्यायामात बुद्धीला हि चालना मिळवावयास हवी. म्हणून व्यायाम सुद्धा काही तरी निर्माण करणारा असावा असें मला वाटते.

येथील खेळांनी शक्ति व प्रेम दोन्ही हि तुमच्यात उत्पन्न होवोत. सर्व प्रकारची, सर्व जातीचीं मुले एकत्र येतात, खेळतात. त्यामुळे प्रेमाचा विनास होतो. त्या आठवणी पुढच्या जीवनात उपयुक्त होतात. आपण बरोबर खेळलो, एकत्र बुस्ती केली, एम्न पोहलों, एम्न सामर्थ्य मिळविले, ज्ञान मिळविले, इत्यादि आठवणींनी पुढे एकाच याल. सधशक्ति व सहकार्य वाढेल.

हे तुम्ही गणवेश घातले आहेत. याचा उद्देश हि आत्मीयता वाढावी हा च आहे. परंतु हा पोशाख खादीचा च करा. ते पट्टे जे वापराल ते मेलेल्या जनावराच्या चामड्याचे च वापरा. सर्वत्र दक्षता ठेविली पाहिजे. थेंबे थेंबे तळें साचें. राष्ट्राला सर्वत्र भोक्के पडली आहेत. सारखी संपत्ति बाहेर जात आहे, इकडे लक्ष ठेवा

व्यायाम केला व दूध आणि भाकर नसेल तर कसें होणार ? तुम्हाला दूध पाहिजे असेल तर गोरक्षण ज्ञालें पाहिजे. गोरक्षणासाठी मृत गाई-बैलाच्या चामड्याच्या च वस्तु वापरल्या पाहिजेत, भाकर पाहिजे म्हणून शेतकरी जगवला पाहिजे. खादी घेऊन त्यांना थोडी मदत करू तर ते जगतील, व आपणाला भाकर मिळेल. तुम्हाला जर घरी भाकर न मिळती तर येथे किती उड्या मारल्या असत्या ? घरी भाकर तयार आहे ही खात्री आहे म्हणून उड्या मारल्यात. उड्या मारण्याची शक्ति अन्न देते. म्हणून उपनिषद् सांगते “अन्नं वायुं धलाद् भूयः”-अन्न हें बळाहून श्रेष्ठ आहे. राष्ट्रात जर अन्न नसेल तर चळ कोटून येणार ? आधी अन्नाची सोय व मग आलाडे, आधी अन्नाची सोय व मग ज्ञान-दान. एकदा भगवान्

बुद्धाचा एक प्रचारक हिंडत होता. त्याला एक भिकारी आढळला. तो प्रचारक त्याला धर्माचा उपदेश करू लागला. परंतु भिकारी लक्ष देईना. त्याचे लक्ष लागेना. तो प्रचारक रागावला. बुद्धाकडे जाऊन तो म्हणाला, “तेथे एक भिकारी आहे. त्याला मी इतकं चांगलं सांगत होतो, तरी तो ऐकत नाही.” बुद्ध म्हणाले, ‘त्याला माझ्याकडे आण.’ तो प्रचारक त्या भिकार्याला बुद्धाकडे घेऊन आला. भगवान् बुद्धानीं त्याची स्थिति पाहिली. ‘तो भिकारी उपाशी आहे, हें त्यानीं ओळखतं. त्यानीं त्या भिकार्याला पोटभर जेऊं घातलं, व सांगितलं, ‘आता जा.’ तो प्रचारक म्हणाला ‘तुम्ही त्याला जेऊं खाऊ घातलं, परंतु उपदेश तर काहीच दिला नाही.’ भगवान् बुद्ध म्हणाले, ‘आज अन्न दिलं हाच त्याला उपदेश होय. आज त्याला अन्नाची सर्वांत जरूरी होती. तें त्याला आधीं दिलं तो जमेल तर उद्या ऐकेल.’

आपल्या राष्ट्राची आज जशीच स्थिति आहे आज राष्ट्रात अन्नच नाही. रामदासांच्या वेळीं अन्न भरपूर होते. हिंदुस्थानातील सपत्तीचा हारा आजच्या सारखा त्या वेळीं आढला नव्हता. म्हणून त्यानीं प्राणाची, वळाची उपासना शिकविली. आज रोज्यात केवळ आखाटे काढून भागणार नाही

अन्नोत्पत्ति व गोसेवा या दोन गोष्टी राष्ट्रात असतील तरच राष्ट्राचें सवर्धन होईल. बलवान् तरुणानीं राष्ट्रात अन्न व दूध भरपूर करावयाचें आहे. हिंदुस्थान पुन्हा गोकुळ करावयाचें आहे. त्यासाठीं खादीची विजार घालून व मेलेल्या-मारलेल्या नव्हे—गायीत्रीलाच्या चामड्याचा पट्टा घालून अन्नोत्पत्तीस व गोपालनास मदत करा

तुम्ही खादी पोषाण करता. परंतु तो पोषाण करून गरिबांच्या पोटावर पाय नका देऊ ! गरिबांचें संरक्षण करण्यासाठीं कदायती करणार, परंतु ते गरिब जगले तर त्याच रक्षण करणार ना ! तूं खादी वापरून बाहेर

पैसे पाठविणार, तिकडे गरीब मरणार ! मग सरक्षण कोणाचे करणार ? तू पैसे पाठविणार परदेशी आणि खेड्यातील लोकाजवळ दूध व भाकर मागणार ? ते कोठून देतील मग तुला ? म्हणून खात्री वापरायची च असेल, तर खात्री खादी वापरा. आणि खात्री खादी न मिळाली तर नुसती खादी च वापरा. खात्री सोटा. खात्री वाचून राहिले अडले तर नाही च.

सर्व धर्माविषयी उदार भावना असू दे जो एखा मातृभक्त आहे, तो सग माताना पूज्य मानील. स्वतःच्या आईची तो सेवा करील, परंतु दुसऱ्याच्या आईचा हि आदर करील प्रत्येकजण आपल्या आईच्या दुधावर पोसला जातो. धर्म हा मातेसारखा आहे, मला माझी धर्ममाता प्रिय आहे मी मातृपूजक आहे, म्हणून दुसऱ्याच्या आईची निंदा तर नाही च करणार, उलट त्या मातेला हि वदन करीन

मनात हा भाव उत्पन्न होण्यास भक्ति लागते मनात एरी भक्ति जागृत झाली की हें सारें होईल म्हणून गाहेरच्या नसरतीनरोर आत उपासना हवी कसरतीने शरीर चपळ व सुभग नरून आत्म्याच्या हातात घ्याय्याचें शरीर हें आत्म्याच्या हातातील हत्यार आहे. हत्यार चांगले उपयोगी पडावें म्हणून स्वच्छ पाहिजे. शरीर स्वच्छ करून आत्म्याच्या हवाली करा. अतर्नाथ शुचि व्हा. जसा हा मारुति आहे. बलवान व भक्तियान असा सेवेसाठी सद्दोदित उभा आहे. तुम्ही यानें तरण अगाल, परंतु शरीर जर सेवेसाठी शटनन उठत नसेल, तर तुम्ही म्हातारे च, ज्याच्या अगात वेग आहे तो तरण मग त्याचें मय काहीं हि असो. मारुति कधी च म्हातारा नाही. तो चिरतरण आहे, चिरजीव आहे.

असे चिरतरण तुम्ही व्हा. तुम्हाला दीर्घायुष्य लाभून यानें म्हातारपण वेईल त्या वेळेस हि तरण असा. वेग कायम ठेवा, बुद्धि शाश्वत ठेवा. अशा प्रकारें तन्मयबुद्धीनं जनतेची व तद्द्वारा परमेश्वराची सेवा कराय्यास तरण लागोत अशी परमेश्वराची मी प्रार्थना करितों

राम्रासार्थी त्याग--किती व कां ?*

मित्रानो, या ठिकाणी धुळ्यात आल्यावर घरी आल्यासारखे च मला वाटत कारण, काही कळकळीची काम करणारी माणसे, शुद्ध हृदयाची माणस, या ठिकाणी आहेत पण हे एक कारण झाले. दुसरे हि एक कारण आहे. तीन वर्षांपूर्वी मी येथे आलो होतो. येथील जेलमध्ये सहा महिने रहावयास सापडले होते. जेल हे आमच्यासारख्यांचे घर च आहे. सहा महिने येथे राहिले तो काळ पार आनंदाचा गेला. जेवढे त्या ठिकाणी होते त्या सर्वांना वाटले की आयुष्यातील कोणते हि सहा महिने असे गेले नसतील.

धुळ्याला मी पुष्कळ सस्था पाहिल्या. इतक्या भरीव काम करणाऱ्या संस्था ज्या शहरास लाभत्या आहेत अशी शहरे आमच्या देशात थोडी च आहेत. सपत्ति आहे एवढ्याने च सस्था चालत नाही. संस्था चालविण्यासाठी विशेष मनोवृत्ति लागते. ती मनोवृत्ति येथे थोडीपार आहे. त्या वृत्तीचे नाव काय ? मी विचार करून तिला गुणारोपणवृत्ति असे नाव दिले आहे ज्याप्रमाणे दोषदृष्टीचा मनुष्य सहज च दुस-यावर दोषारोपण करतो, व ते दोष त्याच्या ठिकाणी नाहीत असे सिद्ध होते तेव्हा च नाइलाजाने ते एसे मानतो. त्याच्या उलट ही गुणारोपणवृत्ति आहे. जेपर्यंत विरुद्ध सिद्ध होत नाही तोंपर्यंत माणसाला गुणसपन्न समजावयाचे. अशी गुणारोपणवृत्ति असल्याशिवाय सस्था चालणार नाहीत. वस्तुत ' आस्तिकता ' जिला म्हणतात ती ही च आहे

* १९३३-३४ च्या सुमारास धुळे येथे दिलेल्या प्रवचनाचा मुख्य अंश.

आपण घरात एन्मेनाना सामाळतो, त्याप्रमाणे राश्ट्राच्या कारभारात हि झाले पाहिजे. दोष पोटात घालून गुणावर जोर दिला पाहिजे. घरच्या कारभारात जी वृत्ति आपण उपयोगी मानतो ती सामाजिक व्यवहारात वावगी कशी होईल ? घरात उदारता, प्रेम, सद्भावभूति व सहकार पाहिजेत सामाजिक व्यवहारात हि ते च गुण पाहिजेत जो न्याय कुटुंबात तो च गाहेर ज्या रीतीने व ज्या वृत्तीने कुटुंबाचे प्रश्न आपण सोडवतो त्या च रीतीने व त्या च वृत्तीने देशाचे व जगाचे प्रश्न सोडवावयाचे असतात ह्यासाठी गुणारोपणवृत्तीची फार जरूर असते ही वृत्ति धुळेकराजकळ थोडीफार जाहे. त्यामुळे येथे थोड्याफार सस्था चालव्या आहेत. तरी मला हे कनूल करावयास पाहिजे की एन्ब्याने माझे समाधान होत नाही

महात्मा गाधींवर एन् आक्षेप सरळ मनाने पुष्कळजण घेत असतात. महात्मा गाधी हे लोकांपासून फार अपेक्षा करतात, त्यांना मनुष्यस्वभावाचे नीट ज्ञान नाही, ते मनुष्याच्या शक्तीच्या गाहेर त्यागाची मागणी करतात, पुढान्याने जनतेला शक्तीगाहेर ताणू नये, शक्तीपेशा अधिक त्यागाची अपेक्षा करू नये, वगैरे लोक म्हणत असतात. असें पोलणे गैर आहे असे मी म्हणत नाही. सरळ वाटते तसें तुम्ही पोलता. परंतु हें थोडें सूक्ष्मपणे पाहिल पाहिजे

मनुष्य भ्रिती त्याग करू शकतो हे कुटुंबात लक्षात येते. मनुष्य कुटुंबासाठी जगदीं शैवटच्या टोनाचा-आत्यतिन त्याग करीत असतो असें सूक्ष्म निरीक्षण केले असता दिसून येते आत्यतिन उदाहरणे सोडून दिली तरी सामान्यतः कुटुंब वाही ठराविक त्याग प्रत्येनापासून मागतें च. पिढ्यानपिढ्या चालत आलेले कुळधर्म नीट चालावयाचे असतील, जो गुणसचय पूर्वजांपासून आपणास मिळाला त्याचा विनास करावयाचा असेल, तर जितना त्याग कुटुंबात करावा लागेल त्या मानाने गाधी जो त्याग मागतात तो काही च नाही तुम्ही जरा पोल जाऊन पहा, म्हणजे

दुदुशाखाटीं तुम्ही कृती करता व त्या मानानें राष्ट्रासाठीं गाधी कृती मागतात तें दिसून येईल.

परंतु हें सोल जाऊन पाहणें देरकाग कदाचित् शक्य होणार नाही, हें निरीक्षण कठिण म्हणून सोडून देऊ. सूक्ष्म निरीक्षण दूर ठेवू आपण व्यापक दृष्टीन पाहू. आपण पाच हजार मैल दूर जाऊन पाहू व तसें च पाच हजार वर्षे मागें जाऊन पाहू.

आपण प्रथम दूर जाऊ. २० वर्षांपूर्वी युरोपात महायुद्ध सुरू झाले हें महायुद्ध ४ वर्षे चालले. अत्यंत हिंसेची व व्यवहारी डोम्पाच्या माणसानां हें युद्ध चालविलें. तें युद्ध राजराचार्यांच्या शिष्यांनीं अद्वैत स्थापण्यासाठीं निर्माण केले नव्हतें तर सनातन व स्वार्थप्रिय लोकांची ती उचल होती. अशा त्या युद्धाच्या वेळीं, जर्मनीतील लोकांच्या ६ कोटी धरा, जर्मनीन जवळ जवळ एन कोटी शिपाई उभा केला. ह्याचा अर्थ असा की हिंदुस्थानातील लोकांनीं ३६ कोटीतून सहावा हिस्सा म्हणजे ६ कोटी लोक कायदेभंगाच्या लढाईत उभे केले असते तरी तो त्याग मनुष्यस्वभावाच्या, मनुष्यशक्तीच्या धाहेरचा झाला नसता.

हिंदुस्थानात ज आपण कायदेभंगानें युद्ध वेलें त्याचा आढावा काढला तर ज्यास्तीत ज्यास्त दीड लाख लोक त्यात सामील झाले होते असे म्हणता येईल परंतु जर्मनीच्या मानाने पहावयाचे म्हणजे सहा कोटी लोक उभे रहावयास पाहिजे होते. महात्माजींच्या शेंड्यासाठीं दीड लाख सामील झाले. हा जो त्याग आम्हीं केला तो मनुष्यशक्तीच्या पलीकडचा आहे ?

जर्मनीच्या त्यागाच्या मानानें आम्हीं त्याग केला तो काहीं च नाही तुलना हि होऊ शकणार नाही थोडेफार गोळीबारानें मेले थोडेफार लाठीमारानें धाधाळ झाले काहींचे तुरुंगात हाल झाले, अशाचा दहा हजार आकडा धरला तरी जर्मनीचा जो त्याग त्या मानानें आपला काहीं च

नाहीं असें म्हणावें लागेल जर्मनीना त्याग जर मनुष्यस्वभावास धरून आहे तर महात्मा गांधी जो त्याग मागतात तो मनुष्यस्वभावाच्या व मनुष्यशक्तीच्या बाहेरचा वसा ?

एकीकडे तर हिंदी संस्कृतीचा अभिमान दाखवता हिंदी संस्कृति थोर व श्रेष्ठ असे मागता. आमची संस्कृति सर्वांत जुनी, आमच्यात अनेक ऋषिमुनि, साधुसंत, वीर झाले येथें ब्रह्मविद्या निर्माण झाली. आमची संस्कृति उदार, सुंदर, यज्ञप्रवण, स्वर्गांध, अस मानता. परंतु असे जे तुम्ही त्या तुमचा त्याग जर्मन लोकांच्या त्यागाच्या दोनघेना हिस्सा हि नाही. आणि म्हणता हा हि त्याग मनुष्यशक्तीच्या बाहेरचा आहे ! धन्य आहे तुमची !

मला हें सागावयाचें आहे की, स्वराज्यासाठीं जो आम्हीं त्याग केला तो अत्यंत अल्प आहे राष्ट्रासाठीं काय करावें लागते ह्या नास्त जर्मनीचें ताजें उदाहरण आहे. जसें जर्मनांचें तसें च मन्वादि इतरांचें. त्या लोकांनीं जो त्याग केला तो काहीं पार मोठ्या उदात्त ध्येयासाठीं नव्हता. त्यांचीं ध्येयें लोभमूलक होती. असें अखण हा एवढा त्याग त्यांनीं केला. मग आम्हीं आपल्या स्वातंत्र्यासाठीं, आणि तें हि सत्याच्या मार्गांनीं मिळविण्यासाठीं, ह्या उदात्त व भव्य ध्येयासाठीं, किती त्याग करावयास पाहिजे होता ? ह्या ध्येयासाठीं उच्च संस्कृतीचा अभिमान धरणाऱ्यांनीं किती हि त्याग केला असता तरी तो सार्थर्थां लागला असता अनेक पिढ्या आमचें गुणवर्णन झालें असतें. अस सुंदर ध्येय परंतु त्यासाठीं जी थोडीपार मागणी महात्मजांनीं केली ती हि आम्हाला पार वाटली !

आम्हा जगातील उच्च माणसें, श्रेष्ठ संस्कृतीचीं, थोर पूर्वजांचीं, अशा छान्या अभिमानासन्वट तुम्ही कोणत्या तोंडानें म्हणाल कीं—केवळ हा त्याग पार झाला, पवित्र ध्येयासाठीं केलेला हा लहानसा त्याग मनुष्यस्वभावाच्या व मनुष्यशक्तीच्या बाहेरचा झाला ?

मनुष्याच्या त्यामान माप आपण ५ हजार मेत्र दूर जाऊन पाहिले. आता
५ हजार यंत्रे माग जाऊन पाहू. गेलानी दूर गेली, रपानी माग जाऊ

हिदुधर्म रचणाऱ्यानी, त्या विचाररचनेनी असे ठरविले की, मरामरी
चार भागगात पय वानप्रस्थ भगवा. चार भागगातील एक देशाची,
गमाजाची, सेवा करणारा अगात. सर्व स्मृतीनी ही मोठ मान्य केली
आहे वानप्रस्थ हा उत्तम शिक्षण असे सर्व स्मृति म्हणतात. देशाची पिढी
तयार करण्यास त्यागी, अनुभवी, तपस्वी अशी मजळी पाहिले म्हणून
स्मृतिनारानी वानप्रस्थ-ग्रन्था निर्माण केली वेदा तरी ही योजना अमलात
जसली पाहिले वानप्रस्थान् ३ हे प्रमाण आपण सोडू; $\frac{2}{3}$ च्या निदान
 $\frac{1}{3}$ तरी धरण्यास हरकत नाही. त्याचा अर्थ असा की, धुड्याची जर ४०
हजार लोडसख्या असेल तर दोन हजार वानप्रस्थ-सेवा करणारे-धुड्यात
जसल पाहिले

उपनिषदांचे ऋषि व्यवहार धरून गेलत नाहीत असे समजू. परंतु
मनुष्यारजे समाजशास्त्रज्ञ, ज्यानी समाजासाठी धर्म रचला, ते तर व्यवहारी
जसतील ना? त्यानी जी धर्मरचना केली तीत तुमच्यापासून कोणती
अपेक्षा केली आहे? त्या व्यवहारास धरून गेलणाऱ्या ऋषींनी धुड्यातून
दोन हजार सेवक मागितले. महात्मा गांधीनी जो त्याग मागितला तो
तुम्ही अव्यवहार्य म्हणता, मनुष्याच्या शक्तीनादेरचा म्हणता; आणि आता
या धर्मशास्त्रकाराने मागितला तो हि जस्वाभाविन च का? तो ऋषि
स्वप्नदृष्टीत वावरणारा पागल नव्हता. तो मनुष्यस्वभाष जाणणारा होता.
पूर्वीच्या मन्वादि स्मृतिनारानी असा त्याग मागितला. आज हि परदेशातले
लोक निते त्याग करीत आहेत हे हि आपण पाहिले आणि त्या प्राचीन व
अर्वाचीन त्यागाच्या मानाने आपण केलेला त्याग जर मापला तर आपण
करतो ती फळवळ आहे का राजवाडे म्हणत त्याप्रमाणे बळवळ आहे, ते
समजून घेईल.

मी तुम्हाला ठपका नाही देत. मी कोणाला ठपका देऊ ! “ आपुला चि वाद आपणाशी.” आपले न ओंठ, आपले न दात. धुव्यात चार-दोन सस्था आहेत ह्याचा मी आनंद कसा मानू ! गौरक्षणाची काळ सस्था निघाली म्हणून आनंद मानू ! का हरिजन विद्यार्थ्यांचे एक कसेकसे छात्रालय निघाले आहे, ज्याच्याकडे लक्ष देण्यास एफदोन माणसापेक्षा इतरास जतर भासत नाही, त्याचा अभिमान घर ! पूर्वजांनी लढाया केल्या, पराक्रम केले, तत्समधीचीं चिटोरे व कागदं साभाळणारी केशे सस्था आहे म्हणून अभिमान घर !

राजवाडे-स्मारक मदिराच्या उद्घाटन-प्रसर्गी मी तीन वर्षांपूर्वी आलां होतो. पाच मिनिट शोचलो. जास्त शोचण्याची ती वेळ नव्हती, प्रसंग नव्हता. परंतु त्या वेळेस मी हें सांगितले की, दशज इतिहासकार तुमच्या पूर्वजास नादायक म्हणतात म्हणून तुमचा सताप होतो. समोधकाला इतका सताप तो कशाळा ! जरा समता घर, इतका सतापु नको. दशज इतिहासकार आमच्या आजच्या वर्तनावहन आमच्या गत इतिहासाची परीक्षा करील. पळारून झाडाची परीक्षा होते. हिंदुस्थानच्या इतिहासाला आमच्यासारगीं नादान पळे लागतात, तर दशज इतिहासकार काय म्हणेल ! पळ त्या अर्थी बडू आहे त्या अर्थी बीजात न काहीं दोष असला पाहिजे. आज सरराय मिळना, त्यासाठी त्याग करा, तुमची तोंडे उज्ज्वल होतील, पूर्वजाचे इतिहास हि उज्ज्वल होतील. पूर्वजाच्या तोंडाला आमचें आजचें वर्तन पाळिमा पाडीत आहे. आमची सत्कृति उदार, उज्ज्वल, थोर म्हणून भागत नाही तें प्रत्यक्ष दिसले पाहिजे तुम्ही तोंडानें म्हणाल, “ नापं हन्ति न हन्यते ” परंतु प्रत्यक्ष इतीत अय इन्ति, अय हन्यते हें च तर दिसून राहिले आहे ! तुम्ही हरिजनाना ठेचता व परक्याच्या लथा पाता ! अशा पशुगम वर्तनानें इतिहास उज्ज्वल कसा होणार ! आम्ही जोंपर्यंत आजच्या इतिहास बदलव नाही तोंपर्यंत जुनी कागदपत्रे चिती हि

सामाज्यही तरी तीं जळण्यासारखीं न आहेत. आपला इतिहास जर काही उज्ज्वल करावयाचा असेल तर आजचे वर्तन शुद्ध करा, उज्ज्वल करा. आम्ही आजचा काळ उज्ज्वल करू, त्याग भरपूर केला, ध्येयनिष्ठा दारपविली तर, जरी जुने सर्व कागदपत्र नष्ट झाले, मराठ्यांच्या पराक्रमानेच नव्हे तर वेदांचे, उपनिषदांचे हि सारे कागद पाटले, अक्षरान् अक्षर जरी उडून गेलें तरी हि आमचा मागील इतिहास जगात उज्ज्वल ठरेल. असें हें तेजस्वी, त्यागी, पराक्रमी उज्ज्वल राष्ट्र उज्ज्वल परंपरेचेच असलें पाहिजे असें निःशकपणें जग म्हणेल. भूतकालीन इतिहास उज्ज्वल करावयाचा असेल तर त्याला उपाय म्हणजे हल्लींचा काळ उज्ज्वल करणें.

“सांगे घडिलांची कीर्ति, तो एक मूर्ख ॥” असें जें समर्थानीं म्हटले त्यात हेंच सामिल आहे. हा मूर्खपणाचा एक प्रकार नमूदून तो काढून टाकून म्हणून समर्थानीं रटपट केली. पदतमूर्खपणा नसावा. काही गावडळ मूर्ख, काही शहरी मूर्ख. काहीं लिखतपदत असून मूर्ख काहीं तसे नसल्यामुळे मूर्ख काही पदतमूर्ख असू नये, पूर्वजाची केवळ कीर्ति गात असू नये, स्वतः पराक्रम करावा, हें रामदासांच्या लिखाणाचें स्वरस्य. समर्थानीं जो केवळ पूर्वजाचीं स्तुतिस्तोत्रें गात बसण्याचा मूर्खपणा काढून टाकण्याचा यत्न केला तो अजून आपल्यातून गेला नाही. पूर्वज होऊन गेले तू शिळून आहेस, तुझ्याबद्दल काय तें बोल ना? तू आपला वर्तुळानार फिरत आहेस, व तोंडाने पूर्वजाचे पोवाडे गात जाहेस. शून्य दर्शविण्यासाठीं वर्तुळ च का योजिले, चौकोन का नाही अशी मत्त श्रम येई, परंतु आजची आमची स्थिति पाहिली म्हणजे हीं लक्षात घेते पूर्वजांच्या अभिमानाचें आजचे फलित काय—तर शून्य ! समर्थानीं असल्या या कर्तृत्वहीन रचभावाला मूर्खांत काटले आहे.

आमच्या हातून कर्तृत्व व्हावें, आजचा इतिहास उज्ज्वल होऊन आमची प्राचीन भव्य संस्कृति सतेज व्हावी, म्हणून तर महात्मा गांधी

आमच्याजवळ त्याग मागत आहेत. त्यांनी जो त्याग मागितला तो अत्यंत अल्प आहे. उलट अहिंसेच्या बळावर अल्प त्याग हि महान् पळ देईल असा त्याचा दावा आहे इतर देशातील राष्ट्रपुढारी जो त्याग मागतील त्या मानाने हा नाही च नाही त्यात मनुष्य स्वभाव ताणला जातो असें तुम्हास म्हणता येणार नाही उलट केलेल्या त्यागाने तुम्हास समाधान वाटणार नाही

‘दुर्लभं भारते जन्म’ असा अभिमान जाळणारे जाव्ही ! परंतु माय रे आमची ही दशा ! ‘दुर्लभ भारते जन्म’ अस म्हणणाऱ्यावर इतर देशापेक्षा भारतात सेवावृत्ति, त्यागवृत्ति, प्रेमवृत्ति, ध्येयनिष्ठा, निर्भयता, मरणान्दृष्टीची नेपवाई ही अधिक नको का दिसावयास ! की भारतात हरिजनास पशूप्रमाण वागवण्यात येत, येथे भेदाचा, उच्चनीचतेचा बुजबुजाट झालेला आहे, येथे मरणाचा टर जगात अन्यत्र नाही इतका भरला आहे, येथे दास्याची चीट येत नाही, येथे स्वदेशीधर्म पाळला जात नाही, येथे उद्योगाची पूजा नाही, येथे ऐक्याचा व विशाल दृष्टीचा अभाव आहे,—म्हणून ‘दुर्लभ भारते जन्म’ म्हणता ! कोणत्या हि दृष्टीने पाहिले तरी आजची आपली स्थिति पार भयानच आहे अस म्हटल्या-वाचून राहवत नाही. ही स्वस्थिति पाहून आम्हास दुःख, र्वेद, सताप वाटली पाहिजेत, तर तुम्ही का समाधान मानणार ! येथील दोनचार सरसाचा ल्हानसा गेळ माटून आनंद मानणार ! तुम्ही भग्न नानाच, पण मी मानणार नाही व तुम्हाला माी देणार नाही. चार दोन सेरमाती काम करायचाच, धारी-त्यानी का स्वस्थ नगावयाचें ! मार्क्सनिष्ठ नामात प्रत्येकात भाग घेतला पाहिजे. प्रत्येकात आपल्या गरतीचा, आपल्या बुद्धीचा, आपल्या द्रव्याचा हिस्सा मार्क्सनिष्ठ सेरेमाटी सादर घेता पाहिजे. नेपोलियन इंग्लंडवर दड्या यन् पाहत होता द्रोण्यात तर पाहून नेव्यान पमला होता नेरमनन राष्ट्राजाल काय मागितलें ! प्रत्येक

मनुष्यानें स्वतःचें कर्तव्य केले पाहिजे अशी इंग्लंडची अपेक्षा आहे—
असं तो म्हणाला. प्रत्येकाने जमानदारी उचलली पाहिजे. देशाचा संसार
आपल्या प्रत्येकाच्या शिरावर आहे व तो चालवता पाहिजे. इंग्लंडवर
त्या काळात जे सरट आले होणे त्यापेक्षा आज हिंदुस्थानवर कमी सरट
आहे असं तुम्हास वाटतं का ? ही भरत-भूमि प्रत्येक पुत्रापासून रोवेची
जपेक्षा परीत आहे. भारतमातेस प्रत्येकाची जबर आहे. गर्भोत
राहिले त्या काळारुढे पाहून ती म्हणत असेल, “ हा तरी येईल, हा माझ्या
उपरोगी पडेल, हा माझे अशु पुढील, हा पाग पेडील ! ”

गोडुळावर सरट आले होते त्या वेळीस भगवतानीं सर्वांच्या हाताची
अपेक्षा केली सर्वांचे हात लागले पाहिजेत. मग त्याची करागुळी आहे च.
मनुष्यप्राणी केवळ भोगी असून कसे चाटेल ! आजूराजूच्या परिस्थितीचा
त्याने विचार केला पाहिजे. पाण्याचा स्वभाव कसा असतो पदा-
विहिरीतून वादलीभर पाणी वाढता च तेथला पडतेला रळगा महन
वाढण्यासाठी चोहोंनाजूनी पाणी भावते, व एका क्षणात पुन्हा समानता
होते विहिरीचें पाणी चढलं तर सारें वर चढेल, राली झाले तर सारें
एकदम राली येईल परंतु पाण्याऐवजी ज्वारीच्या ढिगांरुढे पहा-
ज्वारीच्या ढिगातून जर एक पायलीभर ज्वारी वाढली तर तेथला
रळगा तसा च राहिल. तेथला रळगा महन वाढावयास काही थोडे
महात्मे-ज्वारीचे दाणे-धावतील व रळुथात उड्या घेतील, पण ज्वारीचे
आडमुठे धावून येणार नाहीत. ते तसे च मजा पाहतील. मनुष्यसमाज
हा पाण्याप्रमाणें असावा

हिंदुधर्म पुत्राहन पुकारून सागत आहे कीं नरदेह दुर्लभ आहे.
सतानीं वडशोष करून सांगितलें, हा दुर्लभ नरदेह लाभला तर काही
सार्थक कर. ‘ सोनियाचा फलदा । मार्जी भरला सुधा रस ’
सोन्यासारखा नरदेह मिळाला, आणि तो पुन. या सताच्या पुण्यभूमीत !

असैं असून तुम्हीं त्याचे पाय चीज करीत आहात ! त्या पाण्याप्रमाणें धावून गेलात तर नरकजन्माचा महिमा तुम्हीं टिकवलात असैं होईल

तुम्ही म्हणाल, 'प्रत्येकाने मदत करानी, प्रत्येकाने सार्वजनिक सेवेला हातभार लावावा, हें सारें. परंतु दिवस कठिण आले व्यापाऱ्यांचा व्यापार चालत नाही. शेतकऱ्यांची शेती पिफ्त नाही. पिफ्तली तर विकली जात नाही. नौकरीधंद्यात काम नाही तर काय करावयाचें?' परंतु माझें थाला उत्तर असैं की, 'दिवस कठिण आले म्हणून घरात पाच मुलें असलीं तर त्यांना वाटून देता च कीं नाही?' सार्वजनिक सेवा हें एक सहायें मूल माना व या मुलांच्या वाट्यास जे बरेल तें द्या. समाज हें एक कुटुंबाचें च अग माना. घरसर्चाचीं जशीं अनेक रातीं तसें च हें एक रातें. 'दया करणें जे पुत्रासी । ते चि दासा आणि दासी' हें च सूत्र मनुष्यसमाजाचें असलें पाहिजे

कठिण दिवस आले म्हणून काम एकटा सात नाही. ज असेल तें सर्वांना देतो. कमी मिळेल परंतु सर्वास मिळेल. एकट्यानें जेवणें हें महापाप आहे. तो कृपि काम सागतो, ऐसा—

मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः । सत्यं व्रधीमि वध इत् स तस्य ।

नार्यमणं पुष्यति नो सखायं । केवलाघो भवति केवलादी ॥

द आपल्या एकट्यासाठीं पैसा जमवला असशील तर तो व्यर्थ आहे. द स्वतःसाठीं अन्नाची ल्यदूट करून कोठार बांधलें आहेस. अरे, तें कोठार नाही, तें अन्न नाही द मिळविलेस ! तो कृपि म्हणतो, " तो द वध मिळविलास, वध !"—वध इत् स तस्य—' तो त्याचा वध आहे.' तो कृपि धोक्याची सूचना देत आहे. त्या तळमळणाऱ्या नि स्वार्थी कृपीहून कोण अधिक हितकर्ता आहे ! त्याला केवटी तुमची दया ! तो कृपि सागत आहे—तुम्ही एकटे खाल तर केवळ पापाचे पुतळे व्हाल. तुम्हाला कोठारं भस्म मिळालीं आहेत तीं पुकट. ती तुमचा वध

तुम्ही मायबलात ! जो इतराग पोसणार नाही, कोणाला मदत देणार नाही, त्याच्याजवळ जे आहे तो त्याचा वध आहे. नीट वान टक्कावून घेना. रशियात त्या ऋषींनी वाणी पुरी ठरली आहे. लोकांना न देता सत्य करणे म्हणजे वध मिळवणे हे त्याच्या अनुभवास आले. तुम्हाला वेद पुकारून सागत आहे श्रुतिमाउलीहून अधिप फळरळीन कोण सांगणार !

शकराराय्य म्हणतात, हजारों आईंवापापेक्षा ही श्रुति कल्याणकारिणी व हितैषिणी आहे. अशी ती श्रुति सागत आहे. तुमची वेदावर भक्ता आहे ना ? मी वेदाचा नम्र उपासक व भक्त आहे इतरी साफ साफ स्पष्ट शब्दात धोक्याची सूचना कोणत्या प्रेमळ माणमाकडून तुम्हाग मिळाली होती ? मिळणार होती ? ऋषीहून प्रेमळ कोण असणार ? रशियात जे प्रकार झाले, तसे जर येथे होऊ लागले तर तुम्ही म्हणाल आम्हाला अशी धोक्याची सूचना का कोणी दिली नाही अगोदर ? त्या थोर ऋषीने जीव तोडतोहून नव्हती का सूचना दिली ? हत्तारों वर्षापासून देऊन ठेविली आहे. " तुम्ही जर एफटे खाल तर मराल, स्वत साठी अन्नसचय करणे म्हणजे वध सपादन करणे होय " या विचाराहून नवीन विचार कोणता समाजवादी देत आहे ?

दुसरा उपाशी मरत असताना, भरपूर भ्रम करून उपाशी मरत असताना, स्वत जवळ साठवून ठेवता ? हे कोणाला सहन होईल ? हे ऋषीला सहन झाले नाही अन्नावरचे नागोवा होऊन नफा पसू ! तुम्ही खा व उरलेल वा, परंतु साठवून ठेवू नका. समर्थानी हे च सांगितले—

आपण यथेष्ट जेवणे । उरले तें घाटणे ।

परंतु घाया दवडणे ! हा धर्म नव्हे ॥

समर्थींचे साधे संप्रचीत बोलणे ! तुम्ही दूध प्या, पोटभर जेवा. परंतु घरात साठवून नका ठेवू. वेदाचा हा च संदेश, मनूचा हा च,

समर्थीचा हा च तुम्हाला हे सारे पूज्य, प्रिय व मान्य आहेत. त्यांचे म्हणण माडल आहे. पोटभर जेवा, उरलेले द्या, नागोत्रा नका होऊ

प्रत्येकाने समाजाला हिस्सा दिला च पाहिजे तसा दिला तर भिती-तरी कामे होतील, महात्माजी नवीन नवीन काम दाखवीत च आहेत. त्यांनी आता ग्रामोद्योगसध काढला आहे गरीब लोकांचे धडे मरत चालले आहेत, मेले आहेत ते सुरू नेल्याशिवाय गत्यतर नाही कोणी म्हणतो हे कळयुग यत्रयुग, कोणी म्हणतो कलियुग ! अरे, युग व निर्माण करतील तें होईल ! काळ वनवर्षे तुझ्या हातात आहे म्हणे यत्रयुग आले ! काय रे ही तुझी श्रद्धा ! परश्चात्य म्हणाले यत्रयुग आणि तू तें मानतोस ! विलक्षण च आहे तुझी श्रद्धा ! माशा काळ मी स्नचितीं मी च काळ आहे. गीतेंत भगवान् म्हणतात, “ मी काळ आहे ” त्या भगवंताचे च आपण जरा ना ! जीव म्हणजे ईश्वराचा च सनातन अश ना ! म्हणजे तुम्ही हि काळरूप जाहात. काळाला वनवर्षे हे तुमच्या हातचे आहे. गाधींनी दहा वर्षांत चररत्ना बेल च की नाही उभा !

त्यादीची चिंधी दिसत नव्हती आता सर्वत्र भाडारें शालीं की नाही ! तो महापुरुष “ यत्रयुग आहे, कसे होईल ! ” असें म्हणत बसला नाही. निराशर काळाला आशर देणारे तुम्ही, तुम्हाला पाहिजे असेल तें युग होईल यत्रयुग आहे, कलियुग आहे, ह्या दोन्ही कल्पना भ्रामक आहेत कलियुग म्हणणाऱ्याला अथधडावान् म्हणून तुम्ही हसता तुम्ही यत्रयुग म्हणता पाश्चात्य म्हणतो, तुम्ही म्हणता ! काळ आपली इच्छा असेल, प्रयत्न असेल तसा होईल. काळाला वास्तव्याचें सामर्थ्य तुझ्या दृढनिश्चयात आहे

महात्मा गाधी साध्या साध्या गोष्टी सागून राहिले आहेत ते म्हणतात हातान दळलेले पीठ सा. गूळ वापरा. तो पैसा गरीब शेतकऱ्याला मिळेल, वेळीं च सावध झाल पाहिजे

मनुष्य मरू लागला म्हणजे मग च त्याच्या मदतीस जाणार ना ? असें नना करू जरा आधी त्याच्याकडे जा. तो जिवंत आहे तों च धावाधाव करा त्याच्या घडाना तगवा. त्यानीं तयार केलेले पदार्थ घ्या

तुमच्या हातात आहे तेवढे तर कराल ? “ तुझे आहे तुजपाशीं. ” सगळं च काहीं बाहेर नाहीं गूळ घे, घाण्याचें तेल घे, एरडोली कागद घे. अशानें गरिमास अन्न मिळेल. संपत्ति थोडीफार रोड्यात जाईल, संपत्ति विभागली जाईल,

संपत्तीचा नायदा च असा आहे कीं ती पडून राहता कामा नये. संपत्ति रोळती पाहिजे. तिचा एने टिकणीं दीग होऊ देऊ नये. संपत्ति एने टिकणीं सडू लागली कीं घाण उत्पन्न होणार, रोग उत्पन्न होणार, मरण पैलावणार. म्हणून संपत्ति साठू नना. जरा मूठ सेल करा. तुम्हाला आळसाला पोसा असें नाहीं सागत. रोड्यातील वस्तु घ्या, व जरा महाम पडल्या तरी सोसा. गरिबाला उद्योग मिळेल स्वाभिमानपूर्वक तो घास खाईल. असे कराल तर च जे भयानक सकट येऊ पाहत आहे, तें टळेल. ईश्वर आम्हास सद्बुद्धि देवो !

प्रा. से. वृ. ५-९, १०.

१६

आजचें दुःख*

माझ्या रोडेगावच्या भावानो आणि ग्रहिणीनो ! मी आज येथें नाइलाजानें आलों आहे. असे गोलण्याचे प्रसंग जितके टाळता आले तितके टाळले. परंतु हा टाळता आला नाही. कारण ह्या वर्षीं मी इथें च

* वर्षां जिल्हा शेतकरी परिषदेतील अध्यक्षीय भाषण (ता. २९-१२-३८)

राहतो आहे. आसपासच्या निरनिराळ्या शेतातून रोज फिरायला जात असतो. त्यामुळे आसपासच्या शेतीशी माझा परिचय झाला आहे. अशा स्थितीत जेव्हा मला आजच्या सभेचा अध्यक्ष होण्याविषयी सांगण्यात आले तेव्हा तें मला स्वीकारावें लागलें. येथील शेतीची दशा जशी मी डोक्यानी पाहिली आहे तशी ती गणितानें हि पाहिली आहे. प्रत्येक गोष्ट मी गणितानें पाहत असतो. एकदा कौणी मला विचारले की, ईश्वराच्या सालोसाल तुमची कशावर भक्ता आहे ? मी उत्तर दिलें, गणितावर. मी गणितानें पाहिलें आहे की ह्या वर्षी पिकी पार वाईट आहे. आणि म्हणून च मी आज येथें बोलण्याचे स्वीकारले. वहुधा शक्य तितके बोलण्याचें मी नाकारतो. बोलता येत असून मी बोलत नाहीं. लिहिता येत असून लिहीत नाहीं. ह्या सन्ध वर्षात मी चार लेख लिहिले आणि हें तिसरें सार्वजनिक भाषण आहे. लोक म्हणतात भाषण, लेखन हीं प्रचारार्ची शक्तिद्याली साधने आहेत. पण माझा अनुभव मागतो की हीं कर्मांत कमी साधनेचीं साधने आहेत. म्हणून मी आपला प्रत्यक्ष कामाची साधि घेतों. येथील परिश्रमालयात रोज जाऊन येतो. दुपारी तेथें जायला मिळणार नाहीं म्हणून आज सकाळीं च दोन तास जाऊन आलों. आज माझा विचार सभेचें काम कर्मांत कमी वेळात आटोपायचा आहे तेव्हा बोलणारे सुदधांवर बोलतील आणि टराव थोडे च करतील अशी मला जागा आहे. सेलमुच्याला गेल्या वर्षीच्या अविधेसनात माझ्या आठवणीप्रमाणें २५ टराव झाले. (गोपाळराव म्हणाले, ' नाही. ४० झाले. ') सस्कृतात म्हण आहे- ' कुत्रिला विलें पुप्सळ पण विचारीला मुखाची शोंप लागत नाही. सिद्दीला एष च वच्चा अमतो. पण त्याच्या दळावर ती निर्भयणें निजते. ' जी सभा पुप्सळसे टराव प्रगथते ती निर्भय नाही. थोडे टराव करणारी सभा सुरक्षित आहे.

इतक्या प्रस्तावनेनंतर मग काय गागायने आहे तें थोडक्यात सागून टाकतो. शेतकऱ्याचा विचार करताना—आणि ह्यातच शेतावर काम करणारे मजूर समजून घ्यायचे—माझ्या मते चार गोष्टी लक्षात घ्यायला पाहिजेत एक तर, शेतकऱ्याची आजची तात्कालिक दुःखे कोणती, आणि त्याची कशी व किती सोडवणूक करता येईल? दुसरें, शेतीत कोणत्या सुधारणा करता येतील? त्या कामी शेतकऱ्याला काय मदत करता येईल? तिसरी गोष्ट, त्याला खेड्यात जोडधंदे कसे देता येतील? चौथी, त्याची नैतिक व सामाजिक सुधारणा आजच दुःख दोन प्रकारचे आहे. तें म्हणजे प्रान्तिक आणि गावठी सरकार यांच्यामधून होणारे जुद्धम. यादून मुटूला कशी करून घ्यायची हा प्रश्न आहे. मी मुख्यत याच विषयी बोलणार आहे. आजचे दुःख कसे नाहीसं होईल याचीच तुम्हाला मुख्य चिंता आहे. तेव्हा तेंच खुलासेवार सागून धात्रीचे मुद्दे थोडक्यात आढोपीन.

प्रथम प्रान्तिक सरकारचा विचार करू. काँग्रेसच्या लोकानी सरकारचा गाढा उचलला आहे. ते त्या गाढ्याला जुपले आहेत त्याची दशा दयाजनक आहे. त्यांच्यामधून परभारें काही दृष्टावचें नाही. तुम्ही प्रयत्न करात तरच त्यांना काहीं करता येईल, 'शितावरून माताची परीक्षा' अशी एक म्हण आहे पिकाचा अदाज ठरविण्याची सरकारी पद्धति पाहून मी एक नवीन म्हण काढली आहे; 'फुलावरून पळाची परीक्षा.' पण 'मोहरापेशीं फळें नाहीं। आधीं काहीं गळती' हा आहे जगाचा अनुभव. येथें धैराशिर बसत नाही. मी ह्या वर्षी शेताची पाहणी अगदी सुरवातीपासून केली आहे. पहाटीच्या रागा निती, तुरीच्या किती, फुलें निती, गोंडें निती—ह्याचें मी गणित केलें आहे प्रत्येक महिन्याची स्थिति अगदी वेगळी आणि उच्चरोत्तर वॉईट आढळली. पधरा दिवसापूर्वी जेथें बारा आणे पीठ होतें तेथें पधरा दिवसानंतर चार आणे हि उरले नाही. या परिस्थितीत शेतकऱ्याला मी काय सांगणार? मी तर त्याला हेंच

सागेन की वायदा देण्याची तुझी स्थिति नसेल तर वायदा देऊ नको. लोक म्हणतात, सरकार आपलें आहे तें आपणाला चालवायचें आहे. वायदा न देऊन राज्य कस चालेल ? मी म्हणतो, राज्य चालवायचे म्हणून सांगितलें कोणी ? आणि राज्य चालवायचें म्हणजे तरी काय करावयाचे ? राज्य चालविण म्हणजे शेतकरी, ग्रामा, सुपी करणे ना ? त्यासाठी च वायदा घ्यायचा ना ? तो का उगी च असतो ? काहीं पिन्ने वा न पिन्ने, पक्षी जसा आपला चाटा घेतात तसा का सरकारला वायदा घ्यायचा असतो ? शेतकऱ्याचें दु.स्त निवारण करता येत नसेल तर आसनावहन खाली उतरा, प्रजेची किरीर राखून - सन्मानपूर्वक - आसनावर राहता येत नसेल तर सोडा आसन. आसनावर राहणें हा काहीं स्वतंत्र धर्म नाही. पिन्नी वार्डेट असल्यामुळे ह्या वर्षी सपूर्ण वायदा माफ झाला पाहिजे असा माझा तरी अभिप्राय झाला आहे. कोणी वायदा मागू नये आणि मागितला तर कोणी देऊ नये, असे सांगण्याशिवाय आजच्या स्थितीत मला मत्पतर दिसत नाही.

येथें प्रान्तिक काँग्रेस कमिटीच्या शेतकरी-समितीला माझी एक सूचना आहे त्यानी नमुन्यादारुल निरनिराळ्या विभागातील पाचपंचवीस टिक्राणची शेती प्रत्यक्ष पाहून तेथील माहिती आकड्यानिशी व्यरस्थित गोळा करावी म्हणने त्या त्या टिक्राणच्या सरकारी आणेवारीशी ह्या आकड्याची तुलना होऊन शेतकऱ्याच्या स्थितीविषयी गणिताने सरकारला खानी पटविता येईल पण ह्या बाबतीत लोनाना हि मला एक इपारा घ्यायचा आहे. आम्हाला असल्याचें काहीं च वाटत नाही आमचा हा नित्याचा व्यवहार आहे. कोणास टाऊन भिती पूर्वीपासून हें असत्य आमच्या समाजात शिरलें आहे मला वाटतें शेरडों वर्षाचें जुने आहे हें. आमची समजूत च होऊन जसली आहे की, ज्वरदारात खोटें बोळणें उपयोगाचें भयतें. पासापीस केल्याशिवाय खीदा व्हायचा च नाही.

विश्वगारानें आपल्या घस्तुची किंमत दहा पैसे सागायची आणि घेणारानें ती दोन पेशाला सागायची. ही आमची रीत. जसे दुकानदार आणि गिन्हाइक ह्यांच्या संबंधात, तसें च सरकार आणि प्रजा ह्यांच्या संधात. सरकार पिनाची आकारणी नेमुनार करते, आणि मग शेतकरी हि पीक भरतें च कमी झाल्याच दाखवित्तात. दुकानदार आणि गिन्हाइक ह्यांच्यातील हा सोटा व्यवहार केव्हा निघून जाईल तो जावो, पण प्रजा आणि सरकार ह्यांच्या संधात तरी तो मुळीं च असता कामा नये. म्हणून लोमना माझें सागणे आहे कीं, त्यानीं जी रारी स्थिति असेल ती नेमनी सागत जावी अतिशयोक्ति कर नये.

आता गावठी सरकारविषयीं माझें म्हणणें सागतों. गणपतरायाना जो कस, रागण दिसतो तो टेनन्सी अॅक्ट मी पाहिला आहे. त्याचें मराठी भाषान्तर हि कायद्याच्या मराठी परिभाषेचा परिचय होईल म्हणून पाहून गेलो. त्याच्या वाचनानें आणि परिस्थितीच्या अवलोकनानें माझें असें मत झाल आहे कीं तो मालगुजाराना देखील लाभाचा नाही. वायदा वमुलीची जमाददारी मालगुजारावर टाऊन त्याच्याबद्दल ४० टक्के वायदा सरकार त्याला देत आणि स्वतः ६० टक्के घेतें. मालगुजारावरची ही जमाददारी काढून टाऊन ४० टक्के वायदा अजीनात कमी केला तर त्यात मालगुजाराचें काही नुकसान नाही. कारण मालगुजारी इतकी वाटली गेली आहे कीं पै आणि दोन पैचे हि मालगुजार भाराभर पडले आहेत. म्हणजे शेतकरी च पुष्कळभा मालगुजार आहे. अर्थात् शेतकरी ह्या नात्यानें त्याला ४० टक्के सूट मिळायची च आहे. ज्या नाही मालगुजाराशीं ह्यामात्रत माझें बोलणें झालें आहे, त्याना माझ म्हणणें पडलें आहे. ४० टक्के सुटीमुळ होणाऱ्या नपानुकसानाची बजावणी करता पुष्कळाना तर फायदा च होईल. मध्यम मालगुजाराना नपानुकसान काही होणार नाही जे काही मोठ्यापैकी मालगुजार आहेत त्याना थोड नुकसान झाल्याचें दिसेल, पण तें सुटा

कागदी च. कारण वसुलीसाठी शेतकऱ्यांवर खटले भरावे लागतात. त्यासाठी त्यांना आपला पैसा लावावा लागतो. शेतकऱ्यांकडून वसूली झाली नाही तरी त्यांना तेवढी रक्कम सरकारला भरणे पटवावी लागते. या सर्व बाबींचा हिशोब करता त्यांचे नुकसान विशेष होण्यासारखे नाही. पण जे सोळा आणि मालगुजार असतील, किंवा ज्याची शेती मुळी च नसेल, अशा मालगुजाराचे काही नुकसान होईल. त्यानंतर तज्जमंडळाने वसूल योग्य ध्यवस्था केली पाहिजे, आणि करता येईल.

हा केवळ आर्थिक नफानुकसानीचा विचार झाला. पण त्याबरोबर धर्माचा, नीतीचा हि विचार करावा लागतो. हिंदुस्थानच्या आजकालच्या हलाखीच्या स्थितीत शेतकऱ्यांकडून वायदा वसूल करण्याची जबाबदारी पतकरणे त्यासाठी गरिबावर खटले मरणे, आणि ह्या सर्वांचा मोबदला ४० टक्के पदरात घेणे म्हणजे महापाप आहे. अशा स्थितीत मालगुजारांनी आपण होऊन च सभा केल्या पाहिजेत. आणि आमच्याने वसूली होत नाही, आम्हाला ही जबाबदारी नको म्हणून सरकारला सागायला पाहिजे. ह्या मालगुजाराच्या दलाळीमुळे दुःखी पीडित जनतेचा सरकारशी सरळ संबंध येत नाही. सरकारला लोकांच्या, प्रजेच्या, परिस्थितीची स्पष्ट जाणीव होत नाही. मालगुजार सरकारची ढाल बनतात. मालगुजारांनी मधे पडून हें पाप आपल्या मार्थी का व्यापें ? समजा, उगा स्वराज्यासाठी लोकांनी करपदीची चळवळ सुरु केली. अशा वेळी मालगुजार देशद्रोही ठरतील. ते सरकार आणि जनता यांच्या कैऱ्यात सापडतील. त्याची स्थिति दाताच्या कचाट्यात सापडेल्या जिभेसारखी होईल. म्हणून मी म्हणतो की, शेतकऱ्यांप्रमाणे मालगुजारांनी हि चाळीस टक्के वायदा कमी करण्यानंतर ठिकठिकाणी सभा भरवाव्यात. त्यांच्या सभेत हें पास होईल. ४० टक्के कमिशन सोडायला तयार असलेले मालगुजार मला भेटले आहेत. काँग्रेसने यथासमय ५० टक्के वायदा कमी करावयाची घोषणा केलेली आहे. पण आमच्या

मध्यप्रान्तांत आज च अशा प्रकारें ४० टक्के सारा कमी होऊं शकतो.

पण हें कठिण कां होऊन वसतें ?—तर नसतें वर्गयुद्ध कल्पित्याने. वर्गयुद्धाची भाषा मुरु झाली म्हणजे मालगुजार हि हट्टास पेटतात. म्हणतात, करा काय पाहिजे तें. आम्ही नाही आपले हक्क सोडणार ! एका मालगुजारानें तर आपल्याजवळ ईस्ट इंडिया कंपनीपासून मिळालेली सनद असल्याचें सांगितलें. तीत त्याला 'यावच्चद्रदियाकरौ' मालगुजारीचे हक्क दिले असल्याचें तो मला सागत होता. मी त्याला म्हणालों, आज च रात्री अशी एक घटका यायची आहे की, जेव्हा सूर्य हि नसेल आणि चंद्र हि नसेल, त्या वेळीं तो कागद खुशाल फाडून टाकता येईल; आणि पौर्णिमा सोडून दिली तर अशी वेळ दररोज च येत असते. राज्य देखील येतें आणि जातें. तेथें तुझ्या कागदाची रे काय विश्वास ? गीता म्हणते आणि आपण सर्व जाणतो, कीं हें शरीर हि टाकून जायें लागतें. देहासंबंधी ही स्थिति, तेथें कागदाची काय क्या ? ही कागदी मालगुजारी घेऊन द्वेपाला पात्र का व्हा ? बदल म्हटलें कीं त्यात काहीं आवट-गोड असायचें च. तदणाचा वृद्ध झाला म्हणजे काय झालें ? विचार परिपक्व झाले, शरीर दुर्बल झालें असे हें चालायचें च. त्यात भिण्यासारखे काय आहे ? सृष्टीचा तो नियम च आहे. सृष्टीत हरघडी फरक होत आहेत, आणि त्यामुळे च मौज आहे प्रवाहात स्वच्छता आहे

म्हणून लोभ जेव्हा म्हणतात, राजसत्ता च किंवा लोभसत्ता च किंवा प्राससत्ता च किंवा मडळमत्ता च उत्तम आहे, तेव्हा त्यांचें तें म्हणणें मला मानवत नाही. एका पद्धतीला त्रासला म्हणजे दुसरी चांगली म्हणू लागतो इतकें च वस्तुतः कोणती हि एक च पद्धति सदासर्वदा सर्वोत्तम होऊ शकत नाही. ज्याला पोटादुखी असते तो म्हणतो, ह्यापेक्षा डोकेंदुखी पुरवली. डोकेंदुखीवाला म्हणतो, सोवळा परवडला, हें डोकें दुखणें नरो. भावार्थ इतका च कीं, मनुष्य नेहमीं प्रस्तुत दु.खानून मुद्द पाहतो. त्यासाठी तो पेरवदल

करीत च राहतो पेशवे जाऊन इमज आले. लोकाना पेशवाई बुडाल्याचा शोक झाला नाही. अल्पिष्टन साहेबाची कारकीर्द लोक इमजी कायद्याचे गोडवे गाऊ लागले. वेळच्या वेळी काम, वेळच्या वेळी सुणी, सर्वत्र व्यवस्था, सर्व कायदेशीर. लोक म्हणत, हे रामाच्या काळचे वानर आहेत रामाने च ह्यांना राज्य करायला पाठविले आहे पण किती दिवस टिकले हे? ७५ वर्षे लोटली नाहीत तो काँग्रेस स्थापन झाली. लोमाना इमजी राज्यापासून होणारे दुष्परिणाम जाणवू लागले. ते बदलण्याच्या ते मार्ग लागले. साराश, मनुष्य नेहमी चातू दुःखातून आपली सुटका करून घेण्यासाठी फेरबदल करीत च असतो त्याचे वसत्या एका शासन पद्धतीशी वही नाते नाही. आपण दु री आहे, दु खातून सुट्ट पारत आहे म्हणून आपल्याला आपल्यापेक्षा पशुपक्षी सुद्धा सुखी दिवू लागतात मुलांनी मघा गारले की, 'पहा ते पक्षी वसे स्वतंत्र आहेत, आनंदी आहेत' हे रे तुला वसे वळले? तझ्या दुःखाचा तुला अनुभव येतो म्हणून तू आपणाला दु री म्हणवतोस हे ठीक. पण ते पक्षी आनंदी आहेत, स्वतंत्र आहेत, हे तू कोठून काढलस? ब्याचचे आहे तुम्हा कोणाला पक्षी? पक्षी किती भयभीत आणि तस्त असतात, घ्यायचा आहे अनुभव? परवा या येथील जगल्यात एक पक्षी आला. सर्व दारे व खिडक्या उघडी होती पण तो असा गोंघळला की त्याला घरागाहेर पडता येईना. त्याला वाटे आपण जाळ्यात सापडले आहे. तो वरच्यावर धिरम्या घाली, खाली येना अखेर दमून खाली पडला दगडून त्याला घरले, अमणि खिडकीवाहेर झोकून दिले, त्यानरोपर तो मुर उडून गेला तो जापल्या कल्पनेच्या जाळ्यात सापडला होता अज्ञानान घेरला होता पक्षी, माणसापेक्षा सुखी अमणे वसे शक्य आहे? आपण आपल्या दु खामुळे तसे वोलतो इतके च. मला सागायचे हे होते की, ही किंवा ती प्रथा, पद्धति, स्थिति, व्यवस्था, सस्था सर्वोत्तम असे कायमचे ठरलेले नाही. वेळोवेळी आवन्वयतेनुसार

पद्धति बदलणें ही च सर्वोत्तम पद्धति. कधींमालीं मालगुजारी प्रथा असेलहि चागली. आज ती तशी नाहीं म्हणून ती बदलायला च पाहिजे. तसें करण्यात कोणाचें च नुकसान नाहीं, हें सर्वांना पटवून दिलें पाहिजे. तें पटवण्याचा हा पहिला प्रयत्न समजा. कोणाला काहीं शंका असल्यास त्यान मला मागाहून भेटावें

वर्ग नसता वर्ग कल्पून त्याच्यात पुन्हा वर्गविग्रह मानायचा ही एक मोठी विलक्षण चूक आहे मला येथें निरवल आणि बादशहा याची गोष्ट जाठवते बादशहानें एकदा जावयावर रष्ट होऊन सर्व जाण्याना सुळीं घायचे ठरविल. आणि निरवलाला त्याच्यासाठीं सुळ तयार कर म्हणून फर्माविलें त्यानें एक सोन्याचा, एक चादीचा, आणि कित्येक लोखंडाचे तयार करून ठेविले सोन्याचादीचे सुळ पाहून बादशहाने विचारलें, हे कोणासाठीं ? निरवल म्हणाला, सोन्याचा आहे तो आपणासाठीं, आणि हा चादीचा माझ्यासाठीं, कारण आपण हि जावई च आहो ना ? तसें च मालगुजारीनात झालें आहे मालगुजारी इतकी वाटली गेली आहे कीं शेतकरी तो च मालगुजार अशी जवळ जवळ आज स्थिति आहे मालगुजाराला सुळावर घायचे झाल्यास शेतकरी हि सुळावर जायचा. आता हें खरें, कीं उद्या मालगुजारी नष्ट करण्यानात चळवळ मुह झाली तर काहीं असमजस मालगुजार एक गट करतील. पण चार जणांनीं थोडा वेळ गट केल्याने तो वर्ग होत नाही. आणि तुम्हाला मी सागतों, हें तुम्हीं निश्चित समजा, कीं दुर्जनाचा वर्ग म्हणून कधीं होउं च शकत नाही. स्वार्थासाठीं काहीं काळ ते एकत्र येतील. पण त्याचमुळ त्याची पाटापूट झाल्याशिवाय राहणार नाही. त्याचा वायमचा असा सहकार होऊ च शकत नाही. तेव्हा दुर्जनाच्या वर्गाचें भय वाळगण्याचें काहीं च कारण नाही. वर्ग सज्जनाचा च होउं शकतो. शिवाय आम जनतेच्या विरुद्ध, शेतकऱ्याच्या विरुद्ध, कोणता हि गट टिकूं च शकत नाही आज

वायची नाही. वायदा कमी होऊन होऊन तो कितीसा कमी होणार! तेवढ्याने शेतकऱ्याची स्थिति कशी काय सुधारणार! वायदा कमी व्हायला नको असा याचा अर्थ नाही. शेंकडा ५० टक्के वायदा कमी झाला पाहिजे अशी काँग्रेसची घोषणा प्रसिद्ध च आहे. ह्या वर्षी वायदा सर्व च माफ व्हायला पाहिजे, हें हि मी सांगितलें च आहे पण एवढ्याने भागत नाही माझे म्हणणें असें की, नुसत्या वायदामाफीच्या मागणीवर सरकारची सुटका करू नका. शेतीची उत्पादकशक्ति वाढेल, पुढें चागलें पीक येईल, अशा काही योजना सरकारपार्शी मागा. स्नानाशिवाय जसा मनुष्य शोभत नाही, त्याप्रमाणें विहिरीशिवाय शेती शोभत नाही दर दहा एकरात एन विहीर पाहिजे धोंडा हा वृत्त आहे. त्यानें जलाचा प्रवाह अडवून धरला आहे. त्याला पोडून पृथ्वीच्या पोटात अडवून पडलेलें पाणी वर आणलें पाहिजे. सरकारचें लक्ष इन्डे न वेधीत नाही? तुम्ही हें का मागत नाही? नुसता वायदा कमी होऊन संपत्ति थोडी च निर्माण व्हायची आहे? पीन थोडें च वाढायचें आहे?

शेतकऱ्याला शेतीनरोवर जोडधऱ्याची मदत लागेल. त्याशिवाय हिंदुस्थानचा शेतकरी शेतीत सुधारणा करून हि जगू शक्याचा नाही. सरकारचें त्या कामी लक्ष वेधलें पाहिजे आमच्या गावीं तेलघाणा मुरू करायचा आहे, विणमाम मुरू करायचें आहे, त्यासाठी इतक्या इतक्या मुलाच्या शिक्षणाची मोफत सोय पाहिजे, अशी सरकारपार्शी मागणी करा अस तुम्ही का मागत नाही?

आणि ह्या सत्र गोष्टीवरोवर काही जीवनात हि सुधारणा केगी पाहिजे चंद्रग्रहणाच्या दिवशी आणि सोमवती अमावास्येला लोन वेध नदीवर स्नानांत आले होते त्यानीं भक्तिभावानें नदीत स्नान केलीं, भोजनें हि येथ च केलीं.—त्याचें हें वनभोजन— 'पिकनिक' च—म्हणा ना. पण ह्यावर धार्मिक टसा होता. पिकनिकला तसा नसतो. हें सर्व ठीक.

पण लोक जेथें स्नानभोजनें करीत तेथून थोड्या अंतरावर च शौचविधि हि उरकून घेत. नदीत स्नान करणें हिंदुधर्मात पुण्यकृत्य मानलें आहे. वेदात म्हटलें आहे : 'उपहारे गिरीणां संगथे च नदीनाम् । धिया विप्रो अजायत ।'-पर्वताच्या गुहात आणि नद्याच्या संगमावर ज्ञानप्राप्ति होते. तीर्थस्नानाचे असें माहात्म्य आहे; पण तेथे हा प्रकार ! येथील ब्राह्मण हि नदीकाठी खुशाल झीनाला वसतात. त्यांचें नाव काढल्यानदर त्यानीं रागावू नये त्यांना नमस्कार असो. ब्राह्मणांचें नाव अशासाठी घेतले कीं ते सर्व वर्णांचे गुरु, स्वच्छ, सोबळे समजले जातात. बरें, यावर काहीं उपाय ! होय, उपाय आहे. रामाचे धनुष्य काहीं व्यर्थ नाही. दुखून बाण मारता येईल, कारण जवळ जाण्याची सोय च नाही ! हा विनोद झाला. पण मला गभीरपणे सांगायचें आहे कीं, हें एकेरी नाही, दुहेरी नाही, तिहेरी पाप आहे. वाटेल तेथें उघड्यावर मळ टाकण्यामुळें बहुमोल सोनपत वाया जाते; हें आर्थिक पाप झालें. मळ उघडा पडल्यामुळें जमीन, हवा, पाणी हीं दूषित होतात त्यामुळें आरोग्यनाश; हें दुसरें पाप आणि धर्महानि तर उघड च आहे, तें तिसरें पाप

सुरवातीला येथें आम्हाला दरिद्रावस्थेंतून सोडवण्यानदर ईश्वराची करुणा भाऊगारी गार्गी मुलांनीं गाइली. मला नाहीं आपडलीं तीं. अशीं दीन गार्गी मुलांनदून का म्हणवून घ्यावीं ? आम्ही दुर्बळ आणि दीन वसे ! जें समजू तें बरु शत्रू. दीनवाणेपणा नको, ईश्वरापारीं सांगायचें तर असला दीनवाणेपणा आमच्यात नसो, हें च सांगायें.

आ. से. वृ ३-१, २.

श्रमदेवाची उपासना

ह्या वर्षी खादीयात्रेस यात्रेच्या सव्या पद्धतीने येऊन जाण्याची इच्छा होती शारीरिक कारणासाठी सध्या मी पचनारला पडून आहे ह्या विश्रांतीत कमीत कमी भग म्हणून खादीयात्रेत मुख्य भागापुरतें म्हणजे तम्बलीउपासनेपुरतें हजर रहावे असा विचार होता. पण थोडेसें बोलावे असें ऐकणाराचें मत पडल्यामुळे नादलाजान घोलत आहे आणि तें हि माझ्या दृष्टीनें खादीयात्रेत मुख्य वस्तु कोणती ह्यावर

पुष्कळदा मनुष्याला वरवरचें अनुकरण करण्याची सवय लागते. जात्रागातील नक्षत्रे पाहून जाण देवळात हंड्या झुरें लावतो. आत्राशातलीं नक्षत्रें आनंद देतात. पण हड्या वरचें अनुकरण झुरें घरातली चागली हवा जाळतात चार महिन्याच्या पावसाळ्यानंतर धुऊन निघालेल्या जात्रागातील असख्य तारा पाहून आपण दिवाळी सुरू केली. आम्ही लहानपणीं कोराटीच्या पळात सोररेलाचे दिवे लावीत जसू. हल्लीं सेटघातून मुद्दा मातीच्या तेलाचे भयानक धूर काढणारे दिवे लावण्यात येतात. मोठ्या काँग्रेसचें अनुकरण म्हणून आम्ही सुरवातीला सगीत टेंवतो तें समजत हि नाही. जमून गेट म्हणून दरवाजे करतो पण अनुकरण जातून झालें पाहिजे.

काँग्रेसच्या टिकणीं राष्ट्रार्थें वैभव दिसो पण खादीयात्रेत राष्ट्रार्थें वैराग्य प्रगट झाल पाहिजे हिमालयातून निघालेली गंगा गगोत्रीजमळ लहान पण स्वच्छ आहे प्रयागच्या गर्गेत अनेक नद्या, नाले, मोऱ्या

वैभव आणि मिळून ती वैभवशाली झालेली आहे दोन्ही
वैराग्य टिकाणी एक च पवित्र गंगा. पण गंगोत्रीची
गंगा जर प्रयागचें अनुकरण करू लागेल,

तर प्रयागची विशालता तर तिला येणार च नाही, पण ती
अस्वच्छ होऊन वसेल कॉॅंसेससारख्या मोठ्या परिषदात राष्ट्रांचे वैभव
च सिद्धि प्रगट होतात. छोट्या त्यादी यात्रेत वैराग्य व शुद्धि दिसावयास
पाहिजे. कॉॅंसेसचें वैभव वेवडा हि प्रयत्न केला तरी रोड्यात आपण
आणू शकणार नाही तेथे रोड्यातल्या लोकांचा वस आणि ताकद
प्रगट झाली पाहिजे

त्यादी यात्रेत आपण कशासाठी जमतों ? व्याख्यानें, खेळ, पोवाडे
झासाठी जमत नाही कोणा हि यात्रेकरूस विचारा यात्रेच्या टिकाणी
बाजार असतो, गमती जसतात, दुसऱ्या हजार
मुख्य वस्तु वस्तु असतात पण तो तेथे का जातो ? तर
देवतेच्या दर्शनासाठी कोणी म्हणतात, दगडात
काय ठेवलें आहे हो ? पण यात्रेला जाणाऱ्या

मनुष्यास तो दगड नसतो उमरेडजवळच्या गावच्या महाराचा मुलगा
पठरपुरता जातो त्याला आत प्रवेश हि मिळत नाही पण देवतेचें
दर्शन व्हावें म्हणून तो गेला त्याला आपण वेडा म्हणू पण त्याच्या
दृष्टीनें तो वेडा नसतो. त्याला विचारलें, “ इतक्या दूर पायीं पायीं
घडा टाकून कशांला जाऊन आलास ? ” तो उत्तर देतो, “ घरी जरा
वैताग आला घाटले देवाला भेटून येऊ ! ” उलट आम्हाला पठरपुरच्या
देवार्शी काहीं कर्तव्य नसतें पण आम्हीं तेथे यात्रेला जमणाऱ्या लोकांचा
पायदा घेण्यासाठी त्यादी प्रान्तेचोगाचें प्रदर्शन ठेवतों पण उद्देश सफल
होत नाही चांगल्या का हेतूने होईना, पण जनता माठायची जसेल
तर मी सरळ सरळ माझ्या सुदघावर तिला गाठीन आम्हाला खादी-

ग्रामोद्योग ह्यांचे स्वतंत्र मंदिर का करता येऊं नये ! दुमन्या यात्राचा पायदा कशासाठी घ्यावा लागतो ?

सादी-यात्रेत सादी, ग्रामोद्योग, आणि अहिंसा ह्याविषयी प्रेम राखणारे आपण कशासाठी जमता ! कोणाला माझ्याप्रमाणे दोन दिवस

राहण्यास पुरसत नसते, त्यांनी कोणच्या मुख्य परिश्रम ही देवता वस्तूसाठी येथे यावयाचें ? तर सर्वांनी मिळून

एकत्र रूत कातण्यासाठी परिश्रम ही आमची देवता आहे-तिच्या दर्शनासाठी. गांधीसेवासघाच्या सभेला मी बहुतेक जात नाही, पण मनानून जाण्याची इच्छा होते, ती एखाच कारणेसाठी की, तेथे सामुदायिक शरीरपरिश्रमाचा कार्यक्रम चालतो सादी यात्रेत ही गादी कशाला ! सादी आणि गादीचा तर लढा आहे. त्यात गादी जिखणार असेल तर सादी आपण सोडून देऊ. अशक्त आणि म्हातारे ह्यांच्यासाठी गादी राहो प्रिचारी येथे जमीन स्वच्छ सारवून आपला मुख्य कार्यक्रम झाला पाहिजे. दुसरेच कार्यक्रम मुख्य व्हावयाला लागले तर एखादा शेतकरी घरी यावा, सुंदर रागोळी घातलेले ताट माडले असावे, ताटात चटण्या कोशिबिरीचे दीग असावे. पण भाकरी मात्र २ तोळे असावी, तसा प्रकार व्हावयाचा तो शेतकरी म्हणेल माही काय चेष्टा केली ! आम्ही मजुरीच्या कामासाठी येथे येतो. आमच्या खेड्यातल्या लोकांची चेष्टा करता काय ?

दुसरे लोक आम्हाला म्हणतात, काय तुमचा धर्म ! श्रीकृष्णाच्या नावाचा लोक जयजयकार करतात, पण शेंकडा १० लोकाना गीता सुद्धा माहीत नाही. मला ही तितकी दुखानी गोष्ट श्रीकृष्ण प्रतिनिधि वाटत नाही. गोपाळकृष्णाचें नाव सर्वांना परिचित आहे की नाही ! त्याचें जीवन सर्वांना माहीत आहे की नाही ! कृष्णाचें महत्त्व त्यानें गीता सांगितली म्हणून नाही.

कृष्णाच्या जीवनावर तें अवलंबून आहे. दारफेचा राणा झाल्यानंतर मुद्दा श्रीकृष्ण सर्व कामे सभाळून मधून मधून गवळ्यांत येऊन राहिली. गायी चारी, शेण काढी. ह्या कामाचा त्याला इतरा जिद्दाला वाटत होता, म्हणून लोकांना हि त्याचा जिद्दाला अगून वाटतो, व त्याचे स्मरण चालले आहे. भगवान् श्रीकृष्ण मजुराचा प्रतिनिधि म्हणून जे करीत होता, ते आपणाय मुख्यतः करावयाचे आहे. बाकी काय करावयाचे तें करा, पण त्यात अनुकरणाचें नाटक नसो.

गांधीजी अगदीं टेकीला आले आहेत. अहिंसेच्या बळावर आपण येथपर्यंत येऊन पोचलो. पण आता आमच्या सरकारला हिंदुमुसलमान दग्यात पोलिस आणि मिलिटरी बोलवावी घीरांची अहिंसा लागतात. अहिंसेच्या बळावर दगे मिटवितां येत नाहीत हा एक प्रकारें अहिंसेचा पराजयच आहे. दुर्बळाची अहिंसा काय करू शकणार! कोणी म्हणतात, दिवाणाचा काय दोष! मी म्हणतो काडीचा हि दोष नाही. पण आम्ही आज दिवाण होऊन जर इमज लष्कराचें आवाहन करावचें तर मागें इतिहासात हेंच करून आम्ही इमजाचें राज्य श्ये कायम वेलें आहे. तोच उद्योग पुन्हा कशाला! गांधींचे देशभक्त अनुयायी आपले लष्कर बोलवतात ह्याचा इमजाना केवढा आनंद वाटून राहिला असेल! लष्कराशिवाय जर तुमचें चालत नसेल तर तुमचें लष्कर उभारा. हल्लीं लष्करात अगदीं गाळीथ तामस लोक दाखल करतात. तसें तरी तुम्ही करणार नाही. देशस्थिति जाणणारे चांगले लोक तुम्ही लष्करात घ्याल.

गांधीजींनीं आपल्या दोन लेखात ही गोष्ट स्पष्ट केली आहे कीं, ह्यापुढें आपल्याला घीराची अहिंसा पाहिजे; दुर्बळाची नको ज्ञानदेवानीं म्हटल्याप्रमाणें 'जे वेळीं लोह मांसातें घाटे' त्या वेळीं घीराची परीक्षा होते. अहिंसेचें नाव घेऊ आणि मरायला तयार

आभय वाटेन. पण मनून म्हणजे, 'वादी दारुण नाही.' पण हा
 टराय अमत्यात क्या वायना? मी अलग गहून?
 गरियाच्या हातांत मी त्याच्यात दागून होईन तेव्हा त्याच्या-
 सत्ता माझ्यागत तो अमत्यात येईल. पुढच्या लाग
 पळवळी मोडून ह्या राण्या रावफारणावडे दुमने
 त्या पाहिजे महाराच्या मनुरीनी ताउद प्रगट शाणी पाहिजे. तुम्हाच्या
 गरियाच्या हातात सत्ता पाहिजे ना! मग त्याने हार वापरने गेले
 पाहिजेत लहानपणी आम्ही श्लोक म्हणत आहू— "कराग्रे घसते
 लक्ष्मीः" बोट्याच्या अग्रभागी लक्ष्मी राहते. मग ही बोटें चागणी
 वापरणी जावयास नकोत! त्याच्यात उत्तम फलाकौशल्य वायना नको!
 आम्ही विदेशी-बल्ल-बहिष्कार समिती काढतां तिच्या फचेरीत हजार
 पल्लु असतात, पण नरगा-पिंजण नगत. गाधी-सेवासनात माहिण्याला
 हजार वार कातण्याचा नियम आहे. पण तो हि नीट पाळला जात
 नाही, अशी तक्रार आहे. स्वराज्य मिळविण्याचे हे दग नव्हेत तुमचें
 स्वराज्य स्वप्नातलें स्वराज्य आहे आम्ही मनुराबरोबर परिश्रम करण्यास
 तयार होत नाही तोंपर्यंत त्याचा आमचा गोपाळ काला कसा होईल!
 त्याच्यासारखे बनेपर्यंत आमच्या अहिंमेची शक्ति प्रगट होणार नाही

कातण्याच्या मनुरीचे दर वाढविण्यात येणार आहेत त्याबद्दल
 वादी मडळीची तक्रार आहे. मनुरीचे दर पाहिजे तर वाढवा, पण
 लादी स्वस्त राहू द्या, असें काही लोक म्हणतात.

कातण्याचे भाव ह्यापुढें अर्थशास्त्रज्ञानी काय रडावें? कातण्याचे
 भाव वाढवून लादी स्वस्त नशी करायची!

ह्याचा हि मेळ घालता येईल. पण यंत्रे, तोषा, निमान ह्याच साहाय्य
 प्यावें लागेल. शहरचे लोक म्हणतील लादी स्वस्त रहावी तर म्हणोत,

होणार नाही, तर अगदी शेंवटच्या प्रसर्गा आपण भिन्ने आहोत असे आपणास दिसून येईल.

काँग्रेसचे ३१ लाख सभासद झाले. पण सख्येला काय करायचे आहे? रोज १ वेळ जेवणाराला काँग्रेसचा सभासद करून घेतले तर ३५ कोटी सभासद होतील दोन वेळ म्हटलें तर मात्र ४५ कोटी तरी कमी करावे लागतील! शिवाजवळ साठ हजार लष्कर. होळकराजवळ चाळीस हजार. पण वेलस्लीने आपल्या पाच हजाराने त्याचा धुव्वा उडवला. वेलस्ली आला त्या वेळी शिवाचे दहा हजार परसामुडे गेले होते. तर दहा हजार निजून होते. आणि दहा हजार डोळे चोळीत होते. अद्या बाजारबुण्ग्यानी काय होणार? अहिसेने जेथे लढायचा आहे, तेथे तर बाजारबुणगे मुळीच चालणार नाहीत. वडाच्या झाडाखाली जमलेले लोक त्याच्या छायेचा फायदा घेतील; पण त्याच्या कोणी उपयोगी पडणार नाहीत.

दिवाणगिऱ्या घेण्याने काय फायदा झालेला असेल तो असो, पण एक अत्यंत वार्डट गोष्ट झालेली दिसते. लोनाची स्वावलम्बनाची उमेद कमी झाल्यासारखी दिसते. जनतेची स्वावलम्बनाची उमेद कमी होणं, प्रत्येक वावर्तीत सरकारच्या मदतीची आणि रक्षणाची अपेक्षा राहणं, म्हणजे अहिसेचा आधार च तुटला. मग लष्कराचा आणि हिंसेचा च मार्ग ठरला. पण आम्हाला हिंसेचा च मार्ग पत्तफरायचा असता तर नेली अठरा वर्षे आम्ही आमच्या उत्तमातत्या उत्तम लोनांना अहिसेचे शिक्षण देण्याचा मूर्खपणा कशाला केला असता? ह्या तरुणाना जर्मनी-श्टलीप्रमाणे उत्तम लष्करी शिक्षण दिले नसतं काय? म्हणून गांधी सांगतात-माझा मार्ग घुराचा म्हणून पट्ट असेल तर ध्या, नाही तर सोडून द्या

पयनारला मजुरानरोनर मी वसतां, बोलतां. मी मजुराना मुचनिळें, तुमची सर्वांची मजुरी एन्त्र करून सारखी वाटून ध्या, तुम्हाला

आभवे वाटे. पण मजूर म्हणजे, 'फाही दखत नाही.' पण हा
 टराय अमलात ज्या वाचना! मी अलग गहून!
 गरिबांच्या हातांत मी त्याच्यात दागळ होईन तेव्हा त्याच्या-
 सत्ता माझ्यागड तो अमलात येईल. तुमच्या लाग
 पळवली गोडून ह्या मज्या रावकारागडे तुमचे
 लक्ष पाहिजे. मजुराच्या मजुरीची तागद प्रगट शाली पाहिजे. तुम्हान्या
 गरिबांच्या हातात सत्ता पाहिजे ना! मग त्याचे हात वापरले गेले
 पाहिजेत लहानपणी आम्ही श्लोर म्हणत असू— "कराग्रे यस्तै
 लक्ष्मीः" गोटाच्या अग्रभागी लक्ष्मी राहते. मग ही चोंटे चागरी
 वापरली जायवाच नकोत! त्याच्यात उच्चम फलकौशल्य मायला नको!
 आम्ही विदेशी-बम्ब-वहिष्कार घमिटी काढतां तिच्या पंचेरीत हजार
 वस्तु असतात, पण चरमान-दिजग नसते. गांधी-सेवाप्रघात महिण्याला
 हजार वार कातण्याचा नियम आहे. पण तो हि नीट पाळला जात
 नाही, अशी तक्रार आहे. स्वराज्य मिळविण्याचे हे दग नव्हेत तुमचे
 स्वराज्य समातले स्वराज्य आहे. आम्ही मजुराचरोवर परिभ्रम करण्यास
 तयार होत नाही तोपर्यंत त्याचा आमचा गोपाळ काला कसा होईल!
 त्याच्यासारखे घनेपर्यंत आमच्या अहिंसेची शक्ति प्रगट होणार नाही

कातण्याच्या मजुरीचे दर वाढविण्यात येणार आहेत त्याबद्दल
 काही मडळींची तक्रार आहे. मजुरीचे दर पाहिजे तर वाढवा, पण
 एादी स्वस्त राहू द्या, असे काही लोक म्हणतात.

कातण्याचे भाव ह्याबुद्धे अर्थशास्त्रज्ञांनी काय रडावे! कातण्याचे
 भाव वाढवून एादी स्वस्त रूशी करायची!
 ह्याचा हि मेळ घालता येईल. पण पत्रे, तोफा, विमान ह्याच साहाय्य
 प्यावे लागेल. शहरचे लोक म्हणतील खादी स्वस्त रहावी तर म्हणोन;

पण रोज्यातली मडळी तें च म्हणतात हें आश्चर्य आहे. कातण्याच्या जुन्या दरात हि मजुराना जगायची सोय आहे असें तुम्ही म्हणता. पण नुसते जगलें म्हणजे हालें का ? इंग्रज सुद्धा मनापासून इच्छितात कीं आम्ही— हिंदुस्थानच्या— लोकानीं जगावें, आणि जन्मभर त्याची मजुरी करावी !

खादीकामाचा व्यवस्थापक ३० रु. पगार घेत असला तर त्यागी समजला जातो तें योग्य च आहे; पण त्याच्या हाताखाली काम करणाराला

मजूर आणि निमित्त सुट्ट्या नाहीत. मजुरी न घेता वाटेल
व्यवस्थापक तितक्या सुट्ट्या घेण्याची मात्र सोय आहे. ह्या
मजुराना खादी यांत्रित यावयाचें तर आपलें रोजचें

उत्पन्न बुडवून यावें लागतें, आणि शिवाय येथचा खर्च द्यावा लागतो. ही तुलना बद्द आहे. पण बद्द—गोडाचा प्रश्न नाही, सत्यदर्शनाचा प्रश्न आहे

काही मडळी म्हणतात, समाजवादी लोकानीं मजुराना बगलेंत मारले आहे. म्हणून आम्ही आता मजुरात मिसळलें पाहिजे बाबानो ! समाजवाद्यांच्या स्वधर्मे कशाला, मजुराच्या प्रेमानें च मजुरात मिसळा. पण तुम्ही मजुरात कोणत्या पद्धतीनें मिसळणार ? अहिंसक पद्धतीनें त्याच्यात मिसळायचें तर व्यवस्थापक आणि मजूर ह्यांच्यातील अंतर कमी करित गेलें पाहिजे. व्यवस्थापकांनीं मजुरासारखें व्हावयास पाहिजे आणि मजुरांनीं मजुरी वाढविली पाहिजे. मजुराची मजुरी वाढवून तुम्ही त्याचा एक खास वर्ग बनवाल असा आक्षेप घेण्यात येतो पण देशाची सेवा करणाऱ्या देशसेवकाचा खास वर्ग मी निर्माण करतो असा च माझ्यावर आक्षेप वा घेत नाही ? मजुरीचे दर वाढविल्याखेरीज ते आणि मी एकरूप कसे होणार ? त्याचा आणि माझा गोपाळ—काल कसा होणार ?

किशोरलालभाईचा आग्रह होता कीं नईं तालीमच्या प्राथमिक शिक्षकाना कर्मांत कमी २५ रुपये पगार मिळाला पाहिजे. आमच्या पयनारला मास्तराला १६ रुपये च पगार मिळतो, श्रमाची प्रतिष्ठा पण त्याचा मजुराना हेवा वाटतो. तीन वर्षांपूर्वी माझा जीव उडून गेला होता, तो कातण्याचे भाव थोडे वाढल्यामुळे ह्या देहात येऊन बसला. दहा दहा घंटे कातून जेमतेम ४ आणे मिळायचे, आणि माझा सर्च कर्मांत कमी ६ आणे. मी मजुरात कसा मिसळणार ?

सध्या श्रमाला नुसत्या वाढण्यात प्रतिष्ठा आहे. तिचा उपयोग नाही. श्रमाला जास्त मजुरी देणें म्हणजे च त्याची सरी प्रतिष्ठा वाढविणे आहे. ह्याचा आरंभ तुम्हीं आम्हीं सर्वांनीं मिळून करावयाचा आहे

इतके खादीधारी लोक येथें येतात. पण सर्वांजवळ तक्राल्या किंवा चरखे नसतात. येथें मडळींना तक्राल्या थाव्या लागतात. खादी-यात्रेत येणारानें तक्राल्या विसरून येणें म्हणजे हजामतीला येताना हजामानें वस्त्रा विसरून येण्यासारखें च आहे. तेव्हा मडळींनीं येथें यावयाचें तर आपल्या दाख्याखानी सिद्ध होऊन आलें पाहिजे. आपण येथें मौज करण्यासाठीं जमत नाही. आपल्या खादीयात्रेत वैराग्याचें वैभव क परिश्रमनिष्ठा प्रगट झाली पाहिजे.

प्रा. से. वृ. २-८, ९.

आजच्या आज साम्यवाद

सोनेगायच्या खादी यात्रेत शिष्टमंडळींसाठी गादी घातली होती. शिष्टमंडळींसाठी न म्हणता विशिष्ट मंडळींसाठी म्हटलें पाहिजे. कारण तिथें आलेली बाकीची मंडळी हि शिष्ट च होती. त्या प्रसर्गा मला म्हणावें लागलें होतें की, “खादीचें आणि गादीचें मत नाहीं. दोहोंचा लढा आहे आणि ह्या लढ्यात जर गादी च जिंतायची असेल तर आपण खादी सोडून देऊ ”

लोक म्हणतात, “खादीची हि गादी बनू शकते ” “होय, बनू शकते. द्राक्षाचें हि मद्य बनू शकते ” पण तें बनू नये. आणि त्याची गणना द्राक्षात होऊ नये हें बरे.

भावार्थ लक्षात घ्यायला पाहिजे आजारी, अशक्त किंवा म्हातारे यांच्यासाठी गादीची व्यवस्था करणें ही वेगळी गोष्ट. आणि शिष्ट मानलेल्या मंडळींसाठी इतर समाजाहून भेददर्शक असें गादीचें आसन माडणें ही वेगळी गोष्ट ह्या दुसऱ्या प्रकारच्या गादीचा खादीशी विरोध आहे.

ऐदी लोक आणि देवूण यांच्या सहवासात जिन रहावें, ती गादी शिष्ट लोकांसाठी माडण्यात यस्तुत त्या शिष्टाचा मान न होता अपमान होतो पण बुद्धेय आहे, शिष्टास हि तो तसा वाटत नाहीं आम्ही तर शंकराचार्यांची हि ‘गादी’ बनवितों शंकराचार्य तर बोद्ध गेले-’ कौपीनवन्त. खलु भाग्यवन्त ’— लंगोटी लावणारा परा भाग्यवान्,—कोणास हें पटो वा न पटो, पण आचार्यभक्तास तरी पटो.

राष्ट्र वर येतात आणि ग्याली जातात. पण ऐदीपणा, विलागीपणा किंवा गन्वाळपणा हा कधीच वर जात नाही. शिवाजीमहाराज म्हणत, 'आम्ही धर्मासाठी फिरि घेतली आटे.' पेशवे पानपतच्या लढाईला हि गेले ते सहकुट्टन सहपरिवार गेले, आणि फार्यसिद्धि गमावून परत आले ! गिजन म्हणतो— 'रोम चढलें फां ? साध्या राहणीनें. रोम पडलें फां ? चैनयार्जानें.'

मध्यतरी असहकारितेच्या जन्माच्या वेळीं राष्ट्रातील तहणात आणि वृद्धात, पुरुषात आणि स्त्रियात त्यागवृत्तीचा, वीरश्रीचा संचार होऊ लागला होता. सतरा सतरा आणे वार खादी—गोणपाटासारखी जाड—लोक अभिमानानें विकृत होते आणि अभिमानानें विकृत घेत होते. पुढें हळू हळू आम्ही खादीचें निराळेंच गौरव गाऊ लागलों. खादी विखणारे अभिमानानें म्हणू लागले, 'पहा आता खादीची किती प्रगति झाली आहे ! अगदीं अप-टु-डेट-अद्यतन पोषाख—विलासी, भपडेदार, तलम, जसा पाहिजे तसा खादीचा होऊ शकतो. आणि पुन. पूर्वीच्या मानानें किती तरी स्वस्त !' विकृत घेणारे हि म्हणाले, 'हें गौरव उचरोत्तर असं च वाढो आणि मिलची पूर्ण बरोबरी खादी करो !' पण त्याच्या लक्षात येईना कीं मिलची पूर्ण बरोबरी जर खादीनें करावयाची तर खादी हवी फडाला ! मिलच काय वाईट आहे ! वैद्य स्तुति करू लागला, 'स्वस्त औषध, पथ्य नाही, पाणी नाही.' रोगी हुरळला. पण विचारा विसरला कीं— 'गुण हि नाही.'

गैरसमज होऊ व्हायचा नाही. मजुराना पूर्ण मजुरी देऊन खादी शक्य तितकी स्वस्त करणे हें कर्तव्य नाही असें नाही. तसेंच सर्व लोकांच्या सर्व प्रकारच्या उपयोगाची सोय करणे गैर आहे असें हि नाही. पण गौरव काय गावें एवढाच प्रश्न आहे. दिघडलेल्या डोळ्यासाठीं

चष्म्याची सोय जरूर करावी; पण 'रूप पाहतां लोचनीं सुख झालें वो साजणी' हें भजन गाण्याची ती जागा नाही.

ज्ञानदेवांचें हें वचन उच्चारतां च एक प्रसंग ओघानें आठवला. एक रसिक दृष्टीचा कलाधर पंढरपूरला जाऊन, आणि विटेवरच्या ठोंब्याचें दर्शन घेऊन आला. मला सांगू लागला, 'रूप पाहतां लोचनी', 'सांखळें सुंदर रूप मनोहर' इत्यादि स्लोगन्स म्हणजे उद्घोष हे लोक मोठमोठ्यानें करतात, पण मला तर 'मूरत' पाहून त्याचा कांहीं प्रत्यय आला नाही. ओवड धोवड आकार, नुसता दगड ! शिल्पकार आणि भक्तगण दोघे हि यदृच्छालाभाने संतुष्ट झाले असें म्हणण्याशिवाय गत्यतर नाही. पचतत्रातील तीन धूर्तानीं ज्याप्रमाणें बोलून बोलून बोकडाचा कुत्रा बनविला, त्याप्रमाणें या लोकांनीं ओरडून ओरडून ओवडधोवड पाषाणात सौंदर्य निर्माण करायचें ठरविलेलें दिसतें. मी म्हणालों, 'होय. संसाराच्या भीमा नदीत गोते खाणाऱ्या लोकांना बाहेर काढायला ज्यानें केंबेर कसली त्याचें मजबूत, चिकट, चिवट, टणक असण्यात च सौंदर्य आहे. शेषशय्येवर लोळणाऱ्या किंवा पचायतनाचें ठाण मांडून फोटोसाठी तयार झालेल्या देवतेच्या सौंदर्याचें जर तो अनुकरण करता तर त्याची 'शोभा' नसती झाली ? रामदासांनीं शिकविलें, 'चातुर्यें शृंगारे अंतर । वस्त्रें शृंगारे शरीर । दोर्हांमध्यें कोण थोर । वरें पहा ॥' म्हणून शिवाजीला कणरतर मावळे लाभले.

माझा समाजवादी मित्र म्हणेल, "तुम्ही गेलांत आपल्या बळणावर, आणि लागलात दरिद्रनारायणाची पूजा करायला. आम्ही नाहीं दारिद्र्याचे पूजक. आम्ही आहों वैभवाचे पूजक." मी म्हणतों, "ए मित्रा ! अगदीं च पोकळडोक्या वनू नकोस. आपण 'दारिद्र्या'ला कां नारायण म्हणतों ? 'दरिद्रा'ला नारायण म्हणतों. आणि दरिद्राला नारायण म्हटलें म्हणजे श्रीमंत नारायण नाहीं असा का त्याचा अर्थ ?

मी ब्रह्म आहे, असें म्हटलें म्हणजे तू ब्रह्म नाहीस असा त्याचा अर्थ होत नाही. तू हि ब्रह्म आहेस. झालें तुझें समाधान ? दरिद्र हि नारायण, श्रीमत हि नारायण. दरिद्रनारायणाची पूजा त्याचें दारिद्र्य दूर करण्यानें होते, आणि श्रीमतनारायणाची पूजा सन्या श्रीमतीचा त्याना अर्थ समजावून त्याग करायला लावल्यानें होते; आणि तुझ्यासारखा मूर्खनारायण भेटला म्हणजे त्याची पूजा अशा प्रकारें फोड करून सांगण्यानें होतें; नाही का ? ”

पण हा यथार्थ विनोद आपण सोडून देऊ. समाजवादी मित्राला वैराग्य न पटलें तर वैभव च सही. वैभव कशाला म्हणतात आणि तें कसे मिळवावें लागतें हे हि प्रश्न आपण सोडून देऊ. पण समाजवादी हा साम्यवादी तरी आहे ना ? चार दोन लोकाना गादी आणि बाकीच्या लोकांना रफटें नाही तर धूळ, हें तर त्याला पटत नाही ? आणि खादीचा गादीशी लढा आहे हें म्हणताना हा हि अर्थ प्रामुख्यानें माझ्या डोळ्यासमोर होता. सर्व लोकांना गादी माडली असती तर तो अगदीं च वेगळा मुद्दा झाला असता पण हें शक्य नव्हतें. आणि शक्य नव्हतें तर तें मुळीं च इष्ट नव्हतें, हें लक्षात यायला पाहिजे होतें.

आमच्या काहीं मंडळींत साप्रत एका बाजूनें साम्यवाद आणि दुसऱ्या बाजूनें विषम वागणूक या दोहोंचा जोर चालला आहे. दोन्हीं सुखासमाधानां एकत्र नादू लागली आहेत. पैजपूरच्या काँग्रेसपेक्षा हरिपुऱ्याच्या काँग्रेसमध्ये विषमतेनें प्रगति केली. अध्यक्ष, विशिष्ट पुरुष, शिष्ट पुढारी, सामान्य पुढारी, प्रतिनिधि, माननीय प्रेक्षक, आणि खेडवळ जनता — ह्या सर्वांची वर्गवार सोय तिथें करण्यात आली होती. आणि गांधींच्या तीव्र दुःखाचा तो विषय झाला होता, हें आता सर्वांना अवगत आहे. पण ही वागणुकीची विषमता विशिष्ट प्रसर्ग च प्रगट होते असें नाही. आमच्या जीवनात आणि मनात च तिचा वास आहे. मजुराना

पूर्ण मजुरी घाती का, हा याद निधू शकतो. व्यवस्थापकाना पूर्ण वेतन घ्यायें का, हा याद निघत नाही. ज्यांना आम्ही गेष्ट्यात काम करायला पाठवातो, त्यांनी प्रामाण जीवनानुषंग रहायें असें आम्ही म्हणतो. त्यांना गेष्ट्यायात पाठविणारे आणि असें म्हणणारे जे आम्ही त्यांनी स्वतः तसें पागण्याचा प्रयत्न करणें करू आढे, ह्यांचें तीव्र भान—आणि कधी कधी मुळीच भान हि—आम्हाला नसतें. साम्याची भेदाशी दुष्मनी अगती तरी विवेकाशी तर नाहीच. म्हणून म्हातान्यासाठी गादी तर आपण मान्य घेणेंच आढे, तसा गेष्ट्यायात जाणारे तरण कार्यरतें आणि त्यांना तिथें पाठविणारे यदील नेते ह्याच्या जीवनातला थोडाकार करक अर्थात् विवेकाला घटणारा आढे, आणि म्हणून साम्यतत्त्वाची हि त्याचदल तशार राहणार नाही. पण जो करक असतो तो थोडाबहुत नसतो, प्राय अत्यंत थोडळ, थोड्यात राहज भरणारा, विंचुहुना थोड्यात सलणारा असतो. ह्या विषम वैभवाला मी गादी म्हणतो, आणि तिचा ग्वादीशी उभा दावा आढे, असें माझे म्हणणें आढे.

परवा आमच्या येथें गोष्ट चालली होती आध्रमची घसाहत घाढन राहिली आढे. त्यासाठी नवीन जागा घेऊन प्रामरचनेच्या शास्त्राप्रमाणें आता सुयोग्य आरवणी करायलाची आढे विणकर, कातणारे, सुतार इत्यादि मजूर; व्यवस्थापक मंडळी, कुटुंबीजन, दफतरचे कार्यरतें, आश्रमवासी, मेहमान इत्यादिकासाठी कसतशा प्रवारची घरें बाधायची, असें विचारणारा मला विचारीत होता. तो स्वतः साम्यपूजन तर होताच, आणि मी साम्यवादी आहें हें हि तो जाणत होता. मी स्वगत आणि प्रगट म्हटलें, 'मला डाळ पचत नाही म्हणून मी दही खातो आणि मजुराला दही स्वतः असळ तरी तो डाळ पचू शकत असल्यामुळें डाळीवर भागवितो एवढी विषमता आम्ही विवेकाच्या नावाने जिरविली समजा. पण घरें सुद्धा आम्हाला वेगवेगळ्या प्रकारची पाहिजेत का ? मजुरासारकें

घर मला का वाढू नये ! अथवा माझ्यासारखे घर त्यांचे का वाढू नये !'

वैराग्याचे नाव ध्या मित्रा वैभवाने नाव ध्या, पण वैपम्य सहन करू नका. ह्याला च आत्मौपम्य म्हणायचे. सरा साम्यवाद हा च. आणि तो आजच्या आज अमलात आला पाहिजे. नुसता साम्यवाद महत्त्वाचा नाही. 'आजच्या आज साम्यवाद' महत्त्वाचा आहे. आजच्या आज साम्यवाद कसा अमलात आणायचा ह्याच्या युक्तीला अहिंसा म्हणतात. अहिंसा म्हणते, तुझ्यापामून आरंभ कर म्हणजे आजच्या आज आरंभ होईल. अहिंसेची खूण सादी. ती च जर भेदभाव सहन करील तर तिने आपला गळा आपण कापून घेतला असे नाही म्हणायें लागणार !

'सादीचे मादीशी बनत नाही' हें खरील सर्व अर्थाने सम्राट्क सूत्रवाक्य आहे.

भा. मे. घृ. २-१४

१९

विधायक कार्यक्रम

तिकडे युरोपात एक महायुद्ध चालू आहे लाडग्याच्या घशात गेलेली फॉकरें शक्य तर जियत, नाही तर गेलेली का होईना, बाहेर काढण्यासाठी हें महायुद्ध आम्ही स्वीकारलें आहे, असें विरुद्ध बाजूचे लाडगे म्हणताहेत. तूर्त ह्या आठ महिन्यात घशात गेलेली जुनी फॉकरें बाहेर पडण्याचा वेत अजून गुरू झाला नसून नवीन फॉकरें आत दाखल होण्याचा वेत च चालू आहे इकडे विरुद्ध बाजूच्या लाडग्याच्या पोटात अगाऊ च अटवून पडलेली भली मोठी अर्धमेळी फॉकरें उभयविध लाडग्याच्या ह्या शटापटीत अवश्य आपण बाहेर ओकून फेंकली जाऊ असें आशाळभृतपणें मानीत आहेत

अशी ही इसाप नीति कथा आहे तिचें तात्पर्य इसापावर सोंपवून आपण पुढें जाऊ युरोपातील लढाई हिंसेच्या साधनांनी आणि हिंसक उद्देशासाठी चालली आहे. आमची लढाई अहिंसक साधनांनी आणि अहिंसक उद्देशासाठी व्हायची आहे. असा दोहोंत मोठा परक असला तरी आम्हाला घेण्यासारख्या त्या हिंसक लढाईत हि पुष्कळ गोष्टी आहेत साधनें कशी हि असली तरी आजनालची लढाई म्हणजे एक सामुदायिक आणि सर्वांगीण सहकारितेचा प्रचंड प्रयत्न असतो या प्रयत्नाचें फलित जरी विध्वंसक असलें आणि उद्देश हि विध्वंसक मानला तरी हा प्रयत्न स्वतः बहुतेक सर्वे विधायक असतो. जर्मनीनें सत्तर लाख फौज उभी केली आहे असें म्हणतात. ८ कोटीच्या राष्ट्रानें एवढी मोठी फौज उभी करणें, तेवढ्या च प्रचंड प्रमाणात लढाईचीं हत्यारें, अवजारें आणि साधनसामग्री उत्पन्न करणें, निवडक लोक फौजेत दाखळ केल्यानंतर उरलेल्या लोकाकडून राष्ट्रीय जीवन-ससार चालविणें, सपत्तीचा क्षरा वाहता ठेवण्यासाठी औद्योगिक योजना शक्य तितक्या अखंड चालू ठेवणें, शाळा इत्यादि तमाम सर्वे बंद करणें, नित्याच्या जीवन-सामग्रीचा व्यक्तिगत मालकी हक्क सरकारजमा करणें, विश्वरूप-दर्शनात ज्या प्रमाणें

डोळे, कान, हात, पाय, शिरें, मुखे अनंत असलीं तरी हृदय एक च दासविलें आहे त्याप्रमाणें सपूर्ण राष्ट्रानें जणू एक हृदय करणें—हा सर्व एक इतरा विशाल आणि सर्वतोमुख विधायक कार्यक्रम आहे कीं तो जरी सहारप्रवण असला तरी आम्हाला त्यानून घेण्यासारखें पुष्कळ आहे.

लोक विचारतात कीं, गांधी लढाईची तयारी करा म्हणतात आणि तिच्याशीं विधायक कार्यक्रमाचा काय संबंध जोडतात ? हिंदु-मुसलमान-ऐक्य, अस्पृश्यतानिवारण, खादी आणि ग्रामीद्योग, दारून्दी, ग्रामसपाई आणि नई तालीम हा सारा विधायक कार्यक्रम झाला ! यात लढाईचे काय तत्त्व आलें ?—असा लोक प्रश्न करतात. कोण ! जे आपल्याला लढाई अहिंसक साधनांनीं लढायची आहे असें कबूल करतात ते च. त्याच्या हें कसें लक्षात येत नाही कीं हिंसक लढाईला सुद्धा पुष्कळसा विधायक कार्यक्रम च लागतो. शिपायासाठीं प्रिटिक्टें वनविण्यापासून, नव्हे शेतात वटाटे लावण्यापासून, टॉरपेडोनें शत्रूंचें जहाज फोडण्यापर्यंत सगळा च एक अरुड लढाईचा कार्यक्रम असतो; आणि त्यातला शेंवटला भाग वगळला तर बाकीचा बहुतेक सारा विधायक असतो आणि त्या माफीच्या विधायकाच्या आधारावर तो शेंवटचा विनाशक घडू शकतो. आणि तो मागचा जर तुटला तर हा पुढचा शिक्षक च राहत नाही. किंवातुना हें मर्म जाणून शत्रु सुद्धा समोरच्या पक्षाचा अतिशय विनाशक कार्यक्रम हाणून पाडण्याचा उत्तम उपाय म्हणून त्याचा तो मागचा विधायक कार्यक्रम वसा लुला पडेल याची वाळणी घेत असतो. हिंसक लढाईत सुद्धा जेथें ही स्थिति, तेथें अहिंसक लढाईचे विधायक कार्यक्रमाशिवाय कसे चालेल ? स्वराज्य म्हणजे सर्व-राज्य म्हणजे प्रत्येकाचें राज्य. हें असलें स्वराज्य सामुदायिक सहकार्याशिवाय, उत्पादक कार्यक्रमाशिवाय, सर्वोपयोगी राष्ट्रीय शिस्तीशिवाय कसे मिळवायचें ? काँग्रेसचे ३० लाख सभासद आहेत. त्यांनीं राष्ट्रासाठीं रोज अर्धा तास कातलें तरी केवढी

सघटना निर्माण होईल ! आणि ह्यात न करता येण्यासारखें काय आहे ! आपण वर्षा तालुक्याचा च विचार करू. ह्या तालुक्यांत काँग्रेसचे ६००० सभासद आहेत. एवढे २० गटात वाटून दिले तर प्रत्येक गटात ३०० सभासद येतील. प्रत्येक गटानें ३०० सभासदाना सालाभरात सूत कातणें शिकवून द्यायचें असें ठरवलें तर तें काम फार कठिण नाहीं. पण आम्हाला मुख्य नडते आमची अश्रद्धा. लोक शिकायला तयार होतील का ! शिकले तरी पुढें काततील का ! त्याची नोंद ठेवतील का ! ती काँग्रेसकडे पाठवतील का ! अशा अनेक शंका आम्ही काढीत बसतो. त्याच्या ऐवजी कामाला च लागलें तर एकेक गोष्ट अनुभवानें उकळूं लागेल.

निदान वर्षा तालुक्यात हा एवढा कार्यक्रम करून पाहण्यासारखा आहे. काँग्रेस-कमिटी, चरखा-सघ, ग्रामसुधार-केन्द्रें, आश्रमीय आणि अन्य सस्था, आणि त्या त्या गावातील अनुभवी माणसे ह्यांच्या सहकार्याने हें काम व्हावें. कामाची व्यवस्थित नोंद व्हावी. वेळोवेळी कातण्याच्या प्रगतीची माहिती सर्वांना मिळत जावी. कातणें शिकवायचें म्हणजे त्यावरून इतर हि गोष्टी समजायानें शिकवता येतात, आणि शिकवाव्या. ह्या सूचनेचा मडळींनी विचार करावा. अति जड जाणार नाहीं. लाभदायी होईल. करून घ्यावें.

प्रा. से. श्र. ४-२.

पयनार, ७-५-४०.

२०

भारतीय जन-दर्शन

, ह्या वेळी ग्यानदेशामध्ये पंधराएक दिवस थेट ग्रेडिंगमध्ये फिरण्याची संधि मिळाली. त्यादून लोराचें एक वेगळें च दर्शन मला लाभलें. मधल्या जेलच्या पाळात लोकाचा-माझा संबंध वाझत. तुटला होता. तो

पुन साधला गेला सृष्टीचे सर्ग प्रल्प झाले, तरी ज्ञानी अडोल असतो, असें गीतेंत म्हटलें आहे. ती च स्थिति हिदुस्थानच्या खेड्याची आहे. "माणसानो या आणि माणसानो जा, मी आपला अखंड वाहतो च आहे." हे टेनिसनच्या झन्याच रूप आमच्या जनतेत अक्षरशः पहावयास सापडतें. हिदुस्थानची जनता इतकी महान् आहे, कीं तिची महत्ता तिला हि माहीत नाहीं.

इतकी भयानः लढाई हिदुस्थानच्या दाराशीं येऊन ठेपली आहे. वसूच्या महागार्दमुळ तिची झळ थेट खेड्यातल्या त्रिनशिकलेल्या माणसाला हि स्पर्श तर करीत च आहे तथापि किसान एकदरीत बेपिकीर पडलेला दिसतो ह्यात अज्ञानाचा भाग भरपूर च आहे, आणि तो च दुःखाचा विषय आहे तथापि ह्यात हि मला आमच्या जनतेची महत्ता प्रतीत होते अनेक राज्ये, अधिराज्ये, साम्राज्ये आणि वैराज्ये जेथे उदयास आलीं आणि लोपलीं, त्या हिदुस्थानची ही अनुभवी जनता आहे म्हणून तत्त्वज्ञान्याची बेदरकारी इथें सहज च पहायला सापडते

अज्ञान जर उडविता आलें, तर अतर्क्यामात वाहणारी ही अनुभवाची स्थिरता पुष्कळ च कामाला येईल. खेड्याची स्थिति ह्या वेळीं मला जी दिसली त्यानें माझी आशा वाढविली, असें म्हटलें पाहिजे कठिण प्रसंगी थोड्याशा च सचटनेनें आमचीं खेडीं आपलें संरक्षण करून घेतील, असा मला भास झाला. अजून खेड्यातली हिंमत गेलेली नाहीं अज्ञानामुळे वाटणारें भय वेगळे धीर देणाऱ्या ज्ञानाचा तेवढा पुरवठा झाला, तर खेडीं आपलें काम रेटून नेतील, असा भरवसा वाटतो

संरक्षणाचा प्रश्न खेड्यात जड वाटत नाहीं. पण स्वावलम्बन मात्र आमच्या कार्यकर्त्यांच्या मागीलपणामुळे आणि गैरवाकत्रगारपणामुळे विनाकारण जड होऊन बसलें आहे कार्यकर्त्यांना विचारायें, "तुमच्या गावात किती चरखे चाटत आहेत ?" त्यांनीं उत्तर द्यावें, "दहा-बारा "

पुनः त्रिचारायें, “ आता ह्या वर्षी किती चरखे कराल ? ” तर म्हणतात, “ पधरा-वीस-पचवीस, तीस हद्द शाली.” मग त्यांना म्हणायें, “ हा नेहमीचा सामान्य काळ नव्हे. आपण एका विशेष कठिण काळातून पसार होत आहोंत जुन्या सत्ता डळमळत आहेत, नव्या धडपडत आहेत, असला हा सधिकाळ आहे. हा च क्रान्तीचा काळ असतो. अशा वेळीं एकदून प्रयत्न केला पाहिजे नेहमीच्या काळात दहा चरख्याचे कोणी वीस चरखे केले, तर तो कौतुकाचा विषय झाला असता. पण ह्या वेळीं गावचे गाव खादीधारी झाले पाहिजेत गावात धान्य तयार होतें, तसें च गावचे कापड गावात निघालें पाहिजे. गाव सर्व प्रकारें स्वयंपूर्ण बनविला पाहिजे उद्या मिला घडाघड बंद पडू लागल्या तर वसें होईल ? मालाची ने-आण मदावली किंवा थवळी तर कसें होईल ? हें सर्व लक्षात घेऊन व्यक्तिगत नव्हे पण सामूहिक उठावणी ह्या वेळीं शाली पाहिजे असें स्थावलवन ह्या वेळीं जड हि जाण्याचें कारण नाही परिस्थिति भयानक पारी; पण ती अशा स्थावलवनाला एक प्रकारें शोस्ताहक च आहे. तेवढें जर आपल्याला करता आलें, तर महापुरात ज्याप्रमाणे प्रचंड शाडे उमळून पडतात, पण लव्हाळे वाचतात, त्याप्रमाणें साप्रतच्या जगद्व्याळ आणि उलथ्या काळजाच्या ह्या महायुद्धात जिथें प्रचंड शक्तिशाली राष्ट्रें चूर होऊन जातील तिथें गरीब हिंदुस्थान तग धरू शकेल.” हें ऐकून कार्यकर्ते क्षणभर उत्साहतात, मग थोडा वेळ अवार् होतात, आणि शेवटीं म्हणतात, “ इतकें एकदम आमच्याने कसें होईल ? हळू हळू, करूं.”

कराल हळू हळू तर मग काय स्वस्थ बसाल जोरानें ? ‘ जोरानें करूं ’ तर म्हणा ! होईल परिस्थितीच्या च वेगानें. करणारे आम्ही शाली, तर करविणारा पालात्मा सज्ज च आहे. स्वराज्य वेगानें आमच्याकडे घाव घेत आहे. आम्ही हि आम्हाला साधेल तितका सर्व वेग एकवटून त्याला भेटायला जाऊ या. शेवटीं तें तर त्याच्या च वेगानें आम्हाला

भेटणार आहे. पण आम्हीं आमच्या राजूने हि जोर केला तर तें आम्हाला भेटेल, एवढें च नव्हे तर आमच्या जवळ स्थिरावेल. थोडी कल्पनाशक्ति आणि किंचित् समुदायवृत्ति एवढी च आजची गरज आहे.

प्रा. से. वृ. ६-१.

पवनार, १-४-४२.

२१

ग्रामसेवकांना

मी आज इथें येण्याचे स्वीकारलें तें मुख्यतः मगनवाडीतील विद्यार्थ्यांच्या दर्शनाच्या लोभाने. प्रमाणपत्र द्यायला परीक्षा आणि मी आलों च नाही. कारण, त्यावर माझी भक्ता प्रमाणपत्रे नाही. ज्या विषयात मला प्रमाणपत्रें मिळालीं, त्याचे ज्ञान मला नसल्यासारखें च आहे. आणि ज्या विषयाची मी परीक्षा दिली नाही, त्याचें ज्ञान मला चागलें आहे. परंतु इथें दिलेलीं प्रमाणपत्रे केवळ परीक्षेचीं नाहीत; म्हणून तीं निरर्थक ठरणार नाहीत, अशी मी आशा करतां.

येथून निघून विद्यार्थी रेटण्यात जातील. रेटण्याच्या सेवेसाठीं च त्यांना शिक्षण मिळालें आहे. रेटण्यातील आपल्या खेड्यांत विद्या आणि लोकांच्या जीवनाचें मान जरी अल्प असलें, तरी उद्योग तुटपुंजा सेवेचें त्याचें मान पार मोठें आहे. रेटण्यात चालणार नाही. आजपर सत्तानी सेवा केली आहे. त्यामुळें तेथें सेवेचें प्रमाणपत्र सहजासहजी मिळायचें नाही. तेथें

मगनवाडी, वर्षा येथें ता. २९-४-४२ ला ग्रामसेवक-विद्यालयाच्या पदवीदानप्रसंगी प्रमाणपत्र वितरणानंतर केलेले अन्वेषीय भाषण. मूळ हिंदी भाषणावरून मराठी.

आम्हाला दिवस आणि रात्र अतद्रित राहून कार्य करावें लागेल. खेड्यातील लोक निरक्षर, म्हणून आपल्या अल्पस्वल्प विद्येनें काम चातून जाईल, असे समजू नका. खेड्यातील लोकाना विद्या जरी कमी असली, तरी ते आपल्या कास्तकारीच्या उद्योगात चांगले हुशार असतात. तेथे विद्यार्थ्यांच्या विद्येची कसोटी होईल. दुसरी हि एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे. खेड्यातील लोक वेळ आळसात घालवतात, असे बोलण्याची रीत पडून गेली आहे. शहरातल्याप्रमाणें खेड्यात हि काहीं लोक रिकामटेकडे असतात, पण जे काम करतात, ते प्राय इतकें काम करीत असतात, कीं त्यापेक्षा अधिकाची अपेक्षा च करता येणार नाही. अशा स्थितीत खेड्यात जर आमची उद्योगशीलता कमी पडली, तर आम्ही नापास झालों म्हणून समजा.

खेड्यात जाल, तेव्हा तुमच्या समोर विराट् जग खुलें होईल.

अनेक स्त्रीपुरुषांची सन्ध येईल, त्याच्या गुणाकडे च

गुणग्राहक नेमकी नजर गेली पाहिजे. दोषाकडे प्रवृत्ति होता

वृत्तीची गरज कामा नये. मनुष्याच्या चित्ताला मी घराची

उपमा देतों. घराला भिंती असतात आणि दरवाजे

असतात माणसाचे गुण हे त्याच्या चित्ताचे दरवाजे म्हणावयाचे, दोष

भिंती अगदी गरिबाच्या हि घराला एक तरी दरवाजा असायचा च.

तसें च, अगदी गुणहीन म्हणवलेल्या माणसात हि एखादा तरी गुण

असायचा च त्या गुणाच्या द्वारा च मनुष्याच्या चित्तात प्रवेश केला

पाहिजे दरवाजातून सहज शिरता येतें भिंतीतून घुसू गेल्यास कपाळ

फुटावयाचें. दोषाच्या बाजूनें माणसाच्या चित्तात प्रवेश करू पाहणारांनी

ती गत व्हावयाची म्हणून गुणग्राहक वृत्ति हवी. वास्तविक, आम्हाला

सर्व स्त्रीपुरुष भगवताच्या मूर्ति दिसावयाला पाहिजेत. तसें झालें तर आमचें

काम सुन्नर होईल.

आपण जगात नाना वाद ऐकतो. अनेक पक्ष पाहतो पण सेवकांनी सर्व वादापासून आणि पक्षापासून अलग राहिले आमच्यासाठी पाहिजे. आमच्यासाठी सर्वथ जगात पक्ष दोन च दोन च पक्ष : आहेत एक, सेवक आणि दोन, स्वामी. सेवक आम्ही स्वामी आणि सेवक स्वतः आणि स्वामी वाकून सर्व लोक. स्वामीची सेवा करून मुद्रावयाचें, हा च सेवकाचा धर्म.

सेवकाला पक्षभेदाची काय काम ? रोडघात पक्ष भरपूर च असतात. त्याच्या मुळाची काही तत्व अमते असें हि नाही. प्रायः द्वेष आणि स्वार्थ असतो अशा कोणत्या च पक्षात सेवकानें सापडता कामा नये. त्यानें नि पक्ष राहून सेवा केली पाहिजे. सेवा करणें एवढे च त्याचें काम. आपल्या सेवेनें कोण राजी झाला आणि कोण नाराज, ह्याची आम्हाला काय कर्तव्य ? हृदयस्थ ईश्वर प्रसन्न असला म्हणजे पुरे.

आणखी एक गोष्ट. उद्योग आणि विद्या अलग नाहीत. तीं जेथें अलग केली जातात, तेथें दोन्ही निष्पयोगी होतात. विद्या हें शिर म्हटलें, तर उद्योग धड म्हणावयाचें. दोन्ही अलग करणें रोज काहीं वेळ म्हणजे दोन्ही मारून टाकणें म्हणजे राहूसारखी प्रत्यक्ष उद्योगाचें अगत्य गत. पण तुम्हाला येथें उद्योग आणि विद्या एकत्र लाभलेली आहेत. उद्योगातरोबर च विद्या तुम्हाला दिली गेली आहे. म्हणून तुमची विद्या योग्यहीन

अवधार नाही. तथापि, ह्यापुढें रोडघात जाल तेव्हा तुम्हाला अनेक पैगपैगळीं काम करावी लागतील. व्यवस्था पाहणें, हिशेब लिहिणें, शिफारसे, प्रमगी व्याख्यान देणें इत्यादि अनेक गोष्टी ग्रामसेवेच्या अगानें कराव्या लागतात च पण त्या करीत अमतांना तुम्ही रोज काहीं वेळ प्रत्यक्ष उद्योगात पाळण्या पाहिजे, असें माझे म्हणणे आहे. त्यानें तुमची

विद्या ताजी राहिल, नवीन होणारे शोध कळत राहतील, आणि तुम्हाला हि नवीन शोध सुचत राहतील. पुष्कळदा असें आदळून येते की, चांगले उद्योगात प्रवीण झालेले लोक, पण प्रत्यक्ष सेवेला लागले म्हणजे शरीर-परिश्रम करायचें विसरतात. वेळ मिळत नाही म्हणतात पण त्यामुळे कार्यकर्त्यांची आणि त्याच्या कार्याची हानि झालेली दिसते. उद्योगाशी नित्य परिचय न राहिल्यामुळे शान भागासतें. मग जुन्या ज्ञानावर च काम भागवतात, हें बरें नाही छासाठी ग्रामसेवकानें प्रतिदिन काहीं वेळ-मास्या मते शक्य तर अर्धा दिवस-उद्योगाला दिला पाहिजे ग्रामसेवेचें तें अग च समजलें पाहिजे.

रोड्यात जाल, पण तेथे जमीन टणक राहिल येथे सस्थेत तुमच्यासाठी सर्व सोई हजर आहेत. रोड्यात सर्व गैरसोई असतील. पाचर तुटली, वाढ्याचें काम येत नाही, वाढी (सुतार) मिळत नाही. घाणा अडकून पडला त्यामुळे स्वचून जाता कामा नये धीर धरला पाहिजे. चारीकसारीक गोष्टींचें पूर्ण ज्ञान करून घेतलें पाहिजे. मोठ्या धीराचें काम आणि गोष्टीइतकें च लहान गोष्टींना महत्त्व दिलें पाहिजे लहान गोष्टींचें किंबहुना, लहान गोष्टींना च अधिक महत्त्व दिलें महत्त्व पाहिजे. मोठ्या गोष्टी सहसा कोणी विसरणार नाही; कारण, त्या मोठ्या च. म्हणून लहान वाटणाऱ्या गोष्टीकडे च अधिक लक्ष पुरवायला पाहिजे. नाही तर त्याच्या ज्ञानाच्या अभावी गाडें अडकून पडायचें विणकामात चांगला तयार होऊन एकजण खेड्यात माग घालून बसला. पण त्याला विणणें जरी उत्तम येत होतें, तरी माग कसा बसवावा हें नीट अयगत नव्हतें. त्यामुळे त्याच्या मागावर बपडा, यावा तसा येई ना. जो म्हणून त्या मागावर विणी त्याचें कापड शिधडावयाचें. हा परिणाम कशाचा ! माग कसा बसवावा, ही बाब धुलक म्हणून दुर्लक्षिली त्याचा.

मला सागायचें तें मी थोडक्यात सांगितलें तुम्हाला आज इथें
 सत्येरुद्धन प्रमाणपत्रें तर मिळालीं. पण सरीं
 खरीं प्रमाणपत्रें प्रमाणपत्रें जनतेरुद्धन च मिळावयाचीं आहेत.
 आणि ती आपल्या सऱ्या सेवेच्या गुणामुळे च
 तुम्हाला मिळतील. शेंवटीं मी इतकी च आशा करतो, कीं, ऐड्यात जाऊन
 आणि जनतेची उत्तम सेवा करून त्या वास्तविक प्रमाणपत्राचे तुम्हें
 अधिकारी व्हाल.
 मा. से. वृ. ६-२

२२

खेडेगांवची जागृति

आपणा सर्वांना येथें जमलेले पाहून मला आनंद होत आहे. माझा
 नेहमींचा असा अनुभव आहे—आणि जो येथील भाषणें व मतदान पाहून
 येथें हि आला आहे—कीं ऐड्यातील लोक हे शहराच्या लोकापेक्षा जास्त
 बुद्धिमान आहेत. शहरचे लोक जड आहेत जड संपत्ति वागवीत असल्यामुळे
 जड झालेले आहेत. मराठे लोक हे आधीं च राजकारणासघर्षीं जागरूक
 आहेत कॉंग्रेसच्या सत्तेमुळे ते जास्त जागृत झालेले दिसत आहेत

मी आज खेडेगावच्या जागृतिसंघानें दोन गोष्टी सांगणार आहे.
 सऱ्या किसानसभा वगैरे स्थापून शेतकऱ्यांची संपटना वेली जात आहे.
 लोक विचारतात, किसानसभा होत आहेत हें पाहून तुम्हाला फाय घाटतें ?
 मी म्हणतो, किसानसभा होत आहेत घ्यावडल आनंद न घाटण्याइतना मी

खेलमुरा येथें ता. १३-१-३८ रोजीं यर्धा जिन्हा शेतकरी परिषदेमध्ये
 झालेले भाषण.

का जड आहे ? किसानसभा झाल्या पाहिजेत, खेडोपाडी झाल्या पाहिजेत. पण ह्या बाबतीत मटप सजविण्यासाठी लावलेल्या ह्या डाहळ्यापासून एक गोष्ट शिकण्यासारखी आहे. ह्या डाहळ्या आज मुदर दिसत आहेत; उद्या ह्याची काय दशा होईल ? झाडाची पादी झाडाला चिकटून असली तर तिला पोषण मिळतं. ती अलग झाली तर मुकून जाते, आणि झाडाचं हि नुकसान करते. पन्नास वर्षांपूर्वी लावलेल्या ज्या झाडांच्या छायेखाली ही सभा भरली आहे, त्या झाडाला सोडून किसानसभा अलग होतील तर त्याचं हि नुकसान होईल; काँग्रेसचं हि नुकसान होईल. म्हणून किसानांच्या सर्व मघटना काँग्रेसला धरून झाल्या पाहिजेत. काँग्रेसला धरून म्हणजे आपल्या नावात नुसता काँग्रेस शब्द घातला असं नको. हल्ली 'स्वराज्य' शब्दाला महत्त्व आहे. म्हणून निरनिराळ्या सत्था 'वर्णाश्रम स्वराज्य-सभ' सारखी नावे घेतात त्याप्रमाणं नको. काँग्रेसला धरून ह्याचा अर्थ काँग्रेसचं बळ आपल्या चळवळीने वाढवावयाचं आहे, ही वृत्ति, दृष्टि पाहिजे.

काँग्रेसच्या हाती सत्ता आली आहे ह्याचा अर्थ काय आहे ! दहातील लोणी काढून घेतलेलं आहे आणि ताकाचा चवथा हिस्सा आपणासाठी ठेवलेला आहे. ह्या चार आणे ताकाची वाटणी ११ प्रान्तात झालेली आहे. त्यापैकी आपली सत्ता असलेले प्रान्त ७ आहेत, म्हणून २॥ आणे ताक आपल्या पदरात पडलं आहे. तुम्ही म्हणाल, मग ही स्थिति का स्वीकारली ! तर पाचर ठोकण्यासाठी हिंदुस्थानच्या थोर पुरुषांनी ठरविलं की ब्रिटिश सत्तेच्या तुळईला ही जी थोडी फट पडली आहे तिच्यात पाचर ठोका. पाचर ठोकण्यास गेलं तर तेंच तुटून जाईल असा संशय असता तर ही स्थिति कधी हि स्वीकारली नसती. आपलं पाचर पोलादी आहे अशी खात्री आहे; पण नुसतं पाचर लावून चालत नाही. वर घणाचे घाव मारावे लागतात. आमच्या चळवळी हे घणाचे घाव आहेत.

ह्यासाठी आपण आपल्या चळवळी पार बुशलतेने केल्या पाहिजेत. ज्याना आपण मते देऊन पाठविले त्याना आपल्या कामामुळे मदत होईल अशी काळजी घेतली पाहिजे. मागण्या अशा व अशा पद्धतीने मागितल्या पाहिजेत की आपल्या प्रतिनिधींना झोंप घेण्याची तर सोय राहू नये, पण त्याचें बळ हि कमी होऊ नये.

मी हि रागीट माणूस आहे. रागीट आणि कळकळीच्या माणसाचें तोंड बहुधा खचळते. ह्याचा मला अनुभव आहे. तुकारामाचें असे च झाले होते. 'तुका म्हणे माझे खचळले तोंड' असे म्हणून त्यानी देवाला रूप दिल्या दिल्या होत्या. किसानसभावाल्यानी कमी जोराने बोलवें असे मी म्हणत नाही. पण तुकारामाप्रमाणे त्याचा जोर प्रेमाचा असावा. म्हणजे त्याचा जोर हें त्याच्या प्रेमाचें लक्षण असावें. प्रेम न ठेवता जोर दाखविण्याने ज्याच्याशी आम्हाला एकजुटीने झगडावयाचें आहे ते सुरक्षित राहतील व ज्याना आम्ही मते देऊन पाठविले त्यांच्याशी आम्ही भाडत वसू.

कळकळ पुष्कळ आहे, पण बुद्धि गेली तर सर्व गेले. मोलण्यात विवेक सुटता कामा नये. पुराव्यानिशी आवटे माडून बोलले पाहिजे. स्वराज्याचा लाडू करा; पण तो मेथीचा लाडू आहे. जबाबदारीचा कडूपणा त्यात आहे आम्हाला स्वराज्य वा पाहिजे ! तर अडचणी आल्या म्हणजे त्यानून मार्ग वसा काढायचा ह्या नायतीत आमची बुद्धि चालावी म्हणून. सध्या आम्हाला काही कराने लागत नाही, त्यामुळे आम्ही जड झालो आहोत उवा इंग्रजांनी आपले लष्कर काढून घेतले तर कदाचिन् आम्हाला जड जाईल पण तरी तें आम्हांला हयें, कारण त्याने आमच्या बुद्धीला वाय मिळेल आम्हाला सध्याचा गुरगुबा भात नको. कणकर भारर पाहिजे. बुद्धिमत्तेची क्षेत्रे जी आम्हाला अजीबात वर होता ती आता रिचिन् मुली शाली आहेत इतकें च. म्हणून

राज्याच्या जबाबदारीची जाणीव राहून किसानांनी आपल्या चळवळी अभ्यासपूर्वक व आपल्या तोंडून निघणाऱ्या शब्दाचा तोल संभाळून घेतल्या पाहिजेत. मद्रास याच्याप्रमाणे किसान-वास्य ही म्हण झाली पाहिजे. किसानांच्या तोंडून निघणारे यास्य वेज्यामदार किंवा असत्य असणारच नाही अशी सर्वांची खात्री झाली पाहिजे. सरकारचा हात आज कमी मजबूत नाही. चांगला मजबूत आहे. पण तो धरण्याची हिंमत आज आम्ही लोकांच्या बळावर घेतली आहे. म्हणून लोकांच्या चळवळी आवेशपूर्ण, उत्साहवर्धक पण प्रेमयुक्त आणि विवेक व सत्य ह्यांना घेऊन, आपल्या प्रतिनिधींचे बळ वाढविण्याच्या दृष्टीने झाल्या पाहिजेत.

मी पूर्वी सांगितलेली गोष्ट लक्षात घ्या. मुळाला लागून पादी पाहिजे नसल्यास दोघांचे हि नुकसान आहे. सर्व शेतकऱ्यांनी आणि इतरांनी काँग्रेसचे सभासद झाले पाहिजे. चार आणे वर्गणी जास्त आहे अशी तक्रार करू नका. एक वर्ष चार आणे द्या पुढे बहुमत करून घाटल्यास वर्गणी कमी करून घ्या. सभासदाची सख्या वीसपट वाढली तर वर्गणी कमी होण्यास काय अडचण आहे ? पण किसान काँग्रेसचे सभासद होणार नाहीत तर त्यांच्या चळवळी सुकून जातील.

वाचासाहेब मला म्हणाले, आज तुम्हाला सभेत बसण्याची चांगली शिक्षा मिळाली आहे. ते बोलले निराळ्या अर्थाने, पण मी शिक्षा ह्या शब्दाचा संस्कृत अर्थ घेतला. आणि खरोखरच आज मला पुष्कळ शिक्षण मिळाले आहे. रामदासांचे वचन आहे 'सामर्थ्य आहे चळवळीचे' पण आमचा विश्वास "सामर्थ्य आहे चळवळीचे" ह्यावर दिसतो. हल्लीच्या आमच्या सभा मला चळवळी दिसतात. एका काळी काँग्रेस ही सरकार पुढे गाढाणी माडणारी संस्था होती त्या वेळी तें शोभन जात होतें. बाळग्या लहान होता तेव्हा त्याच्या खुरखुर बोलण्याचे कौतुक होत होतें पण मोठेपणी ? चाळीस वर्षांनंतर पुन्हा आपण अमरु

द्या, तमुक्त द्या, अर्शा गान्धार्या च सरकारपुढें रडत बसलों, तर पूर्वीची आणि आजची स्थिति सारखीच समजली पाहिजे. हें द्या, तें द्या, पण द्या कोडून ! खरी सत्ता म्हणजे लोकांची शक्ति. लोकांची शक्ति वाढली पाहिजे. रड्यासारखे मागून ती वाढणार नाही. हिंदुस्थानचें आर्थिक नुकसान इंग्रजांच्या व्यापारामुळें झालेलें आहे. खेडेगावची संपत्ति वाढविण्याशिवाय हिंदुस्थान श्रीमंत कसा होईल ! माफी द्या, माफी द्या, म्हणून काय होतें ! काँग्रेसच्या चळवळीमुळें आम्हाला चळवळ करण्यास आधार, आश्वासन, सधि मिळाली इतकेंच. आम्ही मुक्कामावर जाऊन पोचलों असें आपण जणूं मानायला लागलों आहोंत. वनचराई माफ झाली, खादीसार्टी राजाजीनीं २ लाख रुपये दिले. झालें. आम्हाला वाटलें आम्ही मुक्काम गाठला. झाला नी चळवळ म्हणतां. खादीसार्टी दोन लाख ! मला २०० कोटी पुरणार नाहीत. सर्व हिंदुस्थानला खादीमय करायचें तर दोन लाख पुरतील ! पण कोणतें हि सरकार हें करू शकणार नाही. लोकांनीं केलें पाहिजे.

आमचे खेडेगावचे लोक शहराच्या लोकाशीं नीट लागून हि नाहीत. हिंदुस्थानच्या खेडेगावाच्या जिनसाची किंमत पार खालावली आहे. शहरातल्या जिनसा महाम आहेत. खेडेगावातल्या लोकांनीं शहराच्या दुकानदाराला म्हटलें पाहिजे, “घट्याळ २० रुपये म्हणतोस ना, २ रुपयात दे. नाही तर नुसत्या यंत्र-विद्येची काय करामत ! माझे छोणी ६ आणे शेर भागतोस ! १ रुपया शेर घे. मला त्यामाटी इतकी इतकी मजुरी व राने आला आहे.” खेडेगावांनीं सहकार्यांनीं भाडवळ उभासून निरनिराळे उद्योग उभे केले पाहिजेत. झाला आता अडथळा राहिलेला नाही. सरकारकडून तुम्हाला योग्य संरक्षण मिळण्याची सोय आहे. असें काही आपण कर, तर आपण चळवळी घेत्या. नाही तर आपल्या चळवळी द्या चळवळीच. प्रत्येक खेडेगाव हें एक राष्ट्र समजून तेथची

संपत्ति फर्दा घाटेल, ह्याच्या सामुदायिक दृष्टीने विचार शाला पाहिजे. गावच्या आरप-जायरीयर गायत्री चौकी पाहिजे. हें आपण केले तर आजच्या सरकारला बळ दिले, नाही तर आपल्या चळवळींचा फांदी उपयोग नाही.

मा. से. वृ. २-२

२३

गांवलक्ष्मीची जोपासना

माइया रोडेगावातील प्रेमळ गृहणो,

आपला हा देग पार मोठा आहे. ह्या देशात सात लाख रोडी आहेत. आपल्या देशात शहरें थोडीं आहेत आणि रोडी पार आहेत टोकळ मानानें दहा माणसातील एका मनुष्य शहरात राहतो व नऊ रोड्यात राहतात. ३५ कोटी लोकातील जास्त जास्त ४ कोटी लोक शहरात आहेत. ३१ कोटी रोड्यात आहेत. परंतु या एकतीस कोटींचें लक्ष त्या शहराकडे सारकें आहे पूर्वी असें नव्हतें. रोडीं दीनवाणेपणें शहराकडे पहात नगत. परंतु आज सर्व स्थिति पालटली आहे. आज शेतकऱ्याला दोन देव झाले आहेत. जातापर्यंत एक च देव होता. त्याच्यासाठी शेतकरी आज्ञाशाकडे डोळे लावी. पाऊस पाडणाऱ्या देवाकडे पाही परंतु आता भाव टावणाऱ्या देवाकडे हि पहावें लागतें. याला च अस्मानी सुलतानी म्हणतात. अस्मानानें वाचविले पाहिजे व सुलतानानें हि वाचविले पाहिजे. देवानें पिकविलें पाहिजे आणि शहरानें भाव दिले पाहिजेत. असे हे दोन देव, एक आज्ञाशाकला व दुसरा अमेरिकेंतला, शेतकऱ्याला भजावे लागतात. परंतु

[स्वानदेशातील दौऱ्याचे प्रसंगी नासारें येथें दिलेले प्रवचन.]

असे दोन दोन देव कामाचे नाहीत. वरचा देव टेवा, व गाधी म्हणतात, दुसरा देव सोडा. एक देव उत्स आहे. आता या दुसऱ्या म्हणजे शहरी देवाची मस्ति कशी सोडून घायची तें मी सांगतो.

आपल्या खेड्यातील सारी लक्ष्मी येथून उठून शहरात जाते. मालकाच्या घरून उटते व राहेर चालती होते. ह्या गावलक्ष्मीचा पाय खेड्यात ठरत नाही. ती शहराकडे धाव घेते. जसे डोंगरावर पाणी भरपूर पडतें, परंतु तें टिकते का तेथें ? तें चारी पावनीं धावत सुटतें पुन्हा डोंगर कोरडा वा मोरडा. खेड्यातील लक्ष्मी अशी चार दिशानीं धावत सुटते. हिला जर पायबंद घालता आला तर सेडें सुखी होईल

ही खेड्यातील लक्ष्मी कोणत्या वाटांनीं धावत जाते तें म्या त्या वाटा नद करा म्हणजे ही अटकेल. हिचा जाण्याचा पहिला मार्ग म्हणजे बाजार, दुसरा लग्न-व्यवहार, तिसरा सायकार, चौथा सरकार, आणि पाचवा व्यसन. या पाची वाटा हुजवावयात आरंभ व्हा या.

प्रथम लग्नाची गोष्ट घेऊ. कारण ती माझ्या दृष्टीनें अगदीं च सोपी आहे. तुम्ही लग्नात नाही थोडा थोडका पैसा रचून करीत नाही. त्या साठी कर्ण देखील नसता. मुलगी मोठी होते, सासरी नादायला जाते. परंतु लग्नाच्या वेळच्या नजरेन आर्झनाप मुक्त होत नाहीत. ही वाट कधी पुनःपाण्याची तें मी सांगतो तुम्ही म्हणाल, “रचून कमी करा, जेवण देऊ नका, समारंभ कशाला पाहिजे !” - असें काही तरी सांगाल, तर तसें नाही. समारंभ खूप करायचा. थाट कमी करायचा नाही पण कमी रचून माझ्या पद्धतीन पूर्वविक्षा मोठा थाटमाट मी तुम्हाला देतो.

मुलामुलींचें लग्न आर्झनापानीं ठरवावे परंतु तेनड च त्यांचें नाम, लग्न लायण, समारंभ करणें हें सर्व काम गावचें, आर्झनापानीं लग्नात एक पै दि रचून करावयाची नाही. जे करतील त्यांना दड बसेल असा कायदा च खेड्यात करावयाचा

समजा, माझ्याकडे लग्न आहे. तर गावांतील प्रत्येकानें दोन दोन चार-चार आणे, ज ठरवाल तें, माझ्याकडे आणून घ्यावयाचे. जणूं मला तो सर्वांनीं अहेर केला, सर्व गावाला त्यातून जेवण देतां येईल, पैसा न साठयता, कर्ज न घाडतां, लग्न होईल. दर वर्षी खेड्यात २०-२५ लक्षें लागत असतील, तर मला दोन आण्याप्रमाणें $२५ \times २ = ५०$ आणे म्हणजे ढोकळ गानानें तीन रुपये घावे लागतील. माझ्याकडे दहा वर्षांनीं लग्न करण्याची वेळ आली. मला दर वर्षी ३ रुपये याप्रमाणे दहा वर्षांत तीस रुपये घावे लागले. आता माझ्याकडे लग्नाची वेळ आली, मला रत्न नाही. माझ्याकडे लोक अहेर आणतील, सारे जमतील, समारभ मोठा होईल; आणि रत्न काय - तर नेत्या दहा वर्षांत जे तीस रुपये मी दिले तेवढाच ! म्हणजे माझ्या घरचें लग्न ३० रुपयात झालें आणि त्यात सारा गाव, सारी जात सामील सारे भोजन समारभाला हजर. मुलामुलींना मिती आनंद होईल ! त्या धडूवराना सर्वांचे आशीर्वाद मिळतील. सर्वांचे आशीर्वाद मिळणें घ्याहून अधिक भाग्य तें कोणतें ! लग्नात लोक चोलवावयाचे, घाचा उद्देश हाच की सर्वांची सदृच्छा, सर्वांचा आशीर्वाद मिळावा या मुलामुलींच्या संसाराबद्दल सर्वांनीं सहानुभूति व आशा व्यक्त करावी. मुलें पत्त आईबापाची नसतात, तीं साऱ्या समाजाचीं असतात. मुलांनीं घरें केले तर साऱ्या गावचें भलें होतें, वार्डिट केले तर साऱ्या गावचें वार्डिट होतें.

कोणी आपल्या पैशानें लग्न केले तर पाप माना. तो गावकऱ्यांनीं स्वतःचा अपमान समजावा. आईबापाचीं मुलें तशीं सर्व समाजाचीं आईबाप मेले तर उकिरड्यावर मुलें पडून देता का ! गाव सभाळ करतो, मदत करतो गाव लग्न दि लावील. तुम्ही या मार्गांनीं जाऊन पहा प्रयोग करून पहा सावकाराचें कर्ज हटतें की नाही ते पहा. तुमचा कर्जबाजारीपणा कमी होईल. भाडण कमी होतील. सहकार्य व आत्मियता नादतील.

दुसरी वाट म्हणजे बाजाराची तुम्ही सेडेंगाचचे लोक कापूस विकविता, परंतु तो सारा विकून टाकता आणि कापड बाहेरून विकत घेऊन येता पेरणीसाठी सरकी सुद्धा शहरातून विकत घेता ! ऊस येथें करता. तो विकून साखर बाहेरून विकत घेऊन येता गावात भुईमूग, तीळ, जबस होतो. परंतु तेल आणावयाचें शहरातील गिरणीचें आता धान्य पाठवून भाऊरी भुईमूग मागवायची प्वटें च शिळक राहिलें आहे ! तुम्हाला बैल सुद्धा बाहेरून विकत आणावे लागतात. असे सारें बाहेरून आणाल तर फसें निभणार ?

बाजारात का जावें लागतें ? ज्या गोष्टी लागतात, त्या गावात च शक्य तों तयार करावयाच्या असा निश्चय करा. स्वराज्य म्हणजे स्वदेशाचें राज्य स्वतःच्या खेड्याचें राज्य तुम्ही घरी जा व आपल्या गावात काय काय करता येईल तें पहा. स्वतः ला काय काय लागतें तें पहा तुमच्या शेतीला उत्कृष्ट बैल हवेत. ते विकत कोठवर घेणार ? तुम्ही च उत्कृष्ट बैल गावात तयार केले पाहिजेत गाईचें चागलें पालन करा एक दोन चागले बळू त्या गाईत सोडा. गाकीचे रक्धी करा. यानें गाईची प्रजा सुधारेल, बैल चागले मिळतील बैलाचे दोर, नथा बगेरे लागतील गावात च आवाडी, सण, ताग, याचे ते करून घ्या. तुम्हाला कपडा पाहिजे, तर तो गावात च तयार करवा. गावात विणकर नसेल तर दोन मुळाना शिकवून आणा प्रत्येकाने घरी कातलें पाहिजे, वर्णामध्ये थोडासा वेळ सहज मिळेल. भुईमूग गावात आहे, तेलाचा घाणा येथें च सुरू करा म्हणजे ताजें तेल मिळेल. ऊस गावात होतो त्याचा गूळ करा. साखरेची मुळी जहर च नाही गूळ हा उष्ण मानतात परंतु पाण्याची मिळताच थंड होतो गुळामध्ये प्रकृतीला पोषक द्रव्ये आहेत गूळ करा चिपाडें घरी जळणाला होतील गावातील चाभाराकडून च जोडे करून घ्या अशा रीतीने गावात च सारें निर्माण करावयाचें पूर्वी जापली गावें अर्दी च त्वातली होती सारें स्वराज्य त्याच्याजवळ होतें

गायात धान्य, गायात बख, गायात गूळ, गायात तेल, गायात जोडे, गायात दोर, गायात त्रैल, गायात घरीं च दळलेलें पीठ—अशा रीतीनें वागू लाग्ता, म्हणजे तुमचीं शेडीं कशीं भरारतील तें पहा तुम्ही म्हणाल हें महाग पटेल ही निव्वळ कल्पना आहे मी उदाहरण देऊन समजावून सांगतां तुमच्या गायात एका रगारी आहे, एक विणकर आहे, एक तेली आहे, एक चाभार आहे, अस समजा आता चाभार काय करतो? तो म्हणतो की तेल्याकडचें तेल मी घेणार नाही तें महाग पडतें. मी शहरातलें घेईन. तो तेली काय म्हणतो? माझ्या गायाच्या चाभारानें केलेला जोडा महाग आहे मी शहरातला घेईन विणकर म्हणतो, मी खेच्यातील सूत घेणार नाही मिलचें चागलें असतें मग शेतकरी म्हणतो, मी विणकरान विणलेलें घणार नाही मिलच च विणललें विस्त घेईन तें स्वस्त असतें अशा रीतीनें आज आपण एकमेकांस मारण्याचा धडा चालविला आहे परस्परांस साभाळणे हा धर्म, तो सोडून परस्परांस धुळीत मिळवीत जाहात पण गमत पहा तेल्यान चाभाराकडचा चार आण्यानीं महाग जोडा घेतला तेल्याच्या त्रिशातील आज चार आणे मेले पुढें तो चाभार हि तेल्याकडे चार आण्यानें महाग असलेलें तेल घेईल म्हणजे ते गेलेले चार आणे परत येतील तें महाग पडल नाही जेथें परस्पर व्यवहार जाहत, तेथें महाग हा शब्द च येत नाही ते गेलेले पैसे अन्य रूपां परत येतात त्यानें माझ महाग घेतलें व मी त्याचें महाग घेतलें कीं हिशान मारता ह्यात विषडलें कोठे? महारानें खादी काढली, ती तेल्यानें घेतली तेल्यान तेल काढल, तें महारान घेतल तेल्याला खादी महाग महाराला तेल महाग एवूण एका च तेलाल गेलें त खादीत परत मिळालें व खादीत गेलें तें तेलाल परत मिळालें एका हातान खाण्यानें व दुसऱ्या हातान ध्याण्याच, असा हा खेळीमेळीचा सहकायाचा प्रकार खेड्यात पूर्वी होता परंतु तो आज लोपला आहे

खेड्यात प्रेम असते, बधु भाव असतो. खेड्यातील लोक एकमेकांच्या गरजा पाहणार नाहीत तर ते खेडे च नाही ते शहरासारखे होईल. शहरातील लोक कोणी कोणाला विचारीत नाहीत सारे स्वार्थासाठी तेथे जमलेले असतात. जसा एखादा शेणाचा पुजका असला की शेकडो किडे तेथे जमतात; त्या सद्ग पाहणाऱ्या शेणावर शेकडो किडे लवलय करतात. ते किडे तेथे का जमा झाले ? त्या त्रिदशाला विचारा, येथे का रे आलास ! तुझे कोणी महीण-माऊ येथे आहेत का ? तो किडा म्हणेल, मी शेण खाण्यासाठी येथे आलो आहे आणि शेण खाण्यात दग आहे. मला जास्त बोलावयास उबड नाही. नर्वा, गूळ यावर माशा जमतात, त्या का एरमेनाच्या प्रेमानुळे ! त्याप्रमाणे शहरात माशासारख्या जी माणसे घोगावत असतात ती का प्रेमाने ! शहरात स्वार्थ व लोभ आहे. खेडे प्रेमानुळे बनते. खेड्यात आग लागली तर सारे काम बंदून भावत येतील. घरात कोणी नदून राहिल काय ? परतु सुबाईला काय होईल स्थिति ! 'बन जाईल, मला आहे काम' असे सगळे म्हणतील, म्हणून एका कवीने म्हटले आहे,

“ खेड्यांस देव निर्मी
नगरास निर्मी मनुज ”

खेड्यांना देव बनवितो, शहरांना माणूस बनवितो.

आपले पूर्वज खेड्यात रहात. आज जो उठला तो चालला शहरात आहे काय तेथे ! तेथे पिवळे दगड असतात आणि धूळ असने रारी लक्ष्मी खेड्यात आहे झाडाना फळे येतात, मळ्यात गहू होतो, ऊस होतो, ही रारी लक्ष्मी ही रारी लक्ष्मी विकून पादरे पिवळे गोटे घेऊ नहा तुम्ही शहरात जाऊन तेथून स्वस्त माल घेऊन येता, परतु सारे च असे फल लागले य खेडी भयाण दिव लागली. खेडी जर सुपी द्धान्याम पाहिजे असतील तर हा शहराचा बाजार सोडा. खेड्यातील वस्तु प्या.

खेड्यात जी वस्तु नाही च होणार ती दुसरीकडून घ्यावयाची परंतु दुसरीकडून घेताना सुद्धा आधी दुसऱ्या खेड्यात तयार होत असेल, तर तेथून घ्यावयाची हे विसरू नका. समजा, येथे बागड्या होत नाहीत. त्या सोनगीरच्या घ्या. येथे लोटी चागली होत नाही, सोनगीरची घ्या. येथे रगारी नसेल तर मालपुरहून रगवून आणा मालपुर खेड्यातील रगारी तुमच्या खेड्यातून गूळ नेईल व तुम्ही त्याच्या गावाहून रगवून आणा ज्या वस्तु होत नसतील त्याच्यासाठी इतर खेडी शोधा शहरात काही वस्तु आणावयास गेला च तर हा प्रश्न विचारीत जा—खेड्यात तयार झालेली आहे का ? हातांनी बनविलेली आहे का ? आधी ह्या वस्तु पसत करायच्या. यत्रांनी बनलेला शहरचा तो माल होता होई तो निषिद्ध मानावयाचा

तुमच्या ग्रामपंचायतींनी ही कामे हाती घेतली पाहिजेत पंचायतीने गावची भाडणे सोडवावयाची, हे काम आहे च परंतु गावात काय काय वाहेरून येते, गावातून काय काय बाहेर जाते, ह्याची नोंद हि पंचायतीने केली पाहिजे. चौकी ठेवून यादी करावी नंतर ह्या वस्तु वाहेरून काय म्हणून येतात, ह्या इथे च झाल्या पाहिजेत, अशी खटपट करावी विणकर नाही ? कापडण्याहून आणू दोन मुलें शिकवून माझ्या गावातील च वस्तु खरीदीन. माझ्या गावात होत नसेल ती गावात बनविण्याचा प्रयत्न करीन असे प्रत्येकाने ठरविले पाहिजे. गावच्या पुढाऱ्यांनी ह्यात लक्ष घातले पाहिजे कसे होईल, काय होईल असे म्हणत बसू नका उठा व कामाला लागू काई झट सारे होईल. तुमचे तुम्ही मग गावातील भाव ठरवाल. तेल्याने तेल कसे विकावे, चाभाराने जोडा किती पैशात शिवावा, विणाई विणकराची काय असावी, तुमचे तुम्ही ठरवाल. एकमेकानी एकमेकांचे खरेदी केले म्हणजे सारे च स्वस्त. स्वस्त व महाग हा शब्द च राहणार नाही.

तुमच्या गावात काय होणार नाही ? सागा एक, मीठ होत नसेल, ठीक. मीठ घ्या बाजारातून. दोन, रॉकेल वास्तविक रॉकेलशिवाय

नालविता आलें पाहिजे. पण नसेल च चालत तर तें घ्या. तिसरी गोष्ट म्हणजे काही मसाल्याचे पदार्थ मिरची तर होते च येथें. वास्तविक मिरची बंद च करा. मिरचीची शरीराला गरज नाही. काड्याची पेटी घ्यावी लागेल, शिवाय अनजारें घ्यावीं लागतील, तीं हि गावात तयार करण्याच्या उद्योगाला लागलें पाहिजे. पण तूर्त तीं घेतल्याशिवाय सुटका नाही. या वस्तु घ्या. रॉकेल एरडी लावून दड्डहळू कमी करा परंतु या शिवाय माफीच्या वस्तु गावात च करा. सादी गावात हाली पाहिजे. खादीच्या कपड्याला बटणें तीं सुताचीं खेड्यात च करता येतील. तीं दुसरीं बटणें कशाळा ? तीं बटणें छातविर नसतील तर तळमळेल कीं काय जीव ? नाही ना ? तर द्या तीं फेकून. तीं सारळी कशाळा ? तिच्या शिवाय चालेल ना ? जरूर नाही अशा वस्तु गावात आणाल तर त्या साखळ्या साखळदडाप्रमाणें पायात बसतील. गळ्याला गळपास होतील. द्या असल्या बाहेरच्या साखळ्या आणून नदू नका.

भगवान् श्रीकृष्ण कसा नटत असे ? तो का बाहेरच्या साखळ्या घालीत असे ? वृदावनात मोराचीं जीं पिसें गळलेलीं सापडत त्यानीं तो नटे. मोराचीं पिसें तो उपटून आणीत नटे मोराचीं पिसें तो लावी, तर त्याला काय पिसें लागलें होतें ? तो का बेडा होता ? माझ्या गावचे हे मोर, त्याच्या विस्तानीं मी नटलों तर हरकत नाही त्यात त्या मोराची हि पूजा आहे. तो डोण्यावर मोरमुकुट घाली, आणि गळ्यात काय घाली ? वनमाळा माझ्या यमुनेच्या तीरावरचीं फुलें. तीं सर्वांना मिळतील गरिबास मिळतील, श्रीमंतास मिळतील. ती स्वदेशी वनमाळा, खेड्यातील वनमाळा, गळ्यात घाली आणि बाजवी काय ? मुरली. खेड्यातील बाबूची नळी. तो बाबूचा पावा, ती बासरी, हें त्याचें घाय.

एक गृहस्थ जर्मनीत गेले होते. ते तिकडचा एक प्रसंग सागत होते :
“ आम्ही सारे विद्यार्थी एकत्र जमलों दोतो. फ्रेंच, जर्मन, इंग्लिश,

जपानी, रशियन सारे एक्कत्र बगला होतों. सयोंनी आपापल्या देशातील राष्ट्रीय वाद्य वाजवून दाखविणी प्रेक्षाणी व्हायोनिन सात्रिल, इंग्लिशानी आपणें वाजविण मला हिदुस्थानाच वाद्य वाजवून दाखवता अस मांगण्यात आत्रें. मी गप्प बसत्रां ते मला विचारूं लागले, 'तुमरां भारतीय अमें वाद्य कोणतें ?' मया सांगता आलें नाहीं. " मी त्यांना म्हटलें - अहो, बासरी हें आपणें राष्ट्रीय वाद्य लागों खेड्यांत तं आहे सार्धें परंतु गोड कृष्ण भगवानां तें पवित्र केलेलें घेतली वायूची नळी, पाडली भोकें कीं झालें तयार ! अमें हें वाद्य श्रीकृष्ण वाचवी तं गोकुळातील, स्वदेशी, खेड्यातील वाद्य होतें बरें, श्रीकृष्ण वाद्य सात असे ! बाहेरची सात्वर आणून का ग्यात असे ! तो आपल्या गोकुळातील दूध, लोणी साइ इतराना सायला शिक्की गोकुळातील ही लक्ष्मी मधुरेस गवळणी घेऊन जात परंतु ही गावची अन्नपूर्णा कृष्ण बाहेर जाऊं देत नसे तो ती उद्वन सर्वाना वागी सर्व गोकुळातील मुल त्यांनीं धष्ट पुत्र केणी गोकुळावर ज्याचे हल्ले आले त्यांना आपल्या मित्राना बरोबर घेऊन नाहींसें नेलें गोकुळात राहून करी वाय ! गाई चारी, त्यानें वणवे मिळले म्हणजे वाय कत्रें ! खेड्यांना जाळता टारुणारी भाडणें तीं मिटविलीं सर्व मुलें एक्कत्र जमविलीं प्रेम वाढविलें असा हा श्रीकृष्ण गोपाल कृष्ण आहे तो तुमच्या गावचा आदर्श आहे गोपाल कृष्णानें खेड्याच वैभवा वाढविलें गाईची सेवा केली खेड्यावर त्यानें प्रेम केळ खेड्यातील पशुपत्नी, खेड्यातील नदी, खेड्यातील गोवर्धन डामर, त्यांच्यावर त्यान प्रेम केलें खेडें म्हणजे त्याचा देव होता पुढें ते द्वारकेचे राणे झाले, तरी पुढा गोकुळात येत, पुढा गाइ चारीत शेणात हात घालीत, गोटे झाडीत, वनमाला घालीत, नासरी वाचवीत मुलात गोपबालात खेळत ब्रजकिशोर हें त्याच आवयतें नाव गोपाळ हें त्याचें आवडतें नाव गोकुळात अपार आनंद व सुख त्यानें निर्माण केळ

गोकुळांच्या सुरवा । अंतपार नाहीं देखा ॥

गोकुळाच्या सुरवाला सीमा नव्हती. अशा त्या गोकुळातील चार शिताचे वण मिळावे म्हणून देव डोक्यावत यमुनेच्या पाण्यात प्रेम-मस्त गोपाळबाळ जेवून दहीकाला राऊन हात धुवावयास जात, तर देव मासे होऊन तीं शितें खात त्यांच्या स्वर्गांत तें प्रेम होतें का ? त्या देवाना काही कमी नव्हतें, परंतु प्रेम नव्हते त्याच्याजवळ. शहरें म्हणजे तुमचे स्वर्ग ना ? अरे तेथें प्रेम नाही तेथें भोग आहेत, पैसे आहेत. परंतु आनंद नाही तुमची खेडी गोकुळासारखी करा भग ते शहरातील नगरशेठ तुमच्या खेड्यातील मीठ-भाकर मिळावी म्हणून घावत येतील खेडी म्हणजे भरलें गोकुळ करायचें आहे. स्वायलंबी, आरोग्यसपन, उयोगशील, प्रेमळ, अर्शा करावयाची आहेत उसाचें गुहाळ चाललें आहे, चरखा चालला आहे, पिजारी पिंजीत आहेत, तेलाचा घाणा कुर करीत आहे, विहिरीवर मोट चालली आहे, चामार जोडा शिबीत आहे, गुराखी गाय राखीत आहे व पावा बाजवीत आहे,— असें भरलेलें गाव दिसू या आपल्या चुकानीं आपण खेड्याचा मसणवटा घेला, आता फिरून त्याचें गोकुळ करूं या.

कागद परडोलचा च घ्या दतमजन राखुडीचें च करा प्रस पाभळीच्या काडीचे वनवा परदेशी कागदाच्या भाळा आणि पताफा नकोत आपल्या गावातील शाडाचे पडव, प्राम आन्न-पल्लव, त्याचीं तोरण करा. गावातील शाडाचा अपमान का करता ? बाहेरच्या गावातील तोरणें लावाल तर गावातील शाडें रागावतील. स्वाना हि समारमात भाग घ्यायचा असतो. त्याचे पडव आणा. आपल्या धार्मिक मगळ नापांत कागदाचीं का तोरणें सांगितली आहेत ! आच्याचीं शुभ पानें पाहिजेत, आणि घडा पाहिजे. कलश पाहिजे. तो यशाचा असे ! तो टिनपोंटचा चालेल

वा ! तो परिश्रम करून मातीचाच पाहिजे. तुमच्या भाग्याच्या कुभाराने बनविलेला तोच तेथे पाहिजे. पूर्वाचार्या गावातील घसून्याच पहा कसे महत्त्व दिले होते. ही दृष्टि घ्या म्हणजे सारे गाटे बदलेल. निराळी दृष्टि सभोवतालची दिशू लागेल. समृद्धि व आनंद दिशू लागेल.

आपण लक्षाची गोष्ट पाहिली. बाजाराची पाहिली. आता आधी व्यसनाची गोष्ट घेऊ. आपल्या हातच्या गोष्टी आधी विचारात घेऊ. सरकार व सावकार मागाहून पाहू.

फोणी सारंगे पुंन पुंन विड्याच पुंनीत घडतात. म्हणतात, विड्या घरच्या आहेत. त्या वाही बाहेरच्या नाहीत. विष घरचे असले तर ते खाल पा ! घरचे विष खाऊन अगदी १०० नंनरी स्वदेशी मरण घ्याल वाटते ! विष घरचे काय किंवा बाहेरचे काय त्याच्यच. त्याचप्रमाणे व्यसन तेवढी वाईट, ती सर् सोडली पाहिजेत. ती मारणारी आहेत. दारुविषयी म्हणाल तर पूर्वी महाराष्ट्रात दारु नव्हती. एल्फिन्स्टन साद्रे होता पहिला गव्हर्नर महाराष्ट्राचा त्याने महाराष्ट्राचा इतिहास लिहिला आहे, त्यात तो म्हणतो, "पेद्रव्याच्या राज्यात दारूचे उत्पन्न होत नसे" परंतु आता दारु पिणारे गावोगाव झाले आहेत सरकार उलट त्याची सोय करून देते. पण सोय करून दिली म्हणून आपण दारु प्यायची की काय ? हिंदुरधानात मुख्य दोन धर्म आहेत हिंदु व मुसलमान. या दोन्ही धर्मात दारु पिणे महापाप मानले आहे. मुसलमान-धर्म दारु पिणे हराम मानतो हिंदु धर्म दारु पिणे पच महापातकातील एक पातक मानतो. दारु पिण्याने आपण साधतो तरी काय ? प्राणाचा, कुटुंबाचा, घनाचा, व सर्वोहून प्रिय धर्माचा-सर्व वस्तूचा-नाश !

पिडी, दारु, व तिसरे व्यसन म्हणजे ऊटनस भाडण करणे. कृष्णाने भाडणाचे घणवे गिळले. सदा करू नवा तदा झालाच तर तो गावातल्या

गावात चार सन्य मिळून सोडवा कोर्ट-कचेऱ्याकडे घाब घेऊ नका. कोर्ट-कचेऱ्या तुमच्या गावातल्या गावात च पाहिजेत वस्तु गावातील तमा न्याय हि गावात च. तुमच्या गावात सारं पिकतं, परतु न्याय पिकत नसेल तर कसें होईल ! गावात वस्त्र, तसे गावात न्याय. बाहेरची कोर्टे काय कामाची ! वस्तूच्या रावतीत जसें परावलचन नको तसें न्यायाच्या रावतीत हि नको प्रेमानें नादा. थोडें कमीजास्त दुसऱ्याकडे गेलें तरी तें गावात च आहे. परतु तिकडे लाब गेलें तर ' नाही मला, नाही तुला ' अशी स्थिति होईल. गावात च पाचागुर्सी परमेश्वर आहे. त्याची कास घरा.

भोजने वगैरे इतर चाली घाचा येथें ऊहापोह करीत नाही. जीवन निर्मळ व विचारपूर्वक चालवा. प्रत्येक गोष्ट विवेकानें, विचारानें करीत चला.

आता चौथी गोष्ट सावकार. तुम्ही घरी च कापूस रेचून बियापुरती सरकी ठेवलीत, घरी च कपडा केला, भुईमूग, जवस घरी ठेवून गावातील घाण्यावरून च तेल काढून घेतलें, कोर्ट-कचेऱ्या बद केल्या, आणि भाडणें गावात च मिटवली, लग्न मी सांगितलें त्या प्रकारानें लावलें, म्हणजे सावकाराची गरज बरी च कमी लागेल. परतु असें करून हि सारे सावकाराच्या पादातून मुक्त होतील असें नाही. कर्जमाजारीपणा राहिल. त्याला आळा जसेल एवढें सरें.

तुमच्या कर्जमाजारीपणाचा सपूर्ण प्रभ स्वराज्याशिवाय सोडविता येणार नाही. स्वराज्यात समग्र्या सावकाराचे हिशेब तपासण्यात येतील. ज्या सावकाराना मुद्दलाइतकें व्याज मिळालें असेल, त्याचें देणें सपलें असें ठरू शकेल. ज्या सावकाराचें मुद्दल हि घरात गेलें नसेल—व्याजाच्या रूपानें मुद्दल घरात गेलें नसेल—त्याच्याशी तडजोड करू अशा कोणत्या तरी मार्गानें तो प्रभ सोडवावा लागेल तदस्थ पंच नेमून, चौकशी करून, काय तें करावें लागेल. तोंपर्यंत आज सांगितलेल्या उपायानी जावयाचें

य हळूहळू आपण होऊन सावकारापासून दूर रहावयाची सटपट करायची. परंतु कर्ज घ्यायचें म्हणून मुलावाळाची आवाळ करू नका मुलावाळाना, दूध-रूप घ्या. नीट खावला घ्या. मुलें सान्या समाजाची. मी माझ्या सावकाराला सागेन, 'मुलाना थोडें दूध देऊ का ! माझ्या मुलावाळाना गरज आहे' मुलें जशी आईबापाची तशी ती सावकाराची पण आहेत ती सान्या देशाची आहेत तुम्ही मुलाना देत असताना सावकाराला च देत असता, म्हणून पोटाला आधी पोटभर घ्या. मूलावाळास घ्या. घरच्या गरजा भागवून मग कर्ज घ्यावयास जा. कर्ज घ्यायचाचें च आहे. चैन करून नव्हे, लाऊन पिऊन उरलें तर आणून देऊ असें सावकाराला सागा.

अशा रीतीने चार गोष्टी मी सांगितल्या. रोड्यातील लक्ष्मी बाहेर जाण्याचे चार मार्ग सांगितले, य त्यांना बंद कसें करता येईल त्याची दिशा हि दाखविली. आता पाचवी गोष्ट सरकार. हें सरकार कसें बंद करायचाचें ! तुम्ही स्वतःच्या वस्तु बंदू लागी आपल्या रोड्यात बंदू लागी म्हणजे सरकार आपोआप ताळ्यावर येईल. सरकार येथें का राहिलें आहे ? इंग्लंडचा माल सोपेपणानें आम्हा मूर्खांवर टादता येतो म्हणून. परंतु उद्या शहाणे होऊन गावें स्वावलंबी करू तर सरकार आपोआप नरम येईल. वस्तु लागेल ती रोड्यात च बंदवायची. आपल्या रोड्यात जी बंदणार नाही ती दुसऱ्या रोड्यातून घ्यावयाची शहरातील कारखान्यावर बहिष्कार, व परदेशी वस्तु तर नाही च नाही परदेशी व देशी कारखान्यांना आपल्या रोड्यातून तुम्ही जें राब देऊन राहिला आहात तें बंद करा. त्याचप्रमाणें एकी करा, भाडें नका भाडले तरी त्याचा गावात च निकाल करा कोट-कचेऱ्याचे तोंड पहावयाचें नाही असें ठरवा गावातील च वस्तु, गावात च न्याय, असें जर कराल तर एका दगडानें दोन कामें होतील. दारिद्र्याचा प्रात

सरेल, व सरकार पळेल. तुम्ही असे स्वावलंबी, निर्भयसनी, उद्यमी व एकोप्याने वागणारे व्हा. मग तुमचे हफ सरकार दिल्याशिवाय राहणार नाही. तुमची इतकी ताकद वाढली असून हि सरकार जर हफ देणार नाही तर मग आहे च सत्याग्रह. तो जो सत्याग्रह होईल तो थोड्या-थोडक्याचा सत्याग्रह होणार नाही. त्यात सारी ज जनता सामील होईल.

तुम्ही शेतधारा दहा हजार देता. परंतु कापडासाठी २५ हजार देता. आता असे समजू या कीं हें सरकार काहीं लयकर जात नाही. त्याचा शेतधारा कमी होत नाही. स्वराज्य मिळाल्यावर कमी कर. ती पुढची गोष्ट. परंतु तूर्त कपडा गावात च तयार करायचा असे ठरविले तर काय होईल ? प्रत्येकाला सरासरी ३ शेर रुई लागेल. ३ शेर रुई प्रत्येकाला क्षाममाणें घरात ५ माणसें धरली तर १५ शेर रुई लागेल. पेरायला लागणाऱ्या सरकीपुरता चांगला कापूस शेतातून वेचून घरी च रेचा. उत्कृष्ट सरकी पेरायला मिळेल. जी रुई होईल तीतून घराला लागणाऱ्या कापडापुरती राखून ठेवावी व बाकी विकून टाकावी. प्रत्येक माणसाला पकी ३ शेर रुई म्हणजे माणसां १। रुपयाची. ३२०० माणसाना ४-५ हजाराचा कापूस ठेवावा लागेल. २५ हजाराचा कपडा लागेल. त्यातून हे ५ हजार रुपये वजा केले म्हणजे बाकी २० हजार रुपये गावात राहिले. सरकार शेतधारा दहा हजार नेईल, परंतु तुम्ही २० हजार वाचवाल. म्हणून तर गाधी म्हणतात की. खादी म्हणजे च स्वराज्य. एका सादीने च २० हजार रुपये गावात राहिले. उद्या समजा, स्वराज्य मिळालें, तर काय होईल ? शेतधारा निम्मा म्हणजे १० हजाराचा ५ हजार होईल. म्हणजे तुमचे ५ हजार रुपये वाचतील. पण सादी वापरल्याने २० हजार रुपये वाचतील. तेव्हा आता सरें स्वराज्य कशात आहे हें ओळखा. पूर्वी इतर राज्ये आली तरी हें खेड्यातील सरें स्वराज्य कधी गेलें नव्हतें. म्हणून आपण भिकेच लागलो नाही. परंतु

या राजस्वीत हें गादीचें स्वराज्य, वेष्टवातील उद्योगधंद्याच स्वराज्य, गेटें व म्हणून गेटी भयाण दिगू लागली. इग्लंडला तुमच्या परापेक्षा, शेतगाऱ्यापेक्षा, या फौज्यवधि रुपयाचा जो व्यापार त्याचा आधार आहे. शेतगाऱ्यांनून त्याच दहा हजार मिळतील परंतु तुम्हाला कपडा देउन तो २० हजार नेहल. सागर, रॉयल, वगैरे शकटों अशा च वरत आहेत. म्हणून गरें स्वराज्य ओळगता सरकार पराक्रम करून केव्हा घालविता येईल तें मग पाहू. परंतु तोंपर्यंत या मी सांगितलेल्या मार्गांनी आपापली गेटी स्वावलंबी, उद्यमी, प्रेमानें नादणारी अशी करा. त्यात च सारें काही आहे.

मा से पृ ५-४.

२४

खेडेगांवचें आरोग्य

परवा पयनारचा एक मुलगा रस्त्यात भेटला म्हणाला, “मला साडकें झाली आहेत, काय करावें?” तेहा त्याला थोडक्यात मंत्र सांगितला, “रोज सडाळीं गाईचें ताजें ताक पीत जा, म्हणजे तुझा रोग जाईल.” खेडेगावच्या माझ्या एका अनुभवावरून मी अशा निर्णयावर आलों आहे, कीं गाईच ताजें ताक हें खेडेगावचें एक मोठें तारक तत्व आहे त्यासाठीं मीं संस्कृतात एक सूत्र रचलें आहे: “तक्रं तारकम्”

खेडेगावात साडकें, रहरज, गजकर्ण इत्यादि चर्म रोग लहान मुलापासून म्हातान्यापर्यंत सर्वांना दिसून येतात. त्याचीं कारणें मला आढळलीं, तीं उपायांसह नमूद करतां.

१. अस्वच्छ राहणी-त्यातल्या त्यात स्नानाची हेळसांड. स्नान रोज न करणारे आहेत च. पण जे रोज करणारे आहेत, त्यांचे हि स्नान 'स्नान' म्हणता येणार नाही. त्याला मराठीत 'आघोळ' शब्द रुढ झाला आहे, तो कदाचित् शोभेल कारण 'आघोळ'चा अर्थ मी समजलो आहे, "आग ओलें करणें." पण पुष्कळ वेळा तर असें दिसून येतें की, देहाचा काहीं भाग तर पुरता ओला सुद्धा होत नाही. ह्यासाठी घरात नीट आडोसा असलेली एक स्नानाची जागा पाहिजे. आणि तिथें नग्न-स्नान करण्याची पद्धति रुढविली आणि धिकविली पाहिजे. गुह्य अवयव स्वच्छ धुतले पाहिजेत. हा एक सार्वत्रिक शिक्षणाचा विषय आहे.

२. पिण्याचें अस्वच्छ पाणी-विशेषतः नदीकाठच्या गावात आणि त्यात हि पावसाळ्यात, लोकांच्या पिण्यात जें पाणी येतें, तें अति च धाणेरडें असतें ह्याला कमीत कमी उपाय उरकून पाणी पिणें हा आहे. हरिजन-वस्तीत तर स्वच्छ पाणी साभायचें च नाही. हरिजनांच्या पाण्याचा प्रश्न, हा अगदी सामान्य भूतदयेचा प्रश्न आहे. असल्या साध्या प्रश्नाकडे हि जो समाज दुर्लक्ष करील त्याची स्वराज्याची पात्रता कशी सिद्ध व्हाययाची !

३. आहारातील उणिवा आणि चुका - ह्या सदरातील तीन मुख्य दोष आढळून येतात. ह्यांना मी खेड्यांच्या आहारातील निदोष म्हणतां.

(अ) आहारातील चूक ज्याला म्हणता येईल, ती म्हणजे सडलेली किंवा विडलेली वस्तु घापरणें खेड्यात भाग आणि मासळी, जी विकृत घेऊन खाडी जाते ती, बहुतेक 'सडलेली' म्हणता येईल. महारोग वाढून राहिला आहे त्याच्या कारणाना पुरता छत्र अचूत तज्ज्ञान लागलेला नाही परंतु एक कारण सडलेली किंवा घाणेरडी मासळी खाणें, हें आहे 'विडलेलें' म्हणजे मनुष्याच्या पदरात पडणारें धान्य

हे पुष्कळ पेळां ररीतले ररी असते. ह्या बामतीत गेहेगावच्या महाजनानी लक्ष दिल्याशिवाय गुपारणा होणें अशक्य आहे.

(आ) रोडगाच्या आहारातली एक मोठी उणीव, म्हणजे नित्याच्या जेवणात भाजी नसणें. भाजीच्या महत्वाविषयी अधिक लिहिण्याची गरज नाही. कारण, ती एक सर्व-मान्य भाव आहे. शेतकऱ्याच्या आहारात काही ऋतूत तर मुळीच भाजीचें नाव नसतें. “धान्याच्या चौपट भाजी राहली पाहिजे” असें म्हणण्यापर्यंत काही छदिष्टाची मजल आहे. असले काही मला म्हणावयाचें नाही. उलट, भाजीचें प्रमाण सामान्यतः अल्पच वरें, असें मी मानतों. तथापि रोजची माणशी दहा तोळे भाजी तरी शेतकऱ्याच्या भोजनात अवश्य आहे, असें समजलें पाहिजे.

(इ) आहारातील दुसरी उणीव, म्हणजे ह्या रेल्याच्या आरभी उल्लरिलेले गाईचें ताद. रोजच्या जेवणात काही तरी पाचक अम्ल तत्त्व अवश्य आहे. गाईचें ताजें ताक, हे थोड्या प्रयत्नानें सर्वांना आणि रोज मिळण्यासारखें उत्तम अम्ल आहे. पण त्याशिवाय दुधातले सर्व अोज (प्रोटीन) ताकात आहे. रानिजें हि त्यात भरपूर आहेत. वन्हाड-नागपूर-कडच्या ग्रामीण आहारात अम्ल बहुतेक नसतेंच. ज्वारीची भाकर आणि मीठ व हळद टाकलेले साधें वरण, ह्या दोन उत्तम वस्तु त्याच्या जेवणात असतात; त्याशिवाय बेसनाचें पिठले—ज्याला ते ‘चून’ म्हणतात, आणि ज्यात मिरची इत्यादि जिह्वादेश टाकलेले असतात, ती एक गौण वस्तु ते आयडीनें खातात. त्यामुळे ररुज इत्यादि रफ्तदोषाचे रोग पार आढळतात. असे अनेक रोग सकाळच्या न्याहरीत पावशेर ताजें ताक देऊन तेवढ्यानें च दुहस्त होतात, असें मी पाहिलें आहे

इतकें ताक सर्वांना थोड्या प्रयत्नानें मिळण्यासारखें आहे, म्हणून वर म्हटलें. पण तेवढा प्रयत्न तरी केला तर व्हायचा ना !

खादीचें समग्र-दर्शन

जेलमध्ये थोडाफार तटस्थ चिंतनाला अवकाश मिळतो. तेव्हा आपल्या चळवळीसंबंधी त्या च प्रमाणें हिंदुस्थानच्या आणि एकूण जगाच्या परिस्थितीसंबंधी विचार चागला झाला, चर्चा हि शाळी. एकदर परिस्थिति कठिण झालेली दिसत होती. अद्या वेळी कोणते उपाय करण्यासारखे आहेत हा विषय आम्ही तिथें चिंतीत असू परंतु जेलमधून सुटून आल्यानंतर थोड्या च दिवसात जपान आणि अमेरिका युद्धात पडून आधीची च कठिण परिस्थिति अधिक च कठिण झाली. त्यामुळें जेलमध्ये करून ठेवलेले काहीं विचार अपुरे पडले, तर काहीं दढावले. ह्या युद्धाला विरोधी कारणें देताना पहिलें कारण युद्धाची हिंसकता, दुसरें कारण उभयपक्षांनी न्यूनाधिक पण साम्राज्यवादी तृष्णा, तिसरें हिंदुस्थानची समति न घेणें, अशीं तीन कारणें आम्ही देत असू. परंतु जपान आणि अमेरिका यांच्या प्रवेशानंतर आता बहुतेक सध जग च युद्धात पडल्यासारखें झालें, अर्थात् आता हें युद्ध मानवाच्या हातात न राहता उलट युद्धाच्या च हातात मानव गेला असल्यामुळें हें युद्ध स्वैर बिंबा मूढ आहे हा एक नवा मुद्दा निर्माण झाला. वासुदेव बॅल्लिजमध्ये * ब्रोलताना त्यावर च मी मुख्य उभारणी केली होती.

परंतु अद्या रीतीनें जगातील सगळी मोठी राष्ट्रें युद्धात सामील झाल्यानंतर, हिंदुस्थान - जो मूळचा च दरिद्री आणि विषम परिस्थितीतला,

* ' युद्धाचें टोणें लक्षण ' हें तें व्याख्यान होय.

तो अधिक च विषम परिस्थितीत आता जात आहे. इंग्रजी राज्य येण्यापूर्वी हिंदुस्थान स्वायत्त होता. इतकें च नव्हे तर आपली गरज पुरवून परदेशाला हि तो थोडापार पुरवठा करीत होता. परंतु आज पक्क्या मालाच्या बाबतीत हिंदुस्थान जगळ जगळ पूर्ण परावलंबी झालेला आहे. राष्ट्रीय रक्षणाची साधनें, युद्धविषयक सरंजाम योरे बाबतीतल्या परावलंबनाची गोष्ट मी बोलत नाही—यद्यपि अहिंसेचा मार्ग मोबळा नसल्यास राष्ट्र-युद्धीनें विचार करायचा तर ही हि पाय चिंताची लागते च—परंतु जीवनोपयोगी नेहमीच्या मालासंबंधी मी बोलत आहे. असा माल आज हिंदुस्थानात होत नाही, आणि बाहेरून तो तूंत कमी च येऊं शकेल. लढणारीं राष्ट्रें युद्धोपयोगी सामान च निर्मिण्याच्या पिकिरीत असणार, त्यामुळें बाहेर पाठविण्यासाठी माल त्यांच्यापाशीं कमी तयार होणार. आणि इतक्या उपर जो माल तयार होईल तो दुसऱ्या राष्ट्राना न पौंचावा अशी व्यवस्था शत्रु-राष्ट्रें करणार! अमेरिकेचा माल येऊं लागल्यास जपान तो बुडवीत राहील, आणि जपानचा माल तर येऊं च शकणार नाही. अशा रीतीनें बाहेरचा पक्का माल येण्याचें मंदायलें किंवा थांबलें तर हिंदुस्थानची दशा अतिशय दीनवाणी होईल. नवीन पक्का माल इथें च बनविण्यासंबंधी सरकार कदाचित् हेतुपूर्वक न म्हटलें तरी परिस्थितीच्या निमित्तानें पण उदासीन राहील. लढाईत सर्व चित्त गुंतल्यामुळें दुसऱ्या गभीर योजना मुचणें कठिण. जो काहीं गांभीर्य—पूर्वक विचार व्हायचा तो युद्धविषयक च व्हायचा. हिंदुस्थानचें कसें तरी रक्षण—आणि रक्षण म्हणजे इंग्रजांच्या हातात तो टिकून राहणें—झालें म्हणजे पुरे, अशी च सरकारची मनोवृत्ति राहिली तर त्यात काहीं नवल घाटायला नको.

अशा स्थितीत आम्हा कार्यकर्त्यांवर मोठी जबाबदारी येऊन पडते. एरवीं, सादीचा खप पारसा होत नाही, त्यासाठी लोकांची मनधरणी

करावी लागते, असा लोकावर आक्षेप होता. आता हल्लींच्या युद्धाच्या परिस्थितीत, आम्ही लोकाना खादी पुरवू शकत नाही, असा आक्षेप आमच्यावर येणार आहे. अशा सफ्टकाळात जर खादीला आपण चालना देऊ शकलो नाही, तर खादीविषयी भविष्यकाळी आशेला फार थोडी जागा उरणार आहे. जाजूसाहेबानी 'खादी-जगत्' मध्ये नुस्ती च एक योजना मांडली आहे तीत त्यानीं हें पटवून दिलें आहे कीं, सरकारला दुसरे जे काही उद्योग बेकाराना देता येतील ते देऊन हि शक्ति हार खाईल आणि भूक शिल्लक उरेल तर तितक्या अशानें खादीला वाच देणे सरकारचें कर्तव्य आहे वसल्या हि सरकारला खादीचें हें कार्यक्षेत्र प्रायः कबूल करानें लागेल. पण ही योजना म्हणजे उबड च जिथें आपला प्रवेश होत नाही अशा ठिकाणीं, हिकमतीनें आपलें गाठोडें ठेवून देण्यासारखें आहे आमचें घर बळकावून बसलेल्या माणसाला म्हणायचें कीं "बाबा ! घर तुझें च सही, पण तें तुला अगदीं भरलेलें वाटतें तसें नाही. ती त्या पलीकडच्या कोपऱ्यात थोडी रिकामी जागा दिसते आहे. हें माझें गाठोडें तिथें राहू दे." आणि कमीत कमी अपेक्षित सद्गुणावर हा हाहा असल्यामुळें त्याचा परिणाम व्हायला च पाहिजे.

परतु अशा रीतीची दुष्काळी खादी हा खादीचा पाया नव्हे. आज जी खादीची उत्पत्ति-विक्री चालली आहे, तो हि तिचा पाया नव्हे. तो एक इमारतीचा भाग जरूर आहे खादीच्या अंतिम योजनेमध्ये हि उत्पत्ति-विक्रीचा भाग राहिल, आणि आजच्यापेक्षा तो पुष्ट च जास्त राहिल. परतु सपूर्ण योजनेतलें तें एक अंग शालें. तसें च आज जें ठिकठिकाणीं वस्त्रस्वावलंबन चाललें आहे, कुठें या गावात चार वस्त्रस्वावलंबी लोक, कुठें त्या गाटाच्यात शेंदोनाशें, असें ठिकठिकाणीं करीत जायचें, त्यानें हि आपलें मुख्य काम होत नाही. तें म्हणजे ठिकठिकाणीं चौकात म्युनिसिपालिटीचे दिवे लावल्यासारखें आहे. त्याचा हि उपयोग

आहे च. त्यानें सगळीकडचें वातावरण प्रकाशित राहिल. परंतु चौकातले दिवे घरातल्या दिव्याचें काम करित नाहींत; म्हणून हें असलें विबुरलेलें यत्नस्वावलंबन हि सादीचें मुख्य कार्य नव्हे. शेतकरी आपल्या शेतात धान्य काढतो तसा आपला कपड्या त्यानें घरीं च काढावा, हा सादीचा पाया आहे.

सुरवातीला च हें काम फदाचित् जमलें नसतें म्हणून आपण वेगळ्या रीतीनें सादीची उभारणी केली, तें हि ठीक झालें. त्यानें सादीला चालना मिळाली. आणि थोडीपार सादी आपण देऊ शकलों परंतु आता लोकांची सादीची मागणी वाढेल. आपण ती आजच्या पद्धतीनें पुरवूं शकणार नाहीं. अशा स्थितीत जर आपण लाचार होऊन स्वस्थ बसलों तर आपल्यावर दोष येईल; आणि तसा तो आला तर न्यायानें च येईल. कारण सादीला वीस वर्षांचा अवकाश मिळून चुकला आहे. इटलरनें वीस वर्षांत पडलेलें राष्ट्र उभें केलें १८ सालीं जर्मनीचा पुरा पराभव झाला, आणि ३८ सालीं तें पहिल्या दर्जाचें राष्ट्र म्हणून उभें झालें. रशियानें जें बळ कमावले तें हि गेल्या वीस वर्षांत च कमावले. एवढ्या काळात त्यानें एक नवीन विचाराची आणि आचाराची जगाला आकर्षिण्यासारखी प्रणाली रचली सादीला हि अशीं च वीस वर्षे साधि मिळाली असें मानलें जाईल एवढ्या अवकाशात सादी विशेष चमत्कार करू शकली नाहीं याला कारणें पुष्कळ आहेत. आणि म्हणून जर्मनीशीं किंवा रशियाशीं तोलून आपण आपणाला हिणवून घ्यायची जरूर नाहीं तरी पण अशा सक्टाच्या काळीं जर आपण लाचार झालों तर मग मी मघा म्हटल्याप्रमाणें सादीसाठीं एक कोपरा दारवून तेवढ्यावर सतुष्ट व्हावें लागेल. पण मग सादीची मुख्य दृष्टि—जिला अहिंसेच्या योजनेंत केंद्रस्थान आहे—सोडल्यासारखी होईल. सादीचें आणि अहिंसेचें नातें हिंदुस्थानात तरी अवृट समजलें पाहिजे.

खादीची लोकाची मागणी वाढली म्हणजे आपण लोकाना सांगणार—‘सूत काता’. तर ते म्हणतील, ‘आम्हाला पेळू पुरवा’ आणि आपल्या चळवळीतला, पेळू हा एक मोठा द्राड भाग आहे. पेळूच्या पुढचे भाग त्या मानाने सोपे आहेत परंतु पेळूचा प्रश्न शास्त्रीय किंवा लौकिक रीतीने हि आपण अजून सोडविला नाही मग लोकाना सांगायें लागणार की, ‘तुम्ही पिंजून घ्या.’ म्हणजे तातीचा प्रश्न आला. सजवून तातीची व्यापक मागणी एरदम पुरविणे शक्य होणार नाही. म्हणजे काम अडले. याचा जसजसा मी विचार करतो तसतशी माझी नजर त्या दशयत्र-पिंजणावर जाते. पाच आणि पाच मिळून दहा मोटानीं जें काम होतें त्याला दशयत्र म्हणतात. सोमरस दहा मोटानीं पिळला जातो म्हणून वेदात “दशयंत्राः सोमाः” असा उल्लेख येतो तसें हें खाडण-विंचरणचें दशयत्र-पिंजण आहे. तें पार लाभदायी आणि न्हुतेक सर्व आपत्तींनून बचावणारें ठरणार आहे. परवा मी स्वरागण्याला गेलों असा तिमं हें दशयत्र-पिंजण करून दाखविलें, प्रेक्षकांपैकीं एकानें ‘मी करून पाहतों’ म्हणून बघता बघता १५-२० मिनिटांत उत्तम जरी नाही तरी बयापैकीं पेळू बनविला. शिष्याला हें इतकें सोपें आहे ह्याची गति हि व्यवहार-सुलभ झाली आहे. तसवधीं वारीं नोषक आकडे वल्लभस्वामींच्या लेखात आले असून ह्याहून अधिक आनर्षक नवे आकडे हि हातीं आले आहेत. नागपूर जेलमध्ये केलेल्या प्रयोगाच्या आभारावर मी जेलमधून एक लेख हि यावर लिहिला होता. रामदासजी गुलाटी याना खाडण विंचरण करून दाखविलें, तेव्हा त्यानीं तर सांगितलें कीं, मिलच्या पेळूमधील न्हुतेक सर्व अर्गें या पेळूत येतात, आणि शास्त्रीयदृष्ट्या हा जवळ जवळ निदोष पेळू आहे. हें दशयत्र-पिंजण सार्वत्रिक करण्यासाठीं ह्या विषयीं आणखी शोध, प्रयोग इतें आमसेवामंडळात झाले पाहिजेत. त्या च

प्रमाण गाधीमेरामध, चररासध यानी हि याला चालना दिली पाहिजे. ह्यान सादीच्या कामातली पार मोठी अट्यण दूर होण्याचा गभय आहे.

दुमरी महत्त्वाची गोष्ट-विणकरवर्गानें स्वत कातून त्याची च सादी तयार करावी, ही आहे जाचूसाहेरानी इकडे सर्वांचें लक्ष वेधलं च आहे. दिंदुस्थानात विणकराचा मोठा वर्ग आहे. युद्धाच्या काळात त्याची सोय काहीं च होणार नाही म्हणून या सादीच्या कामात त्यांना लावणें अवश्यक आहे. विणकर जर स्वत कातून त्रिणील तर आज त्याला इतरानी कातलेलें पॅरें-वाईट आणि कसेवतें सूत विणण्यात जी मजूरी मिळते त्यापेक्षा कमी मजूरी पटणार नाही, हें अनेक आफडे काढून मी पाहून घेतलें आहे त्याला स्वत चें कातलेलें विणण अधिक मुलावह तर होणार च आहे. ह्या बाबतीत हि व्यापक प्रयोग होण्याची गरज आहे.

या बरोबर च त्या त्या ठिकाणच्या यस्त्रस्वावलंबी लोकांचें सूत त्या त्या ठिकाणी विणण्याची सोय लागेल. त्यासाठी स्वावलंबी लोकांचें सूत सुधारलें पाहिजे. सूत सुधारायचें म्हणजे पुनः दश-यत्रविणणाकडे च लक्ष जातें. सामान्य यत्र-विणण एरवीं उपयुक्त मानलें तरी युद्धाच्या काळातील व्यापक योजनेत तें कुचकामाचें आहे. त्या यत्रात जितका शास्त्रीय पेळू होत नाही तितका तो ह्या दशयत्रात होतो असा भासा दावा आहे परंतु हें दशयत्र-विणण उर्फ साढण-विचरण कापसापासून व्हायला पाहिजे ही गोष्ट यात गृहीत आहे. आज सर्वत्र प्राय रईपासून पुढच्या क्रिया होतात त्याऐवजी कापसापासून च त्या केल्या पाहिजेत. शेतकऱ्याने आपल्या शेतातला उत्तम मोठ्या बोंडाचा स्वच्छ कापूस राखून ठेयला पाहिजे. तो कापूस मग सळी-पळी सारख्या साधनानें रेचून घेतला पाहिजे. सळी-पळीच्या रेचातली प्राय एक हि सरकी बाया जाणार नाही, आणि उत्तम बॅचक बोंडें निवडून घेतल्यामुळे निर्मळ असें

मुदर वीं शेतकऱ्याला मिळून त्याचें शेत भरारेल कापमापासून आरमिण्याचे असे अनेक लाभ आहेत. ते रुईपासून आरमिण्यात आपण गमावून वसती ग्रादीचें समग्र-दर्शन वस्तुत इतक्या मजबूत अर्थशास्त्रानर उभें आहे की त्याहून अधिक स्वस्त काही च मिद्ध होणार नाही. पण त्याऐवजी ग्रादीच्या नायानें मधली न एक तुटक प्रत्रिया समजणे म्हणजे ग्रादीला विनाकारण बदनाम वरून घेणें आहे.

समग्र-दर्शनाचा हा विचार कायेंरत्यांनी नीट लक्षात घेण्यासारखा आहे गिरण्या स्वस्त पडतात असें बोललें जातें. आम्ही हिशोबानें त्या महाग आहेत हें दाखवितों त्यात व्यवस्थापकवर्गाचा भारी खर्च, यंत्र, घसारा, वादनूक, मालकाचा अजब नफा, इत्यादि अनेक आपत्ति उघड आहेत परंतु इतक्या सर्व आपत्ति मिळून हि गिरणी स्वस्त पाडते तर त्यात काही जाडू तरी असली पाहिजे किंवा आम्ही माडतो ते आक्षेप रोटें असले पाहिजेत परंतु आक्षेप तर रोटें म्हणता येत नाहीव. म्हणून त्यात जाडू आहे हें च खरें. आणि ती जाडू ही आहे की, गिरणी म्हणजे एका समग्र यात्रिक रचनेच्या सारळीतला एक दुवा आहे. मोठ्या कारखान्यात मुख्य उद्योगातरोर तत्संबद्ध दुसरे हि लहानसहान उद्योग करविले जातात त्यासाठी म्हणून तो कारखाना चालत नसतो म्हणून त्याना गौण पैदास म्हणतात. अशा गौण पैदाशीतून मिळालेल्या फायद्याचा लाभ कारखान्याच्या मुख्य कामाला दिला जातो आणि असें सगळें मिळून मग तो कारखाना परवडतो. गिरणीची अशी च स्थिति आहे. ती एका सपूर्ण विचार शृंखलेचा दुवा आहे गिरण्यातरोर आगगाड्या आल्या शान्ततेच्या काळात माल नेण्याआणण्याचे त्याचें मुख्य कार्य मग त्यातरोर पात्रेभरून हि त्याचा लाभ दिला जातो खेनाना दूर दूर जाण्याची सवय लागते मग त्याचे लग्नसमर्थ हि दूर दूर होऊ लागतात. आणि

अशा रीतीने आगगाडी त्याच्या जीवनातली एक अवश्यक वस्तु होऊन घसते. मग तिचा लाभ घेऊन गिरणीयर त्यस्तपणाचा आभास निर्मिता येतो. आगगाडीचें हें एक उदाहरण दिलें, अशा अनेक गोष्टी गिरणी-बरोबर उभ्या आहेत; त्यामुळें गिरणी स्वस्त भासत आहे. एकटी गिरणी विचारात घेतली तर ती पार च महाग ठरते. हा च न्याय सादीला लागू केला पाहिजे. खादीची वेचळ एक च बाय विचारात घेतली तर ती महाग घाटेल. पण असा तुटक विचार करता येत नाही. एखाद्या मुदर माणसाच्या शरीराचे वेगवेगळे अवयव कापून जर आपण सौंदर्य पाहू लागलों तर कसें होईल! कापलेलें नाफ का मुदर होणार आहे! आरपार भोकें दिसतील त्यात. पण असे पृथक् केलेले अवयव जरी स्वतंत्रपणें मुदर दिसले नाहीत तरी ते च सगळे मिळून शरीराला सौंदर्य देतात. समग्र जीवन लक्षात घेऊन त्यातला सादी हा एक दुवा आहे असा विचार केला, म्हणजे मग सादी-जीवन हें मिल-जीवनापेक्षा किती तरी स्वस्त दिसेल.

सादीत याहतुकीचा प्रभू च नाही. ती जिथल्या तिथे च व्हायची. ती घरच्याघरी व्यवस्थित असायची, म्हणजे व्यवस्थापकाचा छेद. कापडाच्या गरजेवेधा विनाकारण अधिक कापूस पेटायचा नाही. म्हणजे कापसाचा बाजारभाव आपल्या हातचा. निरपळ बोंडें बेंचून घेऊन ती घरच्याघरी, रेचल्यामुळें पेटायला उत्तम सरकी मिळायची, आणि त्यामुळें शेती विशेष प्रकृति आणि जोरदार व्हायची. बाकीची सरकी विक्रावी न लागता सरळ गाईला मिळाली म्हणजे दूध, तूप, बैल उत्तम लाभायचे पत्रस्यावलवनापुरतीं मोकळीं बोंडें सळी पळीच्या क्रिया तत्सम गुण असलेल्या रेच्यावर रेचलीं म्हणजे त्यातली ताजी स्वच्छ रुई पिंजायला सुलभ जायची. दश यत्रात ती उत्तम पिंजली गेल्यामुळें सूत समान मजबूत निघायचे. सूत उत्तम

शात्यामुळें विणायला सोपें जायने. उत्तम विणळें गेल्यामुळें ते शरीरावर अधिक टिकायचें. आणि कपडा अधिक टिकल्यामुळे तितक्या प्रमाणात कापसाच्या लागवडीच्या जमिनीची वचत व्हायची. आणि ह्या सगळ्याला तेलघाणा इत्यादि ग्रामोद्योगाची जोड देऊन मग ती खादी स्वस्त पडते की महाग पडते याचा विचार केला म्हणजे ती मुळीं च महाग पडत नाही असें दिसायचे. खादीचें हें 'समग्र-दर्शन' डोक्यात भरलें म्हणजे खादीकार्य कापसापासून न आरंभिता रुईपासून आरंभिल्यात केवढी घातक भूल आहे हें तर लक्षात येईल च, पण एकूण सर्व च खादीकार्य सांगोपांग करण्याची दृष्टि लाभेल.

आणखी एक गोष्ट सांगायची आहे. त्यानें समग्र-दर्शन अधिक स्पष्ट होईल. आणि तो एक स्वतंत्र मुद्दा हि आहे ५-६ वर्षांपूर्वीची गोष्ट आहे. रेल्वेच्या प्रवासात असताना माझा चरणा उचडून मी कानू लागलों. आधीं च टोळे वाईट, त्यात गाडीचे घके हि लागत होते. त्यामुळें सावकाश कानून हि थोडें मुटत होतें च. मुटल्यापरोर माझ्या तक्रारप्रमाणे मी तें जोडून घेत होतीं. माझ्या शेजारीं एक गृहस्थ बसले होते. ची. एस्सी. झाले होते ते. माझें हें सगळें ते लक्षपूर्वक पाहत होते. थोड्या वेळानें म्हणाले, "मुटलेलें जोडत बसण्यात तुम्ही इतना वेळ घालविता त्याऐरजीं तें तसें च जाऊ दिलें तर अर्थशास्त्रदृष्ट्या तें अधिक लाभार्थें नाही का ठरणार ?" मीं त्यांना म्हटलें, "अर्थशास्त्र दोन प्रकारचें आहे : एव आशिक अथवा एवागी, आणि दुसरें परिपूर्ण. पैकीं एवागी अर्थशास्त्र न घेता परिपूर्ण अर्थशास्त्राची कसोटी लावणें च योग्य आहे." ते म्हणाले, "बरोबर आहे." मग मीं त्यांना विचारलें की, "मुट्टी थोडें मुटलेलें घाया गे" तरी चालेल म्हणता, तर त्यांनी मर्यादा काय

ठरवितां ? किती टफे माफ करतां ?” ते म्हणाले, “ पांच टफ्यांपर्यंत माफ करायला काही हरकत नाही.” मग मी म्हणालों की, जोडता येत असून हि पाच टफे सुत तुट्टू देणें याचा अर्थ काय होतो तें पाहण्यासारखें आहे. याचा अर्थ असा आहे की, असा कातणारा बसल्या बसल्या कापसाच्या लागवडीच्या शंभर एकरापैकी पाच एकर लागवड जाळून टाकतो. सातीच्या शंभर एकराच्यापैकी पांच एकरांने बेकार करतो. कातणाऱ्यासाठी, याधलेल्या शंभर इमारतीपैकी पांच इमारती पाडून टाकतो. दिशोबाच्या शंभर वहापैकी पाच वहा पाडून टाकतो, इत्यादि.— शिवाय टफ्याचा न्याय ज्याला मानवला त्याच्या जीवनांतील सर्व च व्यवहाराना तो प्रासणार. त्यादून होणारी हानि किती भयानक ठरेल हें सहज समजण्यासारखें आहे. जेवताना पात्रात कोणी अन्न टाकलें तर आपल्यात त्याला माजोरी म्हणतात. कारण, पात्रात टाकणें याचा अर्थ शेतकऱ्याच्या बैलापासून रसोय करणाऱ्या आईपर्यंत सर्वांची मेहनत तो बुडवितो असा आहे. म्हणून पात्रात टाकल्यामुळें आई रागायते तेवढें च घस नाही. नागरणाऱ्या बैलानें त्याला एक लाथ मारली पाहिजे, आणि शेतकऱ्यापासून पुढच्या सर्वांचा एकेक टप्पू त्याला मिळाला पाहिजे.

म्हणून कोणती हि वस्तु सामग्र्यानें पहावी लागते; एवढ्यासाठी च गीतेंत ईश्वर-शानाला हि ‘ असंशयं समग्रं ’ ही विशेषणें जोडली आहेत. सादीच्या आपल्या चळवळीला आणि योजनेला समग्र-दर्शनाची फार गरज आहे. समग्र—दर्शनपूर्वक जर आपण सादीला चालना देऊ तर—आणि तर च, ती व्यापक होऊ शकेल. आमच्या वसोटीचा हा काळ आहे. तसा तो सादीच्या व्यापक शक्यतेचा हि अवसर आहे. त्यासाठी माझ्या सूचना मी थोडक्यात माडल्या आहेत. त्यांचा मडळींनी यथायोग्य उपयोग करावा.

यंत्रयुग आणि सादी

माझ्या मित्रांनो,

नागपूरला मी काही अगदी अपरिचित नाही. पुढ्यातील काही वेळेपर्यंत परिचित आंदोलनात तथापि पन्ना न वर्यात नागपूरला मी भागो नाही. ह्या वेळीं आलो तो हि नशिवांने न आलो. कारण मी येण्याची मुळीं च पन्पना केली नव्हती. गांधी-मतादाख्या निमित्ताने मुद्रा मी बाहेर विशेषता जात नाही. परंतु आज येणे येण्याची कोणती कारणे राती, टाऊक नाही, ज्या मातात आपण राहतां त्यातील मुख्य शहरात काय स्थिती आहे ती पदायत्त मिळेल अशा काही अस्पष्ट विचाराने आलो. आलो तरी बोलण्याची जबाबदारी पत्करली नाही. हुम्ही पाताळ त्यात आपण हि कावू अशा च अभिप्रायाने आलो. तथापि ज्याला तोंड आहे त्याचे मोनाचे मत च अग्रे तर गोष्ट वेगळी, परव्ही त्याने बोलले पाहिजे !

येथे पाहतां, पारधी मंडळी कातताना दिसत नाहीत. परंतु त्यामुळे मी निराश होत नाही. पुष्कळ लोक सादीचा प्रसार होत नाही म्हणून निराश होतात. पुष्कळ लोकाना सादीचा उत्साह नाही हें पाहून माझा उत्साह वाढतो, विश्वास टढावतो. कातण्याचा, सादीचा, प्रसार जर सोपा असता तर महा त्यात उत्साह वाढता ना चढाचे पहा ना पाहता पाहता त्याचा प्रसार झाला ! तशी सादी पसरली नाही. तशी ती पसरली असती तर चढ, बिडी, अफू इत्यादि पदार्थांच्या च लक्ष्मींची

(गांधी सप्ताहानिमित्त ता ६ १०-४० ला नागपूर येथे झालेलें व्याख्यान.)

ती झाली असती खादी ही केवळ बाह्य वस्तु नाही, तो एक विचार आहे. आणि विचाराचें असें असतें कीं पटल्याशिवाय तो कोणी घेत नाही. पटल्याशिवाय न जर कोणी विचार घेऊ लागला तर मानवपणा - विचारीपणा - त्याच्यात कमी आहे, असें च म्हटलें पाहिजे. महाराष्ट्रात चिकित्सकपणा जास्त आहे असें म्हणतात; पण हें सरें नाही. चिकित्सकपणा चांगला. पण महाराष्ट्रात तो पुरेसा नाही, अशी माझी तक्रार आहे. अंध भ्रद्धा असते तशी अंध अंध्रद्धा हि असते आधळेपणाचा रोग एकमेका श्रद्धेलाच होत नाही तो अंध्रद्धेला हि लागू होतो आधळी अंध्रद्धा म्हणजे चिकित्सकपणा नव्हे.

या नागपूर शहरात हजारों दुकानें आहेत त्यात खादीचे व ग्रामोद्योगाचें दुकान एक कीं दौन ! असें का असावें ? म्हणे हें यत्रयुग आहे. खादी - ग्रामोद्योगाचा टिकाव येथें कसा लागावा ? कोठून आलें हें यत्रयुग ? जसे ते कलियुग मानणारे असतात ना - पुरुषार्थशून्य, बाबळे कलियुग यादी, सरे च हे कळयुगवादी यत्र मानणारे ! कोणी लादलें आहे तें माणसावर ! मी आश्रमात असतो रोज किती तरी आगगाड्या ये-जा करीत असतात त्याचा आवाज ऐकतो हजारों मैल हजारों गणाची मै-आण त्या करीत असतात पण मला तर ती गाडी माझ्या ह्छेविरुद्ध हलवू शकत नाही. चेतनाला मला ती अचेतन हलवणार कशी ? माझ्या आवती भोंवती, मागें पुढें, खाली वर, - सर्व अव्ययें वापरा तुम्हीं - यत्रयुग आहे. पण मी त्याचा स्वीकार केल्याशिवाय तें यत्रयुग मला करील काय ? मला व्यापील करें ? दिव्याला जर कोणी सांगू लागले, कीं 'अहो, अधाराचें युग पसरलें आहे चोहोंकडे घनदाट अधार पसरला आहे.' तर तो दिवा काय म्हणेल ? तो म्हणेल, 'तुम्ही काय बोलता काहीं समजत नाहीं जर दाखवा तर तो अधार कसा असतो तो ! पुरजुंठीभर घेऊन या तो अधार. पाहू या तो मला माझ्या नजरेनें' पण तो अधार

दिव्यासमोर आपलें तोंड काळं करतो. नव्हे, त्याचें काळं तोंड पादरें होतें. दिव्यासमोर तो येत च नाही. तसें च यज्ञयुगाचें. आपण करू तसें युग होईल. युग काय आकाशातून उतरत असते ?

हिंदुस्थान आणि चीन हे दोन प्रचंड लोकसंख्येचे देश आहेत. चाळीस व पंचेचाळीस कोटि लोक जून्या रीतीनें शेती करतात. इतर सर्व मोठमोठीं राष्ट्रें यज्ञयुगी राष्ट्रें आहेत. त्याच्यात आता हे ऊस कोणी किती पिळाये ह्याची चढाओढ लागली आहे. जेव्हा चरकवाले थोडे होते आणि ऊस पुष्कळ होते तेव्हा ठीक चाललें. आता ऊस झाले थोडे आणि चरक झाले पुष्कळ. आज त्यामुळें च युरोपात आणि इतरत्र युद्ध, मयकर युद्ध, चालू आहे. पुराणात एक मजेदार कथा आहे. सुद आणि उपसुद नावाचे दोन अति बलाढ्य राक्षस होते. दोघे सगळे भाऊ होते देवाना त्याचा धाक पडला तेव्हा देवांनीं तिलोत्तमा नावाची एक वार्द निर्माण केली. तिला पाहून दोघे हि राक्षस भुलले. प्रत्येकजण 'ही माझी' म्हणून म्हणू लागला. वार्द पडली एक व हे दोघे. दोघात माझण जपलें दोघांनीं आपल्या गदा उचलल्या. ते युद्धात भिडले. वार्द पहात च राहिली. त्यांनीं क्रांत केला गदाचा ह्याची गदा त्याच्या डोक्यात आणि त्याची ह्याच्या. कवि म्हणतो,— 'सुंदाची उपसुंदीं उपसुंदाची गदा पडे सुंदीं।' हें दृश्य पहायला गणपति हजर होता. कवि पुढे म्हणतो,— 'तन्मरणमुद्दुद्धासै गणपतिच्या कळ नुठेल कां तुंदीं।' जे गणनायक आहेत त्यांना चालू युद्ध पाहून हयू येत आहे.

नुकता च तीन राष्ट्रात पॅन्ट झाला आहे. कदासाठीं झाला आहे हा पॅन्ट ? जे यज्ञयुगात, आपल्या चरकात, सापडले नाहीत त्यांना पिळण्यासाठी. एका चोरानें विचार केला कीं, मी आता सर्वोत्तम धदा करणार—चोरीचा. ह्या धद्याला माडवेल लागतें दहा—बारा आप्याचें आणि मिळकत होते लाखाची. ती हि थोडक्या च दिवसात एखाददुसरा

हा धंदा करतो, आणि बाकीचे सर्व तो करित नाहीत म्हणून हे चालते. पण गर्यांनी च तो करायचें ठरविणें तर ! तर चालायचें नाही. भिक्षेचा धंदा हि असा च सिद्धान्त च आहे हा की, जी वस्तु व्यापक केली म्हणजे आपला गळा कापून घेते, ती अभद्र होय. चोरी, भिक्षा व्यापक केल्या असता मरतात यत्राचा धंदा हि असा च मरतो अँडम रिमयनें अर्थशास्त्र लिहिलें आहे अर्थशास्त्र म्हणजे त्याच्या व्याख्येप्रमाणें पैसे मिळविण्याचें शास्त्र. त्यानें सर्व जगाचा विचार केल्या नाही आपल्या राष्ट्राचा तेवढा केला, आणि दिलें ठोडून की यत्रानें संपत्ति वाढते पण कोणाची ! आणि का ! जे यत्रें वापरतात त्याची. आणि इतर लोक वापरत नाहीत म्हणून पण यत्रानें संपत्ति वाढते हें खरें आहे का ! आपल्या हिंदुस्थानात माणशीं एक एकर जमीन पडते कापूस-ताग, डाळ-दाणा, जवस-एरंडी जें काय काढायचें तें त्या एका एकरानून मेल्यावर पुरायचें तें देखील त्याच्यात च ! आता यत्रानें का ह्या एक एकराची दीड एकर जमीन होणार आहे ! पण तो म्हणतो, पीक लवकर निघेल ना ! पूर्वी म्हणत होता यत्रानें श्रीमत होतो मनुष्य, आता म्हणतो, काम लवकर होतें, माणसाला पुरसत मिळते. यत्रानें मनुष्य श्रीमत होत नाही. यत्रानें हातचलारीचे खेळ होतात. ह्या शिक्षातील पैसा त्या शिक्षात जातो इतकें च.

बरें, यत्रामुळें काम लवकर आटोपून माणसाला करमणुकीला, मनोरजनाला, अवनाश मिळतो, पुरसत मिळते, ह्यात तरी काहीं तथ्य आहे का ! यत्रावर तीन-चार तास काम करावें, बाकी म्हणे मौज करावी, चार घटना रेडियो ऐकावा. मी म्हणतो, तुझा तो रड्या रेडियो रडला ! म्हणे चार तास काबाड-कष्ट करा ! अरे, मी चौवीस तास आनंद भोगणारा आनंदी जीव आहे, आणि नू मला चार तास यत्रावर चढवणार ! राजा उदार झाला आणि हातीं भोपळा दिला ! एक यत्र आहे लोखंडाचें, त्यासमोर दुसरें यत्र उभें करायचें—माणसाचें. धागा तुटला की ह्यानें

जोड़ून चायचें. कोठें खुद शालें की चट हा घावला च तेंयें. क्षणाची फुरसत नाही जिवाला. बोलायची हि सोय नाही. तीत्र काम करा, मग तीत्र आनंद प्या. असें हें तुमचें यत्र-युगाचें तत्र ! एकजण मला म्हणाला, 'सिनेमा पाहून फार आनंद होतो. टॉकी पाहून, ऐकून आनंद च आनंद होतो.' मी म्हटलें, 'रोज पहात असशील द मग ?' तो म्हणाला, 'नाहीं. दोन तीन दिवसाआड पाहतों.' मी म्हटलें, 'सालातून तीनशें पाठष्ट दिवस का नाही पहात ? लाभ, दोन, तीन असें मोजीत च जा ना ! बरें, ज्या दिवशी सिनेमा पाहतोस त्या दिवशी शॉप करी येते ? गाढ येते का ?' 'नाहीं. सिनेमाची चित्रें दिसतात स्वप्नात.' किती दुःखाची गोष्ट ! गाढ शॉप नाही गाढ झोंपेहून दुसरें काहीं अधिक आनदाचें आहे काय ? शॉपचें असें आहे की, तिच्या पूर्वीचा कार्यक्रम अगदीं सौम्य असावा लागतो. म्हणजे ती चामली लागते. सुई कशी असते, निमुळती होत गेलेली एका टोकाला ! तशी कार्यक्रमाची तीव्रता शॉपपूर्वी क्षीण होत, सूक्ष्म होत, सौम्य होत गेलेली पाहिजे. पुढें तो म्हणाला, 'तुम्ही च सागा मला का आवडतो सिनेमा ?' मी म्हटलें बरोबर च आहे- तु सिनेमा पहावाच आणि गुश्या आनदाची मीनासा मी करावी ? घाण्यानें निषट्टावें आणि माणसाने त्याला दुरुस्त करावें ! तुला आनंद होतो सिनेमा पाहून, कारण तीत्र दुःखाचा कार्यक्रम अगतो तुहा दिवसा तीत्र दुःखाच्या कार्यक्रमासुळें तीत्र आनदान्त निषय ह्यासा वाटतो आम्ही आपला चोवीस तास आनंद भोगणार. आणि सावकाश काम हि करणार चोवीस घटे. काहीं पाई नाही. माझा कार्यक्रम असा राहिल. मी आमच्या गावठी नागरानें सावकाश नागरीन, मग बैलाना पाणी पाजीन, स्वतः भाकरी खाईन, मग जरा आग दाकीन. मग चरला कातायला बसेन. या यत्रयुगात मी काम असे च सावकाश करणार. प्रत्येक काम माझा आनंद च असेल, तें नागरणें, तें बैलाना पाणी पाजणें, तें बरया कातणें. अशा रीतीनें सकाळपादन संध्याकाळपर्यंत मी

आनंद भोगीन. आत्म्याचे आनंद लक्षण आहे. मी अनात्मा होऊ इच्छित नाही. चोवीस तास पुरसत, चोवीस तास आनंद, चोवीस तास काम, असे का जमू नये ? काम थोडक्यात आटोपून टाकायचें, आणि ह्या मात्र दिवसभर नामानें आत घ्या, पुन्हा गाहेर टाका, असा उपदव्याप का करायचा ! चोवीस तासाची ह्या एकदम च वेऊन टाकू असें का म्हणत नाही ? प्राणायामवाले तर आणखी च सायकाश श्वासोच्छ्वास करा म्हणतात. हें यत्रयुग आहे मात्रानो, वेऊन टाका भराभर ह्या एकदाची ! पण तें जमत नाही. मग चोवीस तास जसा आपण श्वासोच्छ्वास करतो, तसें चोवीस तास काम करून चोवीस तास पुरसत घ्या ना ! भिन्नारह्यासारखे थोडा वेळ च पुरसत का मागता ! पुरसत मनाचा धर्म आहे.

कॉंग्रेसची मंत्रि-मंडळें आता नसल्यामुळें पुरसत मिळाली आहे मंत्र्यांना. एक माजी मंत्री, कारभारी, आले होते माझ्याकडे. ते म्हणाले, 'आम्ही बीज पुरवू शकतो. रोड्यापाड्यांना स्वस्तात देऊ बीज. अगदीं रोडोरोडीं रेडियो लावून द्यावा. शेतकरी सुखी होतील. त्यांना आनंद मिळेल.' मी ऐकून घेतलें व म्हटलें, 'आधीं द्या तर खरे, मग पाहू.' पण माझी खरी अडचण आहे ती ही की, तो शेतकरी शतका अरसिक असेल का रेडियो ऐकायला ? तो बेकार माणूस नाही रेडियो ऐकायला. त्याला आपल्या बायकोशी, आपल्या मुलानाळाशी संध्याकाळीं शेतातून परत आल्यावर बोलायचें असतें; गोष्टी करायच्या असतात, आपल्या गाईगुरांच्या अगावर प्रेमानें हात फिरवावयाचा असतो. त्याचा हा सर्व आनंदाचा कार्यक्रम असतो. त्याच्या दृष्टीनें आपलें घरदार, आपलीं मुलेंबाळें, आपलीं गाईगुरें ह्या सर्व गोष्टी विश्वाचें केंद्र असतात. तो उपनिषदातील ऋषि म्हणतो ना— 'मी ह्या सगळ्या जगाचा मध्यबिंदु आहे !' तसें च त्या शेतकऱ्याचें आहे. इंग्लंडचे लोक म्हणतात, 'सर्व जगाचें केंद्र इंग्लंड आहे.'

वेधून सर्वत्र व्यापार होतो.' मी म्हणतो, सगळ्या जगाचा मध्यबिंदु पन्नार आहे. त्या शेतकऱ्यांचे मत आहे, ह्या सर्व जगाचा मध्यबिंदु मी आहे. माझी शेती आहे, माझे घरदार आहे. माझी गाईगुरे आहेत. आणि तुम्ही प्रान्ताच्या जगतप्रसिद्ध चित्रशाळेत गेला तर तेथे तुम्हाला ह्याचा प्रत्यय येईल. काय दिसेल तुम्हाला तेथे? एक लाकूटतोड्या, पाणी भरणारी एक वाई, नागर धानबून सूर्याला नमस्कार करणारा एक शेतकरी, ह्याची चित्रे तिथे टांगलेली दिसतील. उत्तमातील उत्तम चित्रे म्हणून मोठमोठे चित्रकार त्याची वाखाणणी करतात. ज्याच्या दिवाणपान्यात तसली चित्रे नाहीत त्याला अरसिक म्हणतात. मग ज्याच्या जीवनात हे सर्व प्रत्यक्ष आहे ते किती रसिक, किती जानवी असतील बरे? परंतु दयाळु लोकां काय म्हणतात? शेतकरी विचारा उन्हावाऱ्यात राहतो, किती कष्ट सोसतो,— पण त्याला पायला मारूरी हि नाही! ह्यात शेतकऱ्याची दोन हुल्ले बाणिली आहेत; (१) त्याला उन्हात रावावे लागते, आणि (२) त्याला पायला मिळत नाही. पैकीं दुसरें, दुःख म्हणून मान्य. पण पहिलें तर सौख्य. अन मिळालें नाही तर झड्डे पिकी पडतात. उन्हात आरोग्य लाभते. शेतकरी शेतात काम करतात, तेवढेच त्यांना स्वातंत्र्य मिळते, खुली स्वच्छ हवा मिळते. एरवी त्याची घरे कशी असतात? घराला एकच दरवाजा, सिडकी एक हि नाही. कवाडे लावलीं की घराची पेट्टी होते; आणि अशा पेट्टीत त्याला रात्र काढावी लागते. पण दिवसा तो मोरळ्या शेतात काम करतो तेवढी त्याला अपार श्रीमती लाभते मुबईचा श्रीमत, १००० रुपये मासिक भाडे देणारा! त्याच्या घराला सहा खिडक्या असतात आणखी दोन खिडक्या किवा जरा खुली गची पाहिजे म्हटल्यास धैलीचे तोंड हि जास्त खुलें करावें लागतें. सहा खिडक्यांचे घर असलेला जर श्रीमत, तर तो

शेतकरी, ज्याच्या शेताला उर्फ त्या उन्हातल्या घराला-भिन भितीच्या घराला-अनंत सिद्धक्या आहेत तो किती भीमत म्हणावयाचा! त्याच्या त्या भीमतीपासून त्याला दूर करू नका. त्याचें तें खुल्या हवेंतील, ऊबदार प्रकाशातील जीवनाचें भाग्य त्याला अंधान्या वोंदट काररान्यात कोंबून दिरावू नका त्याच्या जीवनात इतर सुधारणा करा. त्याला घरी तयार केलेलें ताजें लोणी, नवनीत, रायला सागा उरलेलें श्रीमताना देत जा म्हणा ते काही वैरी नाहींत. त्यांना यज्ञावशेष देत जा. भाजी, फळें रायला शिजवा भाजी फळें रेड्यात मिळत नाहीं म्हणे! मग काय तीं नागपूरला गच्छीवर पिकतात? शेतकऱ्याचें जीवन किती आनंदी आहे! हे लोक त्याचें अनुकरण करतात. कुड्यात झाडें लावून तीं घरी ठेवतात कित्येक तर रोट्टीं पुलें घरात ठेवतात मग ज्या जीवनाची तुम्ही नफळ करता तें अस्सल जीवन परोपार किती आनदाचें असलें पाहिजे!

यत्राने पुरसत कसली मिळते? तीनशें लोकरवस्तीचा गाव; त्यात सहा शिवण्याचे साचे दोन साच्याना हि जेथें पुरें काम मिळणें नाहीं तेथें सहा साचे काय करणार? ही का पुरसत झाली? यत्रानें सपत्ति वाढते हें पहिलें म्हणणें तर चुकीचें ठरलें च. यत्रातून का मोसर्ची सर्त्री पडतात, का दूध निघतें? सर्वांनी च यत्र स्वीकारलें तर तें दोन गुडाच्या शर्यतीसारखें होईल जो मोठमोठ्यानें बोलतो तो सभा जिंकतो पण हें असें का? तर दुसरे सर्व शान्त बसतात म्हणून! यत्र हें असें च बोंब मारणारें साधन आहे. सर्वांनी च तो कार्यक्रम आरभिला म्हणजे मग कोणाचा च आवाज ऐकू येणार नाहीं पण यत्रानें मनुष्य श्रीमत होतो हें एक थोडें तरी खरें आहे दुसरा यान्त्रिक उत्पादन करीत नाहीं तोंवर यत्रोत्पादन करणाऱ्याला मिळतो पैसा. परंतु यत्रामुळें पुरसत मिळते हें दुसरें तर सफाई खोटें आहे पुरसत म्हणजे 'बेकारी' अशी व्याख्या असली तर गोष्ट वेगळी.

आजचें बाँवचें युद्ध आहे. एकजण टनाचा बाँव करतो तर दुसरा सव्वा टनाचा. हे असे मोठे आकडे घेऊन गणित का करतात न कळे ! वळानें कधी वादाचा निर्णय लागत असतो का ! तें तर शुद्ध न्याय-बुद्धीचे काम आहे. पण वळानें च निर्णय लावायचा तर हे मोठमोठे अवाढव्य आकडे कशाला ! सक्षेपरूप द्या ना त्याना. ३५ म्हणायच्या ऐवजी ५ म्हणा. ह्याचे ४० लाख आणि त्याचे ३० लाख मारायच्या ऐवजी बुस्तीनें का लावीत नाहीत निर्णय ! ती भीम-जरासधाची नव्हती झाली कुस्ती ! त्यात प्रजेचें काहीं नुकसान झालें नाहीं. राजेराजे लढले, परंतु अज्ञाने निर्णय होत नाहीं. ही शस्त्रे एकमेकाना मारणार. मरणार हें यत्रयुग. परंतु तुम्ही च जगवायचें ठरविलें तें तुम्ही तर धन्वतरी आहा. तुम्ही चेतन आहा. तुम्ही तें सुरु करू शकता. म्हातान्याकडे मी लक्ष देत नाहीं. म्हातारे च ते पण तरुण लोकां यत्रयुग आलें म्हणून म्हणतात ! मी त्याना विचारतो, तुम्ही कोण आला ! एक होता नाप. एक होता मुलगा. नाप सायफलवर हिडे. मुलगा म्हणे, मला सायफल पाहिजे. नाप म्हणाला, कशाला हवी सायफल ! पाय कशाला दिले तुला मग ! मुलगा म्हणाला, सायफल चालवायला ! मुलगा यत्रयुग च आला होता.

एकजण माझ्याकडे आला. त्याला विचारलें, कसा आलास ! तो म्हणाला सायफलस्वार. पण सरोसर ही भ्रान्ति आहे. तो सायफलघोडा होता गाडीला घोडा समोहन ओढतो. तो सायफलला वहन ओढतो, इतने च. बाकी आहे तो घोडा च स्वार नव्हे. मोटरसायफलवाल्याला एक वेळ स्वार म्हणता येईल. कारण नैसर्गिक शक्तीनें ती चालत असते. रिशा मनुष्य ओढतो आणि त्यात माणसें बसतात. सरोसर हें साजिरवाणें आहे मनुष्यप्राणी गाडीला जुंपण्याजोगा नव्हे. सायफलचें हुन्हुन असें च आहे. सवा सवायें घाँट घजनाचीं माणसें दुसऱ्याच्या सायफलवर बसतात आणि बसवून दि घेतात वस्तुत. सायफल चालविणाराच्या मागे जो

सायबल्लर बसतो तो त्याच्या खाद्यावर च बसतो. परंतु खोऱ्या भाषेमुळे दोषाच्या हि हे लक्षात येत नाही. उद्या मी पुनमचंदजीकडे आलों आणि म्हटलें, 'पुनमचंदजी, जुता रिखेला—हा बसलों मी ' तर तें कसें होईल ! सायबल्लर नुसऱ्याला बसतून घेणें म्हणजे रिखा ओढणें च आहे कोणी आजारी असेल त्याला सायबल्लर घेतलें तर ती गोष्ट वेगळी. एरव्ही तें अयोग्य होय विचार करून ब्राह्मणप्राय ठरवीत चला. उगीच नवीन म्हणून सर्व स्वीकारित जाऊ नका. तो हार्मोनियम ! ' यत्र धूमस् तत्र वह्नि ' तसा जेथें हार्मोनियम तेथें फुटका आवाज. त्याचा तो भों आवाज ! त्यापेक्षा गाढवाचा आवाज काय वाईट आहे ! तो चांगला च आहे गाढवाच्या आवाजात कादण्य प्रगट होतें. हार्मोनियमच्या आवाजात तें हि नाही. गाणान्याचा फुटका आवाज लपविणें एवढा च त्याचा उपयोग. वास्तविक तनु-वाद्यासारखें वाद्य नाही. त्यात बरोबर नेमका स्वर दाखविला जातो. पण तेथें अफळ, चारकावा, कला लागते लोक अकलेला कटाळले आहेत हार्मोनियमचा प्रसार झाला आणि सतार मार्गें पडली ह्याचें कारण हें च यत्रयुग माणसाला बेअक्ली करीत आहे याचा पुरावा म्हणजे युरोपात चाललेलें युद्ध. लोकांच्या वतीनें काहीं लोक चांगलें-वाईट ठरवतात आणि म्हणतात हात घर करा. इमर्जीत म्हणतात, या गिरणींत ५०० हात आहेत. तेथें डोक्याचें काम च नाही युरोपातील डोकीं खोकीं बनलीं आहेत तेथें मतमोजणीच्या नावानें हातमोजणी होते यत्रयुगानें अशी बुद्धिहीनता पसरत आहे हातमोजणीच्या ह्या यात्रिक लोकशाहीमुळे च ही हुकुमशाही आली आहे तिनें आज अनर्थ माडला आहे.

तुम्ही तसूभर सूत न काढलें तरी चालेल. पण विचार करा. विचार करायला शिना गार्धीच्या नार्थक्रमात विचार, विकास, बुद्धि

आहे की नाही तें पहा तुम्हाला त्यात ती जाडळी तर तुम्ही जो घ्या.

भा. से. वृ. ४-११

२७

खादीचें गृह्य-शास्त्र *

आपण पुष्कळ दिवसापासून सूत कातणारी मंडळी आहों. कातण्यात वास्वगार आहोंत, उत्तम साडण विंचरण करून नारीक सूत काततो. ही आपली राष्ट्राची सेवा आहे असे आपण समजतो. आणि तें योग्य हि आहे. पण ती च सेवा पुरी करायची तर आपण स्वतः नारीक सुताचें कापड न वापरता जाड कापड वापरलें पाहिजे. राष्ट्राला पुरें पडण्याइतकें नारीक कापड तयार होईपर्यंत हा आपणा सेवनाचा धर्म आहे. राष्ट्रात जाडीभरडी खादी थोडीपार तयार होत च आहे. ती आपण वापरून ज्याचें नारीक कापडाशिवाय चालणार नाही त्याच्यासाठी आपलें सूत समर्पण केलें पाहिजे तसे पाहिलें तर जाड कापडात नितका लाभ आहे तितका नारीक कापडात नाही च जाड कापड वापरणें ही सरोपर धीमती आहे. जाड कापडाचें शरीराचीं होणारें धर्पण आरोग्यदायी आहे तथापि नारीक कापडाचें हि स्थान आहे. आणि नारीक कापड काहीं प्रमाणात राष्ट्राला लागण च. म्हणून नारीक कापड पाहिजे च, आणि तें हि जणें कातलें पाहिजे की ज्याचें कापड वर्षभर टिके. आपल्या नारीक सुताचें कापड वर्षभर टिके की नाही हें पाहण्यासाठी

* पयनारच्या परिभ्रमणासाठी मंडळीची चर्चिण्या काही मुद्द्याचें टाचण.

आपण ज्यांना तें देऊं त्यांना त्या विषयींची नोंद ठेवायला सांगूं म्हणजे आपलें काम होईल. आपणा स्वतःला तें वापरण्याची गरज च नाही.

आपल्यासाठी आपण जाड खादी खरीदूं, ती हि भिन्धुतलेली फोरी खरीदली पाहिजे. धुवट खादी जी भांडारांत मिळते ती माझ्या दृष्टीनें अगदी च कुचकामाची. ह्या खादीला धुवट खादी हें नांव हि चुकीचें. वास्तविक ओपवलेली ही खादी आहे. मारीक कापडाची राष्ट्राला थोडी फार जर आहे, पण ह्या ओपवलेल्या खादीची गरज मुळी च असता कामा नये. ही ओपवण्याची क्रिया जर भिघडली तर कापड जळून गेल्यासारखें होऊन महिन्या-दोन महिन्यांत च फाटतें. पण जरी ती भिघडली नाही आणि व्यवस्थित साधली तरी कापडाचें आयुष्य निदान दोन महिने तरी ती कमी केल्याशिवाय राहत नाही. हिंदुस्थानसारख्या गरीब देशांनें आपल्या तुटपुंज्या जमिनींतून कापूस पिकवून, तो रेंचून, फातून, विणून, अशा प्रकारें जाळून टाकावा हा एक नैतिक गुन्हा च समजला पाहिजे. कापड, ह्या ओपण्याच्या क्रियेनें दहा महिने टिकायचें म्हणजे कापडाचा टिकाऊपणा पाचपष्ठांश झाला. अर्थात् कापड सहापंचमास लागणार. माणशी १५ वारांप्रमाणें ४० कोट माणसांना ६०० कोटि वार खादी लागायची, त्याऐवजी ती आतां ७२० कोटि वार लागणार. खादीची किंमत रुपयाला ३ वार मानली तर १२० कोटि वाराची किंमत ४० कोटि रुपये होणार. नुसत्या धुलाईत ४० कोटि रुपयाची नासाडी प्रतिवर्षी होणार. हें गणित लक्षांत घेतलें म्हणजे मी ह्याला नैतिक गुन्हा का म्हणतो तें स्पष्ट होईल. खादी भाडाराना आजच्या स्थितीत ही धुवट खादी अजिबात न ठेवणें शक्य झालें नाही तर निदान त्यानीं कोरा माल अधिकांत अधिक खपवण्याचा प्रयत्न तरी करायला पाहिजे, असें मला वाटतें. पण मला अशी धास्ती आहे कीं आजच्या घटकेला ' विक्रीची कला '

म्हणून जी एक रुढ झाली आहे तिला बाळी पडून उलट ह्या धुवट सादीला उत्तेजन दिले जात आहे. पण वर्त तो मोठा प्रभ बाजूला ठेवून तुम्हाला तरी मी असें सुचवितां कीं नुम्ही ह्या धुवटच्या मोहात पडू नये. त्यात आपले तिहेरी नुकसान आहे. एक तर मी आता सांगितलें च आहे. दुसरें, धुवट सादीची वीण नीट पारखता येत नाही. त्यामुळे सुंदर ह्या नावानें गच्चाळ वरून पदरीं पडतें. वर पुन्हा धुलाईचे दाम घावे लागतात, तें वेगळें च.

आपण कोरी सादी खरीदू आणि स्वतः च ती धुवू; आणि रोज धूत जाऊ म्हणजे ती चांगली स्वच्छ राहिल. पण हें धुणें हि कसें धुवायें, आणि स्वच्छ म्हणजे काय ह्या दोन्ही गोष्टी पुन्हा समजून घेतल्या पाहिजेत च. स्वच्छता निराळी आणि भटक पादरा रंग निराळा. घाम, मळ, डाग इत्यादि घाण कापडात शिल्लक न राहणें ह्याचें नाव स्वच्छता; आणि तेवढें च धुण्याचें कार्य. त्यासाठीं सोडा, साबू इत्यादि वापरण्याची क्रिया आपटून धोपटून कापडाचे हाल करण्याची गरज नाही. स्वच्छतेच्या कल्पनेनें जे असले प्रयोग करितात त्याची दिशामूळ ह्यालेली आहे. ते वस्तुतः सापी खादी वापरणारे लोक नदून रंगीत सादी वापरणारे आहेत असें च समजलें पाहिजे. रंगीत म्हणजे भटक पादऱ्या रंगाची रंगीत. आपला देह मातीचा बनलेला आहे. आपण मातीत काम करणारे लोक. गाती आणि मळ यातला परत आपल्या लक्षात आला पाहिजे. मातीचा किंचित रंग धोतरावर चढला तरी त्यानें स्वच्छता मुळीं च निघडत नाही. तें दि एन प्रकारचें रंगीत कापट आहे असें पार तर म्हणा. मी तर तें च सार्धें कापट समजतां. स्वच्छ पाण्यानें रोज धूत गेलीं म्हणजे आपलें काम संपलें. इतकें करून मातीचा जो सद्ज रंग कापडावर चढेल त्याचा द्वेष करण्याची गरज नाही. भटक पादऱ्या रंगाची होत आणि मातीच्या सद्ज रंगाचा द्वेष ही आम्हा भूमिकांना न शोमण्यासारखी वस्तु आहे.

आपण ज्याना तें देऊ त्याना त्या विपयीची नोंद ठेवायला लागू म्हणजे आपलें काम होईल आपणा स्वतःला तें वापरण्याची गरज च नाही.

आपल्यासाठी आपण जाड खादी खरीदू. ती हि विनधुतलेली बोरी खरीदली पाहिजे. धुवट खादी जी भाडारात मिळते ती माझ्या दृष्टीने अगदी च कुचकामाची. ह्या खादीला धुवट खादी हें नाव हि चुकीचें. वास्तविक ओपवलेली ही खादी आहे. वारीक कापडाची खापट्टाला थोडी पार जरूर आहे, पण ह्या ओपवलेल्या खादीची गरज मुळी च असता कामा नये. ही ओपवण्याची क्रिया जर विघडली तर कापड जळून गेल्यासारखें होऊन महिन्या-दोन महिन्यात च पाटतें. पण जरी ती विघडली नाही आणि व्यवस्थित साधली तरी कापडाचें आयुष्य निदान दोन महिने तरी ती कमी केल्याशिवाय राहत नाही. हिंदुस्थानसारख्या गरीम देशाने आपल्या तुटपुज्या जमिनीतून कापूष पिकवून, तो रेंचून, काढून, विणून, अशा प्रकारें जाळून टाकावा हा एक नैतिक गुन्हा च समजला पाहिजे. कापड, ह्या ओपण्याच्या क्रियेने दहा महिने टिकायचें म्हणजे कापडाचा टिकाऊपणा पाचपष्ठाश झाला. अर्थात् कापड सहापन्चमाश लागणार माणशी १५ वाराप्रमाणें ४० कोट माणसाना ६०० कोटि वार खादी लागायची, त्याऐवजी ती आता ७२० कोटि वार लागणार. खादीची किंमत रुपयाला ३ वार मानली तर १२० कोटि वाराची किंमत ४० कोटि रुपये होणार नुसत्या धुलाईत ४० कोटि रुपयाची नासाडी प्रतिवर्षी होणार. हें गणित लक्षात घेतले म्हणजे भी ह्याला नैतिक गुन्हा का म्हणतो तें स्पष्ट होईल. खादी भाडाराना आजच्या स्थितीत ही धुवट खादी अजिबात न ठेवणें शक्य झालें नाही तर निदान त्यानी फोरा माल अधिकत अधिक रुपवण्याचा प्रयत्न तरी करायला पाहिजे, असें मला वाटतें पण मला अशी धास्ती आहे की आजच्या घटकेला 'विक्रीची कला'

म्हणून जी एक रुढ झाली आहे तिळा बाळी पडून उलट ह्या धुवट खादीला उत्तेजन दिले जात आहे पण तूर्त तो मोठा प्रश्न बाजला ठेवून दुमहाला तरी मी असें सुचवितों की तुम्ही ह्या धुवटच्या मोहात पडू नये. त्यात आपले तिहेरी नुकसान आहे. एक तर मी आता सांगितलें च आहे. दुसरें, धुवट खादीची वीण नीट पारपता येत नाही त्यामुळे सुंदर ह्या नावानें गवाळ वस्त्र पदरी पडतें वर पुन्हा धुलाईचे दाम घावे लागतात, तें वेगळें च

आपण कोरी खादी खरीदू आणि स्वतः च ती धुवू; आणि रोज धूत जाऊ म्हणजे ती चांगली स्वच्छ राहिल. पण हें धुणें हि कसें धुवावें, आणि स्वच्छ म्हणजे काय ह्या दोन्ही गोष्टी पुन्हा समजून घेतल्या पाहिजेत च. स्वच्छता निराळी आणि भडक पादरा रंग निराळा. घाम, मळ, डाग इत्यादि घाण कापडात शिल्लक न राहणें ह्याचें नाव स्वच्छता; आणि तेवढें च धुण्याचें कार्य त्यासाठी सोडा, टाबू इत्यादि वापरण्याची क्रिया आपटून धोपटून कापडाचे हाल करण्याची गरज नाही स्वच्छतेच्या कल्पनेनें जे असले प्रयोग करितात त्याची दिसाभूल झालेली आहे. ते वस्तुतः साधी खादी वापरणारे लोक नसून रगीत खादी वापरणारे आहेत असें च समजलें पाहिजे. रगीत म्हणजे भडक पादऱ्या रंगाची रगीत आपला देह मातीचा बनलेला आहे. आपण मातीत काम करणारे लोक. माती आणि मळ यातला फरक आपल्या लक्षात आला पाहिजे मातीचा किंचित् रंग धोतरावर चढला तरी त्यानें स्वच्छता सुळी च विघडत नाही. तें हि एव प्रकारचें रगीत कापड आहे असें फार तर म्हणा. मी तर तें च साधें कापड समजतों स्वच्छ पाण्यानें रोज धूत गेलों म्हणजे आपलें काम सफल. इतकें करून मातीचा जो सहज रंग कापडावर चढेल त्याचा द्वेष करण्याची गरज नाही भडक पादऱ्या रंगाची हास आणि मातीच्या सहज रंगाचा द्वेष ही आम्हा श्रमिकाना न चोमण्यासारखी वस्तु आहे.

त्यासाठी साभूशोडवाचा व्यर्थ र्घर्न करावा लागतो. आणि शिष्याय कापडाचा टिकाऊपणा कमी होतो. उलट पक्षी स्वच्छतेची जाणीव नसल्यामुळे आणि कधी कधी धुण्याने कपडा पाटतो अशा कल्पनेन आपले गोंड्यातले लोख घामट कपडा वापरीत राहतात. स्वच्छतेची जाणीव शाली तर ते तसे करणार नाहीत कापड पक्षांचे चांगले टिकते याच तरे ज्ञान त्यांना शाले तर ते तसे करणार नाहीत कापडात घाम मुरतेला तसा च राहिला तर तो कापडाच्या आयुष्याला साधक नसून नाधक च आहे

साध्या पाण्याने रोज धुवून आपण सादी वापरुं ती आपल्या देहाचे चांगले रक्षण करील आणि त्याला यथायोग्य सजवील पण रक्षण म्हणजे काय ! आणि शोभा म्हणजे काय ! हे नीट लक्षात घेतले पाहिजे दिवसभर देहाला कापटी वाइंटिंग करून ठेवणे खात देहाचे रक्षण नाही च शोभा दि नाही. एक गृहस्थ संपूर्ण सादीधारी होते त्याची माहिती करून देताना दुसरे एक गृहस्थ म्हणाले, ' हे अमुक अमुक गृहस्थ नरसशिखान्त सादीधारी आहेत ' ते ऐकून च मी घाबरलो. नसापासून शिरोपर्यंत सादी धारण कराययाची म्हणजे केवढे कठिण काम ! आणि केवढ्या हि देशभक्ताने ते का करायें ? 'पोटभर अन्न आणि आगभर वस्त्र' अशी आपल्यात म्हण आहे पण अन्नाने सन्नध पोट भरणे आणि वस्त्रान सन्नध आग झाकणे म्हणजे एक निसर्ग द्रोह च आहे छज्जा रक्षणासाठी काही वस्त्र अपरिहार्य आहे आणि थडी वगैरेपासून रक्षणासाठी जे पाहिजे तेवढे पाहिजे च पण त्याशिवाय विनाकारण दिवसभर आणि आगभर वस्त्र वापरीत राहणे म्हणजे वस्त्र व्यर्थ पाडून टाकणे तर आहे च पण हा त्यातला कमीत कमी दोष आहे त्यातून मुख्य हानि म्हणजे त्याने शरीर नाजूक, निस्तेज आणि कमजोर व्हायचे सूर्यकिरणाचा आणि मोकळ्या हवेचा महिमा अपार आहे त्यांना भिष्याचे मुळी च कारण नाही उलट त्यांना न भिष्याचे आणि त्याच्यावर प्रेम करण्याच भरपूर

कारण आहे. येदांत एसा भक्ताचे वर्णन आले आहे. तो देवाला म्हणतो, 'देवा, तू मला पार आवडतोस. किती आवडतोस म्हणून सांगू ! जीर्ण झालेल्याला जसें पत्र आवडते तसा तू मला आवडतोस !' वस्त्राची आवड ही जीर्ण माणसाचें एक लक्षण तर असो च पण जीर्ण वनण्याचें तें एर साधन हि आहे. सूर्याला सहजतात 'मित्र' म्हणतात त्याचें कारण शांतांना मुद्दा माहीत आहे सूर्यनारायण हा उत्तम मित्र तर आहे च पण तो उत्तम वैद्य हि आहे. 'द्वैतो नारायणो हरिः' ह्या वाक्यात सूर्यनारायणाकडे हि लक्ष आहे. मी प्राय शक्य तितका उघडा राहतों, त्यानें मला शारीरिक आणि बौद्धिक लाभ अनुभवाम आला आहे. म्हणून आपल्या ह्या देशात गरिजांनीं आणि भीमतांनीं शक्य तितक उघडें रहाव असें मला वाटते.

सादीच्या पाटकरांचे दुसरे काही शब्द - शास्त्रीय मुद्दे आपण थोडक्यात पाहू.

(अ) स्नान केल्यानंतर ओले कपडे तसे च पडू न देता लागली च धुवून घाळत घालावे. तसें न केल्यानें कपडा तर कुजून लवकर पाटतो च पण माणसाला आळसाची आणि अव्यवस्थितपणाची सवय लागते

(आ) लान धोतर वापरण्याची ज्यांना संवय आहे त्यांनीं रात्री निजताना तें नदलाचें आणि त्याऐवजीं दुसरें चट्टी किंवा पचायारजे वेगळें पत्र नेसावें ह्यानें त्या लान धोतराची आयुशुद्धि होईल. पाश्चात्य लोकात अशी चाल आहे आणि आपल्याकडे हि पूर्वी होती च. कपडा निजल्या अवस्थेंत च जास्त पाटतो

(इ) धोतर जीर्ण होण्याच्या आत च मधोमध पाडायें, आणि उलट, बाजू शिवून घ्याव्या. ह्यानें धोतर पुन्हा ताजेंतवानें होईल ह्याला मराठीत दाड भरणें हा पारिभाषिक शब्द आहे.

(६) यन्न यत्किञ्चित् पाटले तर त्याची उपेक्षा किंवा त्याग करू नये. तें शीघ्र डागडूज करातें. डागडूजणें अशक्य होईपर्यंत यन्नाचा त्याग प्रिहित नाहीं. देहाला यन्नाची उपमा दिली जाते. देह डागडूज करून वापरण्यात जशी लाज नाहीं तसें यन्नाचें हि समजलें पाहिजे. पाटले वापरण्यात लाज आहे.

शेंवटीं सादी तत्त्वाच स्मरण करून संपवू. सादीची गादीशीं लढाई आहे. याला मी सादी-तत्त्व म्हणतां. सादीची गादी बनू शकते हा सादीचा महिमा आहे. पण तो च महिमा तिच्या च जिवावर उलटता कामा नये. पाच-पाचशें नंतरचें सत् हिंदुस्थानात निघत होतें हें लोख गौरवपूर्वक सागत असतात आणि मी हि सागतों असें यन्न निर्माण करून देवाच्या मूर्तीला अर्पण करीत असते किंवा प्रदर्शनात ठेवीत असते तर तें गौरव शोभित्त होतें. पण श्रीमंत लोक आपला तुच्छ देह राजविण्यासाठी इतनी अपार मेहनत गरिबाकडून करवीत होते, आणि गरीब हि एवढी अद्भुत कला अल्पतम मजुरीसाठी किंवा फदाचित् भरपूर मजुरीसाठी हि विमून तुच्छ मानव देहाची खुशामत करीत होते, असा विचार मनात आला म्हणजे मला तर लाज च वाटते सादी वैभवशाली असो पण विलासी कधी हि नसो. रामदासांनी शिकविलें : 'चातुर्यें शृंगारे अंतर । चर्रें शृंगारे शरीर । दोर्दामध्यें कोण थोर । बरें पहा ॥' मराठ्यांनी हें सादीतत्त्व जेमतेम शभर वर्षें लक्षात ठेवलें, आणि जेमतेम शभर वर्षें च त्याचें राज्य टिकलें हा सादी-तत्त्वाचा आम्हास कधी हि विसर न पडो.

गो-संवेचं रहस्य

माझ्या श्रिय वपुंगो आणि भगिनींनो,

आज जे चार शब्द मी आपणापुढे मांडणार आहे, त्यांच्या प्रस्तावने-
दाखल थोडे सांगण्याची गरज आहे. काल आमची—वायेंकारी

मदलीची—जी मभा झाली होती त्या वेळीं मी

मी एक जंगली म्हणावे होती, र्ही मला आपण अभ्यक्ष करीत

प्राणी आहें आहा, पण मंभाळा, मी एक जंगली प्राणी आहे.

म्हणून माझ्या वागण्यात आपल्याला जर कुठे

असम्यक्ता दिसून आली तर माहून प्यावी टागेऊ. माझा जन्म च

आधी कोंकणच्या जंगलात झालेला; आणि ज्याला आजकाल

शिक्षण म्हणतात ते थोडे लामले न लामले इतक्यात मला उपनिषद्

वाचण्याची इच्छा झाली. आपण जाणत च असाल र्ही, उपनिषद् एक

जंगली साहित्य आहे. त्याला संस्कृतात 'आरण्यक' म्हणतात.

'आरण्यक' शब्दाचा सरळ अर्थ आपल्या भाषेत 'जंगली साहित्य'

हा च होईल. त्यात ब्रह्मस्वरूपाचे वर्णन करताना दोन लक्षणे दाखविली

आहेत : "अवाकी, अनादरः" म्हणजे ब्रह्म न बोलणारे आणि

कोण्णा हि वस्तूची पर्वा न करणारे आहे. माझ्या स्वभावांत ही गोष्ट

मुख्यासारखी आहे. अशा लहान-मोठ्या अनेक गोष्टी असतील,

त्याची मी पर्वा करतो र्ही करीत नाहीं हे माझ्या लक्षात येणार नाहीं.

म्हणून आपण एवढे सहन करून घ्याल.

ता. १ फेब्रुवारी १९४२ रोजी गोरोबाखपाच्या संमेलन प्रसंगी दिलेले
अध्याक्षीय भाषण.

दुसरी गोष्ट-जी पहिलीचाच भाग आहे-मला ही सागायची होती, की माशी मातृभाषा मराठी आहे. आणि मराठी भाषेत जरी अनेक प्रकारचे अद्भुत सामर्थ्य भरलेले आहे, दरवारी थाटाची तरी एका गोष्टीची मोठी उणीव आहे. ज्याला उणीव दरबारीपणा म्हणतात-आणि जो हिंदी, उर्दू, व हिंदुस्थानी भाषेत भरपूर आहे-तो मराठीत सुद्धाच नाही. आम्ही शंभर प्रयत्न केले तरी 'आप आइयेगा, बैठियेगा' ह्यांचे भाषान्तर मराठीत नीट जमतच नाही म्हणून ह्या हि कारणास्तव ज्या उणिवा माझ्या हिंदीत राहून जातील त्या हि आपण माफ करावयाच्या आहेत.

छानतर प्रस्तावनेत आणखी एक गोष्ट मला सागावी लागेल. मी आपले अध्यक्षीय भाषण लिहून द्यावे, असे व्याख्यान लेखी मला मुचविण्यात आले होते. कदाचित् हा एक कां नाही? शिष्टाचार असेल. पण मी तसे करू शकलो नाही कारण, प्राय लोकांचे दर्शन झाल्याशिवाय मला काही मुचतच नाही, ही शाली नेहमीची गोष्ट त्याशिवाय ह्या वेळी इथे माझ्या आधी वापूचे व्याख्यान व्हावयाचे होते. तेव्हा मी विचार केला, की त्याचे व्याख्यान ऐकावे आणि मग त्याच्या प्रकाशात बोलवे, म्हणजे त्यांनी ज्या वस्तु विस्तारपूर्वक सांगितल्या असतील त्याची पुनरावृत्ति टाळेल आणि त्यांनी न सांगितलेल्या वस्तु सहजपणे सांगता येतील. असे चिंतून मी माझे व्याख्यान लिहून तयार केले नाही. आणि आता माझे भाषण मौखिकच होत आहे. ह्यासाठी जर क्षमा मागण्याची गरज मानली जात असेल तर ती हि मागून घेतो. आणि आता मी माझे व्याख्यान मुरू करतो.

प्रथम मी नामापासून आरंभितो. कारण, नाम-महिमा सर्वांना

व्यगत च आहे. आमच्या सघाचें नाव 'गो-सेवा-सघ आहे' हें नाव ऐकून ओघानें च प्रश्न निघतो, "आपण कधी 'गो-सेवा'- 'गो-रक्षा' शब्द ऐकला आहे का! सदरहू शब्द कां? शब्द जाणत असून हि आपण 'गो-सेवा' शब्द बुद्ध्या योजला आहे की विचार न करता सहज च तो पडला आहे!" ह्याचें उत्तर देणें जरूर आहे.

संस्कृतात आपल्याला 'गो सेवा' शब्द सहसा आढळायचा नाही. संस्कृतात 'गोरक्षा' शब्द च प्रचलित आहे अर्थात् हा शब्द सर्वाना माहित च आहे. पण तो जाणून, हेतुपूर्वक सोडलेला आहे, आणि 'गोसेवा' शब्द अधिक नम्र म्हणून निवडला आहे गोरक्षेचें सामर्थ्य आज आमच्यात आम्हाला दिसत नाही. म्हणून 'गोसेवे'त सर्तोप मानला आहे अर्थात् दयाभावपूर्वक आमच्यानें होईल तितकी गाईची सेवा आम्ही करू, आणि भगवताच्या कृपेने जेव्हा आम्हाला योग्यता लागेल तेव्हा आम्ही 'गोरक्षा' करू.

पण आम्ही गोसेवेचें नाव घेतों तेव्हा आम्हाला विचारलें जाईल, की "तुम्ही गाईची काय सेवा करू इच्छिता! तुम्ही गाईचें दूध-तूप वाढवू इच्छिता आणि उत्तम ब्रँड तयार करावे म्हणता, तर ही तुमची च सेवा तुम्हीं करू पाहता; ह्यात गाईची सेवा काय झाली? इंग्रजांनी 'पब्लिक सर्व्हिस' शब्द काढला आहे. तशातली च ही तुमची गोसेवा झाली!" ह्या प्रश्नाबाबत थोडें बोलणें ठीक होईल

असला प्रश्न उत्पन्न होतो, कारण आम्हाला आमची मर्यादा वळत नाही. 'सेवा' आणि 'उपयोग' ह्यांचा विरोध च असतो असें नाही, हें समजणें जरूर आहे. ज्या आमची मर्यादा प्राण्यांचा आम्ही उपयोग घेऊ शकत नाही, त्याची सेवा करण्याची शक्ति आमच्यात नाही. ही आमची

-मानवाची-मर्यादा आहे. ह्यात स्वार्थाचा काही मुद्दा नाही. ऐकमेकाची सेवा करण्याचा हा च मार्ग ईश्वराने आमच्यामाठी मोठ्ठा ठेवलेला आहे. नाही तर बापूंनी आज पिंजरापोळाची जी दशा वर्णन केली, ती च सान्या समाजाची होणार आहे. आज मुद्दा आम्हाला हे च दिसून येत आहे पश्यांना लोकरू दाणे घालतात, आणि माणसाना उपाशी ठेवतात. अशा वागणुकीने दया किंवा सेवा होत नाही, पण निर्दयता आणि असेवा होते.

ईश्वराचे अनन्त गुण आहेत. त्यांचे आम्ही यथाशक्ति अनुकरण हि कराययाचे आहे. पण ईश्वराचा जो विशेष गुण आहे-म्हणजे जो ईश्वराचा च आहे-त्यांचे आम्ही अनुकरण करू जाऊ, तर तो अहंकार होईल. 'ऐश्वर्य' हा ईश्वराचा मालकी हक्काचा गुण आहे. त्यांचे अनुकरण आम्हाला शक्य नाही बाकी सर्व गुणांचे थोडेकार अनुकरण शक्य आहे. ईश्वर सृष्टि पालन करतो आणि सहार करतो ह्यांचे अनुकरण आम्हाला वर्ज्य आहे. आम्ही कोण्या हि प्राण्यांचे पालन करू च शकत नाही फार झाले तर मुग्यांना आम्ही सात्तर घालू. मग तेथे मुग्य गोळा होतील, आणि देव-वशात् तेथे एखादा बैल आला तर त्याच्या पायापलार्ती त्या मुग्या चिरडल्या जातील असे झाले, तर त्याची जबाबदारी मी कसा उचलीन ! " ईश्वराची करणी आहे " असे म्हणून मी आपला मोठ्ठा होईन.

मला एक गोष्ट आठवते एक होती म्हातारी आणि तिचा होता एक मुलगा तो तिचे मानी च ना. म्हणून विचारी फार कष्टी होई

एकदा मी तिच्या घरी गेलों होतों. तेव्हा ती मनुष्याचा मला म्हणाली, "पहा ना, मी छाला एवढा अहंकार पाळला पोसला आणि हा आपला माझे मानव च नाही ! " मी तिला विचारले, "तुम्हाला

का हा एक च मुलगा आहे ! ” ती म्हणाली, “ आणखी तिचे होते ते वारले.” मी तिला आपल्या जगली भापेंत सरळ सवाल केला, “ आजीबाई, तुम्हीं आपल्या तिघा मुलाना का मारून टाकलें ? ”

हा जगली सवाल ऐकून तिच्या हृदयाला केवढा धक्का बसला असेल ह्याची तुम्ही कल्पना करू शकता. थोडा वेळ तर ती चकित च शाली, आणि मग सावरून म्हणाली, “ मी काय करू ? देवाची इच्छा होती तसें झालें.” मग मी तिला म्हणालों, “ तुमच्या तिघा मुलाना मारलें देवानें, तर ह्या चौथ्या मुलाला पाळलें-पोसलें कुणी ? पालन केलें तें मात्र तुम्हीं, आणि नारलें देवानें, असें कसें होईल ? एक तर दोन्ही जबाबदान्या घ्या, किंवा दोन्ही सोडा.”

ज्या प्राण्याचा आम्हाला उपयोग नाही, त्याची सेवा आमच्यानें होऊ शक्याची नाही. गोसेवेचा मार्ग सरळ आहे. गाईचा आम्हाला पुष्कळ उपयोग आहे च. तो अधिकात अधिक वेदांत गो-सेवेचें धेण्याचा आम्ही प्रयत्न करू, आणि त्या बरोबर च शिक्षण तिची सेवा अधिकात अधिक मितरी होऊ शकते तितकी करू, ज्या प्रमाणे मुलावाळाची करतो त्या प्रमाणें. हा गोसेवेचा सरळ अर्थ आहे.

गोसेवेचा प्रथम पाठ आपल्याला वैदिक ऋषींनी शिकविला आहे. काहीं लोक म्हणतात, “ ऋषींनी गोसेवेचा भलता च पाठ शिकवून गाईविषयी अनुचित पुजामाव निर्माण केला आहे. असली पशुपूजा वैज्ञानिक नाही ” हा आक्षेप बस्तुस्थितीला धरून नाही. ज्याप्रमाणें आम्ही उपयोगाचा विचार करतो, त्याप्रमाणें ऋषींनी हि सरळ उपयोगाचा च विचार केला आहे. त्या च दृष्टीनें त्यांनी सांगितलें, की हिंदुस्थानला गोसेवा च लाभदायी आहे. म्हणून तो च धर्म होऊ शकतो. अशा स्थितीत आमचें हें कर्तव्य आहे, की आम्ही

गाईंदूधन जितका उपयोग वाढू शकतो तितका काढावा वेदांचे वाक्य आहे—

सहस्रधारा पयसा मही गौः ।

“अशी गाय की जी दुधाच्या हजार धारा रोज देईल.” दुधाची एक धार केवढी असते तें तुम्ही समजू शकता. हिशेब केला म्हणजे लक्षात येईल, की वैदिक गाईंचे दूध ४०-४५ रतल होतें. ह्यावरून वैदिक ऋषींची इच्छा काय होती, आणि गाईंपासून त्यांनी काय अपेक्षा राखली होती, हें तुमच्या लक्षात येईल. हल्लीं तर गाय दूध च देत नाही, अशी तक्रार असते. वैदिक ऋषींनी गोसेवेची योग्य दिशा दाखविली आहे.

लोक बोलतात, “दूध तर गाईंपासून जेमतेम मिळू तरी शकतें, परंतु तुपासाठी म्हशीला च कारण जाणें भाग आहे.” पण आमचे प्राचीन वैदिक ऋषि ही गोष्ट मान्य करित नाहींत. ते म्हणतात—

यूयं गावो मेदयथा कृशं चित् !

“हे गाईंनो ! कृश शरीराला तुम्ही मेदोयुक्त करता.” मेद म्हणजे स्नेह, म्हणजे चरबी, म्हणजे ज्याला वैज्ञानिक ‘फॅट’ म्हणतात ती. ह्याचा भावार्थ हा झाला की, दुबळ्या शरीराला परिपुष्ट करण्यालायक चरबी गाईंच्या दुधात पर्याप्त असली पाहिजे. आज जर गाईंच्या दुधात तुपाची मात्रा अल्प दिसत असेल, तर ती वाढविणें आमचें काम आहे ती कसर गाईंच्या दुधात नाही, पण आमच्या प्रयत्नात आहे.

ह्याच्या च पुष्ट्यर्थ त्यांनी गाईंचें वर्णन आणली असें वेंलें आहे—

अथीरं चित् कृणुथा सुप्रतीकम् ।

जें शरीर अथीर आहे, त्याला गाय थीर बनवते थीर म्हणजे शोभन, सुंदर. आणि अथीर म्हणजे शोभाहीन. ‘अथीर’ शब्दा-

वरून च 'अश्लील' शब्द बनलेला आहे. ह्यावरून तुम्ही लक्षात घ्याल, की आम्हाला गोसेवेचा पहिला पाठ वैदिक ऋषींनी शिकविला आहे, तिच्या विकासाची दिशा हि दाखविली आहे, आणि ती दिशा अनुचित पृजाभावाची नाही, परंतु शुद्ध वैज्ञानिकतेची आहे, म्हणजे परम उपयुक्तेची आहे.

सेवेचा अर्थ उपयोगहीन सेवा नव्हे. उपयोगी प्राण्याचा उपयोग घेऊन त्याची यथासमय अधिकांत अधिक सेवा करणे, हा अर्थ आहे-

ह्याचा अर्थ असा, की उपयोगी प्राण्याला आम्ही

सेवेची व्याख्या अधिकाधिक उपयोगी बनवले पाहिजे, आणि

त्याच रीतीने आम्ही त्याची अधिकाधिक सेवा

हि करू शकतो, ज्याप्रमाणे आम्ही आमच्या मुलाबाळाची करतो.

असा प्रकार आमच्या दृष्टीने सेवेचा उपयोगाशी नित्यसम्बन्ध आहे.

आता मी आणखी पुढे जातो ज्याप्रमाणे उपयोगहीन सेवा आम्ही

करू शकत नाही, त्याप्रमाणे सेवाहीन उपयोग हि आम्ही घेता कामा

नये. गोसेवा-संघाच्या नावातील 'सेवा' शब्दाचा हाच अर्थ आहे.

म्हणजे सेवा केल्याशिवाय आम्ही लाभ घेणार नाही. आज हि असेच

थोडेंफार होत आहे आम्ही आज हि गुराची सेवा काही ना काही

करतोच, मात्र शास्त्रीय दृष्टीने जिवकी करायला पाहिजे तितकी

करीत नाही. कारण, शास्त्रीय दृष्टिच आमच्या जवळ नाही.

तज्ज्ञांमदून ह्या कामी आम्ही मदत जरूर घेऊ. पण सर्वच काम

त्याच्यावर सोडता कामा नये. आम्ही माईची प्रत्यक्ष सेवा केली पाहिजे.

जेव्हा आम्ही अशी प्रत्यक्ष सेवा करू, तेव्हा गोसेवेचे शास्त्र थोडेंरुहूत

आमच्या हाती लागेल.

पवनारला आमच्या आश्रमातील एक बंधु नामदेव ह्याने दोन

चार माई पाळल्या आहेत. बाजारासाठी त्याला एक दिवस 'सेवला

स्नेहभावनेचें
महत्त्व

जायें लागलें. सध्याकाळीं नामदेव परत आला आणि दूध काढायला बसला. पण गाय दूध देई च ना. त्यानें प्रयत्न पुष्कळ केला. मग त्यानें विचारलें, “आज गाईला काय झालें आहे ?” उत्तर मिळालें, “काहीं झालें तर नाही. दूध का देत नाही कुणास ठाऊक ! वासरू हि बाधलेलें च होतें. तेव्हा तें हि दूध प्यालेलें नाही.” शेंवटीं नामदेवनें विचारलें, “कोणी गाईला मारलेंबिरलें तर नाही ?” एका जणानें म्हटलें, “होय, मारलें सरें.” नामदेव म्हणाला, “बरोबर, म्हणून च ती दूध देत नाही.” मग नामदेव गाई जवळ गेला. त्यानें तिच्या शरीरावर हात फिरविला. तिला चुचकारलें हें स्नेह-दर्शन पाहून थोड्या वेळानें गाय दूध द्यायला तयार झाली साराश, नामदेवाप्रमाणे आम्ही सेवा करू, तेव्हा गोसेवेचें रहस्य हळू हळू आम्हाला समजेल, आणि गोसेवेचें शास्त्र हि वनेल.

हिंदु सस्कृतीचा अप्रतिम प्रतिनिधि जो कालिदास त्यानें गोसेवेचा किती सुंदर आदर्श आमच्या पुढे माडला आहे ! महाराज दिलीप ऋषीच्या आश्रमात रहावयास येतो. ऋषि त्याला कालिदास आणि गाईच्या सेवेचें काम देतात कारण, आश्रमात काहीं तरी सेवा केल्याशिवाय थोडें च रहावयाचें असतें ! आश्रम म्हणजे च सेवा-भूमि. तो राजा गोसेवेचें काम निती आस्थेनें करतो, तिची किती चाकरी करतो, तिच्या वसा मागें मागें राहतो, ह्याचें चित्र कालिदासानें असें रेखाटलें आहे—

स्थितः स्थितां उच्चलितः प्रयातां, निषेदुर्षां आसनबंध-धीरः ।
जलामिलापी जलमाददानां, छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत् ॥

“जेव्हा ती गाय उभी राही, तेव्हा तो हि उभा राही.

जेव्हा ती वार्ड लागे, तेव्हा तो दि वार्ड लागे. ती वगळी म्हणजे तो बघे. ती पाणी प्यायानंतर तो पाणी मिरे. शरीराच्या छायेप्रमाणे तो नित्रा अजूनर साळा होता.”

गाय एक उदार प्राणी आहे ती आमची सेवा आणि प्रेम ओळखणे, आणि अधिकांत अधिप त्याम देण्याला तयार भगते.

‘मेवा’-शब्दानें दोहन करून मी हें दूध

सेवेचा निष्कर्ष आपल्या समोर टेपें आहे एक तर उपयोग पेतल्यानाच्या आम्ही सेवा करू शकत नाही.

आणि दुसरी गोष्ट, सेवा पेतल्याशिवाय आम्ही उपयोग घेऊं, तर तो दि गुन्दा होईल आम्हाला असे करावयाचें नाही. ह्या दोन गोष्टी मी आपल्या समोर टेवल्या.

आता आपण संघ शब्दानें मान करूं.

‘संघ’- शब्दात एखादी विशेष दृष्टि दिसते काय? चरख्यासाठी संघ, हरिजनासाठी गघ, असे आम्ही अनेक संघ बनवले आहेत.

तसा च गोसेवेसाठी हा संघ बनला आहे

संघ शब्दाची इतकें च की आणली काही अर्थ आहे? मला

दयाळ्या वाटतें, ह्यात विशेष अर्थ असा दिसतो. हिंदुस्थानच्या

जमिनीची आणि गाईची आज जी दसा आहे

ती लक्षात घेतां, बहुधा सहकार्याशिवाय हें काम वाढण्यासारखें नाही.

कदाचित् टिकटिकाणीं सघाचें स्वरूप देऊन च हें काम करावें लागेल.

गोसेवा-‘संघ’ शब्दानून इतका विशेष अर्थ निघण्यास अडचण नाही.

आता आपण पुढें जाऊ गोसेवा-सघाच्या कार्याला आरंभ

प्रतिज्ञेपासून केला आहे. अभिप्राय असा आहे, कीं आम्ही जर

गाईच्या च दूधा-तुपाचें सेवन करूं, तर आम्हाला तिची सेवा

वरण्याची इच्छा होईल. म्हणून गाईचें च दूध-तूप वापरण्याची

प्रतिज्ञेचा
उपयोग

प्रतिज्ञा आरम्भी च टेवली आहे. पुष्कळ लोक विचारतात, “प्रतिज्ञेची काय अवश्यकता? प्रतिज्ञेवाचून काम नाही होऊ शकणार!” उत्तरादाखल मी माझा अनुभव च सागतों. मी जसे पाहिलें आहे, कीं सकल्पपूर्वक केलेला प्रयत्न जसा यशस्वी होतो, तसा सामान्य इच्छेनें केलेला प्रयत्न यशस्वी होत नाही कोणतें हि महान् कार्यं सकल्पावाचून पार पडत नाही. जर सकल्पपूर्वक आरंभ केला, तर अर्धे कार्य तिथे च संपते. दूध-रूप खाणार वा न खाणार. एवढी च प्रतिज्ञा नाही. गार्दच्या दुधा-तुपाची पैदास घाढवण्याचा प्रयत्न करावयाचा, हा प्रतिज्ञेचा हेतु आहे.

प्रतिज्ञेशान्त एक आक्षेप नेहमी घेतला जातो, कीं दुसऱ्याच्या घरीं गेलों असता असल्या नियमांनीं त्यांना तक्रलीफ होते. ह्याचें

एका आक्षेपाचें
उत्तर

उत्तर बापूनी आपल्या अहिंसेच्या भाषेत दिलें आहे. मी आपल्या अनादराच्या भाषेत देऊ इच्छितों. एवढी सभ्यता राखण्याची काय गरज? सूर्याला आपण त्याच्या किरणानीं ओळखतां तो

जिथें जातो तिथें आपले किरण घेऊन जातो. त्यापासून कोणाला ताप होवो वा आह्लाद होवो तो त्याची पर्वा करू शकत नाहीं सूर्य जर आपल्या किरणाना सोडील, तर त्याचें सूर्यत्व च लोपेल तसें च आम्हीं हि जिथें जावयाचें तिथें आपल्या किरणासह-आमच्या सिद्धान्तासह गेलें पाहिजे. मी आपले सिद्धान्त किंवा विचार सोडून जर कोणाच्या घरात जाईन, तर मी आपला माक्षेपणा च सोडून देतो. मग मी हा ‘मी’च रहात नाहीं आम्ही आमचें ‘स्वत्व’ सोडून कोणाच्या घरीं जाऊ तर त्याला हि आनंद होईल, असें नाहीं म्हणून प्रतिज्ञा अवश्य घेतली पाहिजे. आणि लोकांच्या मानीय तत्रलिपीसवधानें निर्धास्त असलें पाहिजे

आपली एक गोष्ट. गाई-म्हशींच्या प्रस्नाबाबत पुष्कळ बोलले जाते. दोन्ही जनावरें मनुष्याला दूध देणारी आहेत. दोहोंत काही मूलभूत विरोध असण्याचे तर कारण च नाही. तथापि आम्ही गाय विरुद्ध म्हैस गाईंचे च दुभते वापरण्याची प्रतिज्ञा घेत आहोंत ह्यातले तत्त्व जाणले पाहिजे. हिंदुस्थानची वृषिदेवता बैल आहे. आणि हें तर सर्वाना माहीत च आहे, की हिंदुस्थान वृषिप्रधान देश आहे. तैल तर आम्हाला गाईंपासून च मिळतो. ही च गाईंची विशेषता. ह्या विशेषतेबरोबर गाईंची अन्य उपयुक्तता आम्ही जितकी वाढवू शकू तितकी जल्म वाढवू. पण गाईंचा मुख्य उपयोग ती बैलाची जननी म्हणून च आहे. बैलावाचून आमची शेती होत नाही. म्हणून आम्ही गाईंकडे विशेष लक्ष द्यावयास पाहिजे, आणि तिची काळजी घ्यावयास पाहिजे. असें आम्ही न करू, तर हिंदुस्थानच्या शेतीचे भारी नुकसान होणार आहे. ह्या दृष्टीनें आम्ही विचार केला, म्हणजे म्हशींचा सवाल सहज मुटतो आणि गाईंला प्रोत्साहन देणें हें आमचें प्रथम कर्तव्य का ठरते तें घ्यानात येतें.

दुप्काळाच्या वेळीं जनावरें कोणत्या क्रमानें मरतात, ह्या विषयीं आमच्या मित्रांनीं एकदा त्यांच्या प्रान्तातला अनुभव सांगितला होता, तो मला आठवतो ते म्हणाले, सर्वांत आधीं रेडा गाई आणि रेडे मरतो. कारण, त्याची उपेक्षा करून आम्ही त्याला ह्याची उपेक्षा मारून टाकतो किंवा मरू देतो. वर्ष्याच्या बाबारात म्हशी अशा अवस्थेंत आणतात, कीं एक दोन तासात च त्याची विण्याची तयारी व्हावी. हेतु असा, कीं लोकानीं त्या शीघ्र खरीदाव्यात एक वेळ एक मनुष्य अशी च एक म्हैस वर्ष्याला धेऊन चालला होता. मनोहरजी त्या वेळीं महारोगी सेवा-मंडळामार्फत महारोग्यांची सेवा वेळीकेळीला करीत. त्यानीं त्याला पाहिलें होतें.

रस्त्यात - येळीयेळी जगळ च - सदर म्हैस व्याली पुत्र जन्म झाला ! पण त्या गृहस्थाला त्या पुत्रजन्माची पार अडचण वाटली तो विचार करतो, हा पुत्र कसला ? ही एक बला च आली ! मनुष्याला तर पुत्रजन्माचा आनंद होत असतो. पण म्हशीच्या पुत्राला तो सहन करीत नाही त्या माणसानें त्या पुत्राला तेथें च सोडलें, आणि वर्ध्याला जाऊन म्हैस विकून जो काहीं पैसा मिळाला, तो गाठी वाधून सदर गृहस्थ आपल्या घरी चालता झाला विचारा महिपी पुत्र तिथे च पडून राहिला. मनोहरजी दयाळु. त्याना फिकीर पडली, कीं त्याचें आता काय करावयाचें ? ज्या शेतात तें पारडू पडलें होतें त्याच्या मालनाकडे ते गेले आणि त्याला म्हणतात, “ह्याला साभाळाल तुम्ही ?” तो म्हणतो, ‘ही काय बला आली ह्याला मी कसा राखू ? त्याचा उपयोग काय होणार ? त्याचें पालन मीं का करावें ? शवटीं दसऱ्याच्या वळीसाठीं विकारें लागणार. दुसरा तर काहीं च मार्ग निघावयाचा नाही.’

मीं ही एक नेहमींची घटना तुमच्या समोर मांडली एकूण सर्वांत आधीं रेडा मरतो. त्यानंतर मरते गाय. मग म्हैस आणि सर्वांत शेवटीं बैल. बैल सर्वांत जास्त उपयोगी म्हणून त्याची काळजी घेण्याचा विशेष यत्न करतात कोण्या हि प्रकारें लोक त्याला रखायला पालतात, आणि जिवत ठेवण्याचा प्रयत्न करतात पण प्रश्न असा, कीं, गार्दची सेवा केल्याशिवाय उत्तम बैल कसे मिळायचे ? हिंदुस्थानच्या माणसाला बैल तर हवा, पण गार्दची सेवा करायला नको. तो धार्मिक दृष्टीनें गार्दला पूजण्याचें शौंग करतो, पण दुधासाठीं तो म्हशीची पदर करतो. हिंदुस्थानच्या लोकांची इच्छा अशी, कीं म्हैस अमायी माय आणि बैल बाप ! योजना तर ठीक आहे, पण भगवताला मजूर नाही म्हणून हा मामला कठिण होऊन बसला आहे म्हैस आणि गाय दोहोंचें एवत्र पालन हिंदुस्थानच्या आजच्या स्थितींत अडचणीचें शाळें आहे

परतु आम्हाला हें समजायला हवे आहे, की आज आम्हाला गार्दच्या च सेवेला महत्त देणे भाग आहे. महात्माजी म्हणाले, की आम्ही जर गार्दला वाचवू शकलों, तर म्हशीचा प्रभ म्हशीची हि सेवा आपोआप सुटेल. ह्याचें पूर्ण दर्शन तर मला हि होऊ शकत नाही. नाही, आणि वदाचित् त्याची आज जरूर हि नसेल.

गाय आणि म्हैस ह्यांना एकमेकांचे शत्रु मानण्याचें कारण नाही. पण आम्हाला गोसेवेपासून आरंभ करायला हवा; आणि तें च होऊ हि शकतें आज आम्ही वस्तुतः म्हशीची हि सेवा करीत नाही. आज आम्ही जी म्हशीची सेवा करतो, ती वास्तविक नाही गोसेवा, नाही म्हशीची सेवा. आम्ही त्यात नेचळ आपला स्वार्थ पाहिला आहे. आम्ही म्हशीचा सेवाहीन उपयोग घेतों आहोंत.

मी आता सांगून चुकलों, की आम्ही रेड्याची तर उपेक्षा च करतो. वस्तुस्थिति अशी आहे, की हिंदुस्थानच्या थोड्या भागात रेड्याचा

उपयोग वार्ही होत असेल तर असो, पण साधारणतः

म्हशीचा स्वभाव हिंदुस्थानच्या गरम हवेंत रेडा विशेष उपयोगी होऊ शकणारा नाही. म्हशीचें पालन आम्ही

केवळ लोभवश करून राहिलों आहों. नागपूर-बन्दादण्डे उष्णतामान गरमीच्या दिवसात ११५° पर्यंत जात. म्हशीला विशेषतः त्या दिवसात तर पाण्यात च डबायला पाहिजे. पण पाण्याचा तर एकडे तुटवटा. पाण्यापासून भिचारी तडपटत अघते. म्हैस हें पूर्णपणें जमिनीपरचें जनावर च नव्हे. तें अर्धे जलचर आणि अर्धे स्थलचर आहे. गाय पूर्ण स्थलचर आहे. पाण्यातील प्राण्यांना देयानें अधिक चरबी दिलेली आहे. चरबी आणि पाणी ह्यापासून बचाव होण्याला त्या चरबीचा उपयोग असतो. माशाचें शरीर तेलानें भरलेलें अघतें. म्हणून पाण्याच्या

बाहेर निघता च मासा सूर्याच्या तापानें जळू लागतो, तशी च काहींशी म्हशीची दशा आहे. म्हणून नागपूर-वन्हाडचे लोक म्हशीच्या पाठीवर तिच्या शेणाचे लेप करतात. म्हणजे तिला थोडा थंडपणा लाभाय हा हेतु. त्या प्राण्याला उन्हाळ्यात किती त्रास होत असतो ह्याची त्यांना कल्पना असते. खेड्यात जाऊन जर तुम्ही तपास कराल, की गावात म्हशी किती आहेत आणि रेडे किती आहेत, तर उत्तर मिळेल, म्हशी आहेत शंभर-दीडशें; तर रेडे आहेत दहा-वीस त्यांना जर विचारलें, की नर आणि मादी म्हणजे च र्ही-पुरुष, ह्यांच्या सख्येंत इतकी विपमता का ? तर आमचे खेडेगावचे लोक उत्तर देतील, “ काय करावे ? भगवताची करणी च अशी, की रेडा जास्त दिवस जगत च नाही.” शेंवटीं इथें हि भगवताची करणी आली च हें आमच्या अबुद्दीचें लक्षण आहे आम्ही म्हशीच्या तकलिफीचा विचार न करता म्हशीचा उपयोग घेतों, आणि रेड्याची उपेक्षा करून म्हणतों, रेडे जास्त जगत नाहीत आणि जगायचे नाहीत. साराश, आम्ही म्हशीची हि सेवा करीत आहोंत, असें नाही. आम्ही केवळ तिचा उपयोग घेत आहोंत. सेवेच्या नावानें शून्य च आहे. ह्यावरून तुमच्या लक्षात येईल, की गोसेवा-सवाची स्थापना आम्ही का करीत आहोंत.

काहीं लोक म्हणतात, “ हिदुस्थान कृषि-प्रधान देश आहे. म्हणून शेतीसाठीं बैल पाहिजेत; बैल पाहिजेत तर गाय हि पाहिजे — इत्यादि विचारश्रेणी ठीक आहे. पण हिदुस्थानचें हें च यंत्रानें शेती कां एक अर्थशास्त्र होऊ शकतें काय ? दुसरें अर्थशास्त्र करूं नये ? होऊ शकत नाही का ? परिस्थिति अनुकूल होईल, तेव्हा शेतीचें काम डॉक्टरनें का करू नये ? ”

ह्यांच्या उचरादाखल मी विचारतों, की डॉक्टर चालवूं तर

बैलाचें काय होईल ! जराय येतो, "बैलाला हिंदुस्थानच्या लोकांनीं र्यावें हिंदुस्थानचे लोक दुसऱ्या अनेक प्राण्यांचे मास र्यात च आहेत तसें च बैलाचें मास हि र्याता येईल. हा मार्ग का स्वीकारू नये ?" अशा प्रकारें जेव्हा बैलाला र्याण्याची व्यवस्था होईल, तेव्हा च ट्रॅक्टरनें जर्मन नागरण्याची योजना होऊ शकेल. येल्लें जातें, कीं र्नेर र्यायला हिंदु तयार नसतील तर अ हिंदूंनीं ते र्यावे आज सुद्धा हिंदु लोक गाय विनंतात च स्वतः वसायापासून रैसे घेतात, आणि वसायाला गोहत्येचें पाप देऊन टाकतात ! अशी सुद्धा आर्थिक व्यवस्था त्यांनीं आपल्यासाठीं घनवली आहे हिंदु म्हणतो कीं जर मी वसायाला गाय मोफत देत असतो तर गोहत्येच्या पापाचा मी भागीदार झालों असतो. पण मी तर त्याला गाय विनंति अनतो, म्हणून पापाचा वाटेकरी मी नाही होत ही च व्यवस्था आणली जरा व्यापक वेली, म्हणजे सर्व ठीक होईल आम्ही म्हरीपासून दूध तूप घेऊ, बैलाना र्याऊन टाकू, यत्रांनीं शेती करू,—अशा प्रकारें तिघांचा प्रश्न सुटेल

द्याच्या उत्तरात मी आपल्याला हें समजावू इच्छितों, कीं बैल र्याणें का योग्य नाही पूर्वपक्षाचा तर्क असा आहे, कीं काहीं पूर्वग्रहदूषित चेष्टे बैलाना न र्यावोत, पण बाकीचे तर र्यातील, आणि आम्ही यत्रद्वारा मजेनें शेती करू. ह्या बाबतीत आमचे विचार स्पष्ट असावयात पाहिजेत. माझा असा विश्वास आहे, कीं हिंदुस्थानची आज जी स्थिति आहे, आणि पुढें जी होणारी आहे, त्या स्थितीत जर आम्ही गोमासाचा प्रचार करू, आणि यत्रांनीं शेती करू, तर आम्ही जिवंत राहणार नाही हें समजणें अगत्याचें आहे हिंदुस्थानचे लोक जर गाई बैलाना र्याऊ लागले तर क्रिती गाई-बैल लागतील ! इतक्या बैलाची पैदास आम्ही करू शकणार नाही नाममात्र मास र्याण्याचें दोंग तर करावचें नाही ? मास जर र्यावचें च असेल तर तो आमच्या भोजनातील नियमित भाग र्याला पाहिजे तर च त्याचा काय जो अपेक्षित लाभ असेल, तो होईल पण आम्हाला हें माहीत आहे, कीं माणशीं र्यावा एकर जमिनीच्या जोरावर

आमच्या राण्याला पुरेसे वैल निर्माण होणे शक्य नाही. जर आम्ही असला उद्योग करू लागलों, आणि शेती ट्रॅक्टरनें होऊ लागली, तर एक, ट्रॅक्टरचा खर्च वाढेल, मास हि पुरें पडणार नाही, आणि शेंवटीं गाई-वैलाचा वश च नष्ट होऊन त्याखरोबर मनुष्य हि नाश पावेल.

युरोप आणि अमेरिका छाची काय दशा आहे? दक्षिण अमेरिकेतील अर्जेन्टिना हा एक प्रचंड गवताळ जमिनीचा ओसाट प्रदेश

गाई-त्रैलाना राण्यासाठी पडलेला असल्यामुळें युरोप-अमेरिकेचें तेथे भरपूर जनावराचा पुरवठा होतो आणि

उदाहरण एकच्या न्यूनीस आयरिसच्या दररात रोजचे दहा

हजारावर वैल वापले जातात, आणि तिथून मासाचे डबे दूरदूरच्या देशात रवाना होत असतात युद्धामुळें आता तर ही व्यवस्था युरोपच्या कामाची राहिलेली नाही. परंतु एरवीं हि हा काम जर असा च चालू राहिला, तर कालांतरानें लोकाना मास मिळणें कठिण होईल. म्हणून युरोपच्या डॉक्टरानीं आता असा शोध केला आहे, आणि पुष्कळ विचारान्तीं निर्णय दिला आहे (सभव आहे ह्यात हि मतभेद असेल; कारण, डॉक्टर लोकात मतभेद नेहमीं च असतात.) कीं, मासापेक्षा दूध अधिक गुणवान् आहे. हा शोध आमच्या आयुर्वेदिक वैद्यानीं आणि हल्लींमानीं पुष्कळ पूर्वीं केलेला आहे मी असें मानतो, कीं आज युरोपचे लोक ज्या प्रमाणे मासाहार करतात त्या च प्रमाणें हिंदुस्थानचे लोक हि प्राचीन काळीं मासाहार करीत होते. शेंवटीं ते ह्या निर्णयावर आले, कीं जर आम्ही मासापेक्षां दूध वापरू तर च आम्ही जिवत राहू, आणि गाई हि जिवत राहतील. म्हणून ट्रॅक्टरचा उपयोग आमचा प्रश्न सोडवणारा नाही. आणि म्हणून आम्ही हें समजलें पाहिजे, कीं मासापेक्षा दुधावर भरवता 'डेवणें सर्व प्रकारें अपरिहार्य आणि आवश्यक आहे.

मासाची अशी भ्रमिन्पवाणी आहे, कीं जसजशी लोकसंख्या वाढत जाईल तसतसें जगभर मासाचें महत्त्व पमी होईल आणि दुधाचें वाढेल.

विचारलें जातें, “शेंवटीं दूध तरी प्राणिजन्य च दुधाचा महिमा आहे ना ?” होय, आहे तर तरें. “मग दूध पवित्र का मानलें गेलें ?” ह्याचें उत्तर आता मीं जें काहीं सांगितलें त्यात मिळण्यासारख आहे. आता मी सागून चुमलों, कीं एका काळीं हिंदुस्थानात मासाहार च चालू होता त्यातून सुटण्यासाठीं काय करावें, हा प्रश्न उत्पन्न झाला. योग्यानीं आणि वैद्यानीं लोकांच्या पुढें गाईंच्या दुधाचा महिमा वर्णिला तेव्हा दूध एक अशी वस्तु ठरली, कीं जिन माणसाला मासाहारातून सोडवलें. म्हणून दूध पवित्र मानलें गेलें. ह्याचा पुरावा वेदात हि मिळू शकतो. ऋग्वेदात असें वचन आहे—

गोभिप्टरेम अमर्ति दुरेवा, यवेन क्षुधं पुरुहूत विद्वाम् ।

या मंत्राचा अर्थ मीं असा केला आहे—“दुनियेची भूक तर आम्ही धान्याच्या जाधारावर भागवूं शकतो. पण ‘दुरेवा अमर्ति’ म्हणजे दुमार्गात नेणारी अबुद्धि, अर्थात् मासाकडे प्रवृत्त करणारी अबुद्धि आम्ही गाईंच्या दुधाच्या द्वारें च मिटवू शकतो” सर्व प्रकारची अबुद्धि दूर करण्याला गाईंचें दूध आमच्या कामीं पडतें म्हणून गाईंचें दूध पवित्र मानलें गेलें—आणि मानावयाचें सर्व मिळून भावार्थ हा, कीं ट्रॅक्टर निष्ठा जे लोक शिकवून राहिले आहेत, ते संपूर्ण चुमूत आहेत.

आता यानंतर मला सागायचें पार थोडें राहतें तेव्हा आता आमच्या सधाच्या मडळींच्या कर्तव्याविषयी थोडें सागतों आज तर एक सध स्थापला गेला आहे. त्या विषयी हिंदुस्थानला काहीं सूचना विचार-प्रेरणा द्यावयाची आहे आम्हाला एक व्यापक प्रचार-कार्य करावयाचें आहे. पण सर्वांत प्रथम गोष्ट ही करावयाला पाहिजे आहे, कीं गोसेवा सधाचे जितके सदस्य आहेत, त्यानीं स्वदेशी धर्माला अनुसरून, ते जिथे असतील तिथे, कार्ये मुरू करायचें प्रत्येक शहरात गाईंचें निर्मळ आणि उत्तम दूध मिळेल, अशी व्यवस्था करायला पाहिजे. गावात गाईं राखून गोसेवेला उत्तेज

आमच्या विद्यार्थी ज्या प्रमाण गार्डची व्यक्तिगत सेवा करीत आहे, त्या प्रमाणे, होऊ शकेल तर, व्यक्तिगत सेवा करायला पाहिजे. अशा प्रकारे न करता फेवळ आम्ही व्यापक मत प्रचाराला लागू तेवढ्याने हे कार्य वाढणार नाही आम्ही काही सक्रिय सेवा, जिथे असू तिथे, आरंभिली पाहिजे. हा एक मार्ग कार्य करण्याचायत मी सुचविला

दुसरी गोष्ट अशी, की आमच्या गोसेवा सधाचे बहुतेक सदस्य इतर विधायक कार्यक्रम करणारांपैकीच आहेत आम्हाला अशी एक दृष्टि द्या, की आमची जेवढी कार्ये आहेत, ती विधायक दृष्टीची आम्ही गडित स्वरूपात अलग अलग तुकडे मागून आवश्यकता करू, तर आम्हाला यश लाभायचे नाही खादी, ग्रामोद्योग, गोसेवा आदि सर्व मिळून एक पूर्ण कार्य आहे हे आम्ही लक्षात घेतले पाहिजे

मी एक उदाहरण देतो आम्ही मंडळी मुरगावला गेलो होतो तिथे आम्ही एक कोल्हू (तेल घाणा) चालवतो. आणि ते तेल गाववाल्यांना मिळते. गाववाल्यांना विचारले, की एका कोल्हूने गावची गरज पुरी पडेल का? उत्तर मिळाले, एका कोल्हूने काम पुरे होत नाही. मग विचारले, दुसरा कोल्हू का करीत नाही? त्यांनी उत्तर दिले, असे करता आले तर फार चांगले होईल मग ठरले, की दोन कोल्हू चालवावयाचे सर्व तेल गावात होईल, तर शहरचे तेल गावात येणार नाही, आणि येऊ शकण्याचे नाही. दोन कोल्हू तर झाले पण प्रश्न निघाला, की देण बनते तिचे काय करावयाचे? कारण तिथे पूर्ण दाम देऊन टोपीला मागणी नाही. मग टोपीच्या मानाने तितक्या गार्ड तिथे पाळण्याचे ठरले अशा तऱ्हेने गोसेवा तेथे कोल्हूशी जोडली गेली. अशाच प्रकारे जेव्हा आम्ही खादी, कोल्हू, गाय इत्यादि सर्व विधायक प्रवृत्ति एकवटून विचार करू, तेव्हा आमची योजना असफल आणि अर्थहीन नव्हे, पण सफल आणि अर्थयुक्त होईल. मला असे म्हणावयाचे नाही, की आम्ही सगळ्याच कामात डोकें लढविले पाहिजे. पण आमचे जे कार्यकर्ते भिन्न भिन्न कामात आहेत, त्यांच्यासाठी ही एक दृष्टि मी देत आहे.

जाता च एक सवाल विचारला गेला, की गोसेवाकार्य विधायक कार्यमात येते नाय? वापूनी त्याचें अहिंसेच्या दृष्टीने आणि आपल्या मंत्र भाषेत उत्तर दिलें. हा च सवाल मला विचारला जाईल, तर मी पृच्छाला उलट सवाल विचारून, की गोसेवाकार्य हें आपण विध्वंसक कार्य मानता काय? जर तें विध्वंसक कार्य नाही, तर तें विधायक उघड च आहे. इतकें हि समजण्याची बुद्धि आम्हास नसावी काय? जर आम्ही खादी, प्रामोद्योग आणि गोसेवा ह्यांना अलग तुकडे मानू, तर तीं सर्व कार्ये प्राणहीन होतील हें च आमचें अर्थशास्त्र आहे, आणि तें आम्हाला समजून घ्यावयाचें आहे तें आम्हाला परिपूर्ण आणि सफलाग बनवावयाचें आहे आमच्या सदस्यांना मला सागावयाचें आहे, की त्यांनी गोसेवेच्या कामात भेद-दृष्टि वापरू नये. तें परिपूर्ण करण्यासाठी शटाचें, आणि शास्त्रशुद्ध काम कराचें

बधूनो! मी, मला ह्यावेळीं काय सागावयाचें होतें तें सागून टाकले आहे. तें काहीं अधिक सागण्याची मला गरज दिसत नाही.

२९

राज्यकारण कीं स्वराज्यकारण ?

एका भिकाऱ्याला स्वप्नात राज्यपद लाभलें. पण राज्य चालविण्याची त्याला पचाईत पडली तो विचार करू लागला. 'प्रधानाशी मी काय गेल, आणि सेनापति माझें कसें ऐकेल?' भिकाऱ्याचें च तें डोकें. त्याचा निर्णय होई ना. थोड्या वेळान तो जागा झाला, आणि त्याचे प्रश्न सुटले

आमचें हि असें च होऊ पाहत आहे हिंदुस्थानला स्वराज्य मिळून चुकलें असें समजून मडळींनीं विचार आरभिला. तर त्यांना एरुदम च विश्वरूप दर्शन शालें. 'परचत्राच काय करणार? अतर्गत

ब्रडाळी कशी मोडणार ?' एक म्हणाला, 'हिसेना काही उपयोग नाही.' दुसरा म्हणाला, 'अहिसेनी आमची तयारी नाही' तिसरा म्हणाला, 'काही अहिंसा काही हिंसा जसें जमेल तसें करू तूर्त आपण गांधीजींना मोठ्ठे करू सरकारशी अहिंसात्मक असहकार तर आपला आहे च आहे पण पाहू. देवाच्या दयेनें आणि हिटलरच्या दावानें सरकारला सुबुद्धि मुचून स्वराज्याचे शब्दोदक हातात पडले तर सरकारच्या युद्ध यंत्राला मदत करू इंग्लंडपार्शी शस्त्रसामग्री आहे. आमच्यापार्शी मनुष्यबळ आहे. दोहोंचा जोड बसला तर बहुधा प्रश्न उकलेल.'

एकूण भावार्थ हा की, स्वराज्य आम्हीं मिळविलेले नाही, म्हणून विचाराचे हे घोटाळे उत्पन्न होत आहेत अहिंसेच्या शक्तीनें जर आम्हीं स्वराज्य मिळविले असतें, किंवा मिळवू—आणि अहिंसे शिवाय स्वराज्य मिळवायला दुसरी शक्ति नाही हें चार्किंग कमिटी स्पष्ट च सागत आहे—तर त्या च शक्तीनें पुढचे प्रश्न कसे उकलायचे हें सुचलें असतें किंवा मुचेल. आज श्रद्धा दृढ करण्याचा च मुद्दा होता ज्ञान पायरी पायरीनें च होऊ शकतें, हा तर ज्ञानाचा महिमा आहे

पण आज काय होऊन राहिले आहे ? " गांधीजींचा त्याग करणें आम्हाला सोपे नव्हतें. पण तेवढा कठिण त्याग करून आम्हीं सहकार्यांचा हात सरकारपुढे पेलला आहे. सरकारनें आम्हाला स्वराज्याचा शब्द द्यावा, आणि आमचें सहकार्य मिळवायें " असें आमचे पुढारी आता जीव तोडून विनंति करताना दिसत आहेत

हा विचित्र घटनेचा जो जो विचार करावा तो तो विचाराला उत्तरोत्तर व्यथा च होत जाते समजा सरकारने ही विनंती मान्य केली, आणि सरकारच्या युद्ध यंत्रात काँग्रेस दाखल हाली, तर ज्या क्षणी ती स्वराज्याचा शब्द पदरात पाडून घेते, त्या च क्षणी ती स्वराज्याचा अर्थ शेंकडों वषें दूर लोटते, अशी स्थिति निर्माण होत आहे

हिंसात्मक युद्धात भाग घेण्याचें ज्यान टरविले त्यानें मुखावतीला न्यायान्यायाचा फाय थोडा—नार विचार वेला असेल तो असेल, पण

युद्धचक्रांत एकदां सांपडल्यानंतर पुढें न्यायान्यायापेक्षां बलाबलाचा विचार च मुख्य ठरतो. जपाननें ब्रिटनला नोटिस दिली : 'ब्रह्मदेशांतून चीनला सामग्री पुरविली जाते ती बंद करा.' ब्रिटननें काय केलें ? तें पावसाळ्याच्या तीन महिन्यापुरते जपानचें म्हणणें मान्य करून आपली मुटका करून घेतली. प. जवाहरलालजी यावर मोकळ्या मनानें टीका करतात, 'चीनचा पक्ष न्यायाचा असताना जपान जबरदस्त म्हणून त्याचे म्हणणें मान्य करणे योग्य नव्हे.' ब्रिटनच्या युद्ध-यत्रात प्रवेश केल्यानंतर भग अशी मोकळी टीका करणें सोपें जाणार नाहीं. जपाननें नोटिस दिली ती इंग्लंड अडवण्यांत आहे हें पाहून च दिली. आता ती अमान्य करायची आणि जपानचें शत्रुत्व पतकरायचे म्हणजे तितकें बळ आपल्यापार्शी पाहिजे. इंग्लंडचें एक वेळ सोडा. फ्रान्सनें काय करायचें ? जपानने फ्रेंच इन्डोचायनाला नोटिस कसली धमकी च दिली म्हणा ना, की 'खबरदार, फ्रेंच इन्डोचायनामधून चीनला काहीं मदत पांचली तर.' फ्रेंच इन्डोचायनानें तें निमूटपणे कबूल केलें. इंग्लंडने तीन महिन्यापुरती मदत तरी घालून ठेवली आहे. फ्रेंच इन्डोचायनानें तर बेमुदत मान्यता देऊन टाकली. चीन तफरार करते—'फ्रान्सने आमच्याशी झालेला करार मोडला.' फ्रान्सची च जेथें कंबर मोडली तेथें तो आता करार काय पाळणार होता ? अथवा फ्रान्सची गोष्ट कशात ? हिटलर जो आज 'वळियाशिरोमणि' मानला जात आहे तो तरी काय करीत आहे ? रशियाला तो खुशाल पाय पसर देतो, तें काय रशियाचा पक्ष त्याच्या मतानें न्यायाचा असेल म्हणून ? हिंसेचें शस्त्र स्वीकारल्यानंतर बलाबल-विचार प्रधान. न्याय आपल्या धाजूला असेल तेवढा असेल, आणि नसेल तेवढा नसेल. हिंदुस्थाननें काय किंवा कोणी हि काय आजच्या यात्रिक जगात हिंसा स्वीकारायची म्हणजे न्यायाची आणि लोकशाहीची भाषा ब्राजूला च ठेवायची.

ब्रिटनशी हिंसात्मक सहकार करण्याला आज तयार होणें म्हणजे केवळ अहिंसा-परित्याग च नव्हे, पण एकदम हिंसेच्या रंगोल पाण्यांत शिरणें आहे. हिंदुस्थाननें स्वखुपीनें, युरोपात, आफ्रिकेंत, आशियात

माणूसमारीसाठी माणसे पाठवायची म्हणजे जगभर विद्वेषाची आग लागायला प्रवृत्त व्हायचें. हिंदुस्थानच्या बाहेर माणसे पाठवीत नाही असे तर म्हणणे शक्य च नाही कारण हिंदुस्थानचा बचाव म्हणून एक तुटक वस्तु उरत च नाही. आग्निवेचा फिनारा, भूमध्य समुद्र इत्यादि सर्व हिंदुस्थानच्या च सरहद्दी समजल्याशिवाय गत्यतर नाही. म्हणजे वीस वर्षांची काँग्रेसची कमाई, आणि तीमुळे जगात निर्माण झालेली आशा ही तर गेली च, पण हिंदुस्थानची हजारों वर्षांची कमाई वाया गेली. हिंदुस्थानच्या आपल्याला माहीत असलेल्या सबंध इतिहासात हिंदी माणसें स्वेष्ठापूर्वक हिंदुस्थानच्या बाहेर संहारार्थ निघालीं असे उदाहरण नाही. आम्ही बचावाची हिंसा करू, उठावाची करणार नाही, हें हि जमायचें नाही 'अमर्यादा-पुरुषोत्तम' हें च आमचें दैवत व्हायचें, आणि त्याची पूर्ण उपासना करू तर च आम्ही यशस्वी व्हायचे.

आणि यशस्वी व्हायचें म्हणजे काय? इंग्लंडचे जेवढे शत्रु ते सारे आमचे शत्रु बनवून ठेवाययाचे. स्वराज्याच्या पहिल्या च हप्त्यात एवढें मोठे शत्रुत्व खरीद करणें म्हणजे जवळपास कायमच्या पार त्याची सोय करून ठेवणें आहे.

एवढें शत्रुत्व कोणाच्या बळावर पचवायची उमेद राखायची? अर्थात् जितकी लाच आपली नजर जाऊ शकते तेवढ्या काळापुरतें घोलायचें म्हणजे इंग्लंडच्या बळावर. हा हि मुद्दा विचारात घेण्यासारखा आहे. माणशीं जेमतेम एक एकर जमीन असलेल्या राष्ट्रां, अन्य राष्ट्रांना लुटण्याची कल्पना सोडल्यास, अवान्तर किती हि जोर मारला तरी लष्करावर विशेष प्रमाणावर पैसा खर्च करणें स्पष्टपणें अशक्य आहे इंग्लंडचा चातू युद्धाचा रोजचा खर्च सुमारे दहा कोटी रुपये आहे हे असले राक्षसी खर्च राक्षस च करू शक्याचे मानवाचें तें काम नाही हिंदुस्थानातील मानवांनीं तें आपलें काम समजू नये असे राक्षस जगात जे काही आहेत ते च जगाला गरजेपेक्षा अधिक झाले आहेत हिंदुस्थानची आणखी त्यात भर पडायला नको आहे. आणि मुद्देवान हिंदुस्थानची आर्थिक परिस्थिति निती हि मुधारली तरी हिंदुस्थानला तें शक्य हि नाही

हिंदुस्थानला पार मोठें लष्कर ठेवणें शक्य नाही, म्हणून त्याला निनल'कराचा मार्ग च एकदरीत सोईस्कर होईल, असें जवाहरलालजी हि कधी कधी म्हणत असतात. अशा राष्ट्राला शत्रु निर्माण नला स्वाश्रयानें परतडणारी नव्हे. इतक्या हि उपर त्या कलेची उमेदवारी करावयाची म्हणत अर्थात् ती पराश्रयानें च करावयाची म्हणजे काय ? इंग्लंडकडून आम्ही आज स्वराज्याचें, नव्हे जगदीं पक्क्या पूर्ण स्वराज्याचें, वचन घ्यायचें; आणि तें त्यांना सप्रेम, साभार आणि सव्याज परत करावचें. भगवान् अर्जुनाला गीता सांगून शेंवटीं म्हणाले, 'तू स्वेच्छेनें काय तें कर.' आणि पुन्हा म्हणाल, 'सर्व सोडून मला शरण ये' दोहींचा मिळून अर्थ हा की, 'स्वेच्छेनें मला शरण ये' ईश्वराच्या जाणतीत भक्तानें असें च करावला हवें. तें च आम्ही इंग्रजांच्या वावतीत करावचें

नैष्ठिक अहिंसा जाडूला सारणें, आणि सरकारशीं हिंसात्मक सहकार्य करणें उर्फ सरकारचें आणि अन्य हिंसा-निष्ठ्यांचे हिंसात्मक सहकार्य स्वीकारणें ह्यातून निर्माण होणारी ही सारी निष्पत्ति लक्षात घेतली म्हणजे "बहु मेळवूनि बहुय अज्ञ पळत जाय कृष्ण सोडून" अशासारखा हा प्रकार होऊन राहिला आहे असे म्हणावें लागतें. ह्याच्या उलट काँग्रेसनें जर आपली अहिंसा दृढ केली, परभारें मिळणाऱ्या स्वराज्याची आशा च नव्हे तर कल्पना हि न ठेवता काँग्रेसचें सहकार्य म्हणजे नैतिक सहकार्य असें जाहीर केले, आणि स्वराज्याची सागड चालू घुडाशीं न घालता, स्व राज्य स्व शक्तीनें यथासमय, मातीतून गणपति निर्माण करावा त्याप्रमाण, आमच्या अतरगातून निर्माण करण्याची कारागिरी अवलंबिली, तर सर्व प्रकारे कुशल होणार नाही काय ? असें स्वराज्य टाळणें कोणाला हि शक्य व्हावयाचें नाही. सूर्यासारखें तें सहज उगऱायचें सूर्य उगऱतो पूर्वेला तर प्रकाश आणि ऊन पसरते थेट पश्चिमेपर्यंत सगळीकडे. ह्या स्वराज्याचें हि असें च व्हायचें. हिंदुस्थानात तें जन्माला यायचें. पण सान्या जगाला त्यानें मुक्तीचा मार्ग मोकळा व्हायचा. त्याचा शत्रु जन्मण्याच्या अगोदर मरायचा अतर्गत उडाळीचा समत मिटवून घ तें जन्माला आलेल, त्यामुळ त्याच्या निवारणाचा प्रश्न तोंड च दाखवायचा

नाहीं आणि परचक्राची हि ती च गत व्हायची. किंवा ह्या दोन्ही प्रभावे अवशेष कल्पून घेतल तरी त्याची सोडवणूक आज भासते तशी बिकट भासायची नाही. हें स्वराज्य किती हि उशिरा मिळाले तरी तें च लवकरात लवकर मिळायच. कारण तें च स्वराज्य असायचें आणि तें च चिरजीव व्हायचें.

पण हिंदुस्थानला स्वराज्य सरोत्तर अहिंसेनें मिळेल काय, अशी शका ह्या ठिकाणी काढणारे काढतील च ह्या शकेचा आपणाला यथे विचार करण्याचे कारण नाही. कारण ही शका नसून निष्क्रिय लोकांचा हा निश्चय आहे. हिंदुस्थानला हिसेनें स्वराज्य मिळण्याची शक्यता नाही हें ह्या लोकाना माहीत आहे आणि अहिसेनें कधी च कोणाला स्वराज्य मिळत नाही असा ह्यांचा विश्वास आहे आणि म्हणून निष्क्रिय राहून टीकात्मक वाङ्मयात भर घालण्याचा ह्यांचा कार्यक्रम ठरलेला आहे. तेव्हा त्यांच्या नाहीं लागण्यात काहीं हशील नाही शिवाय सघटित अहिंसा हें स्वराज्याचे एकमेव व्यवहार्य साधन आहे असें आजतागाईत काँग्रेस मानीत आहे, आणि तशा विचाराच्या लोकासाठी च हा लेख आहे

पण काँग्रेसवाल्यांचा थोटाळा वेगळा च आहे. व्यवस्थित सरकारांनी सामना देऊन स्वराज्य मिळविणें, आणि अचानक येऊन पडणाऱ्या परचक्राचे किंवा अतर्गत ब्रडाळीच निवारण करणें, ह्या त्यांना अजिबात वेगळ्या कोटी भासतात पहिली गोष्ट आम-ब्यापाशी असलेल्या मोडक्या तोडक्या अहिसेनें साधता येईल, पण दुसरी बलवानाच्या नैष्ठिक अहिंसेशिवाय साधणें शक्य नाही; ही नैष्ठिक अहिंसा आम्हीं कोठून आणायची? हा त्यांचा पेंच आहे

माझ्या नम्र विचाराप्रमाणें हा एक भ्रम आहे आणि त्याचें निवारण होणें अगत्याचें आहे स्वराज्य-रक्षणाप्रमाणें च स्वराज्य संपादन हि नैष्ठिक अहिंसेशिवाय अशक्य आहे. आतापर्यंत दुर्नळाच्या अहिंसेचा प्रयोग आम्हीं केला. त्यातून थोडी पार सत्ता मिळाली किंवा मिळाल्याचा आभास झाला. मी 'आभास' म्हणतां. कारण काँग्रेसच्या राजवटीत काय प्रकार झाले ते आपण पाहिले च आहेत तथापि, आभास न म्हणता

योही पार सत्ता मिळाली असेच आपण समजू या. पण हा सत्ताभास अथवा ही अल्प सत्ता, आणि ज्याला आम्ही 'स्वराज्य' म्हणतो आणि ज्याला 'पूर्ण' हें विशेषण जोडल्याशिवाय आमच्या जिवाच समाधान होत नाही, तें आमचें उद्धोषित ध्येय, ह्यात जमीन-अस्मानाचें अंतर आहे. हें अंतर गडगडगुडा अहिसेनें तोडलें जाणारें नाही त्याला प्रलवानाची पराक्रमी अहिंसाच लागेल, हें समजण्याची आता वळ आलेली आहे. आणि हें जितक्या लवकर लक्षात येईल तितकें आमचे घोंटाळे लवकर मुटतील.

स्वराज्य हा वर वर्णिल्याप्रमाणें मातीतून निर्माण करावयाचा गणपति आहे, नदीतून वाहून येणारा नर्मदा नळे. आमच्यातल्या थोरा मोठ्याची अशी समजूत होऊन बसली आहे, कीं आम्ही जें थोडें-बहुत अहिसेचें प्रदर्शन केले, त्यानें जणू भगवान् सतुष्ट झाला, आणि सतुष्ट झालेल्या भगवानाने आमच्या सकटमोचनार्थ चालू महायुद्ध पाठविलें आमचा तो शुद्ध भावानें केलेला जल्पतम प्रयत्न आणि भगवतानें पाठविलेली ही कृपा ह्यांच्या संयोगान आमचें कार्य आता लवकरच साधतें, ह्या कल्पनेनें ग्रासल्यामुळे दुनळी अहिंसा हि आम्हाला स्वराज्यात टक्कील अशा गफलतीत आम्ही सापटलों आह्यात वेदक सापाच्या तोंडात सापडला तरी तोंडातली माशी सोडत नाही, तसा द्रप्रजाच्या बाबतीत अनुभव आला तर आम्हाला अनायास स्वराज्य मिळत नाही हें स्पष्टच होईल पण ह्याहून उलट अनुभव येऊन त्यानें आम्हाला स्वराज्य देऊन टाकलें तरी आम्हाला स्वराज्य मिळत नाही हें माझे म्हणणे मी वर मांडलेच आहे. नैष्ठिक अहिंसेशिवाय स्वराज्य रासण्याची जशी आम्हाला आज पचाईत पडली आहे तशी नैष्ठिक अहिंसशिवाय स्वराज्य मिळविण्याची हि आम्हाला पचाईत पडली पाहिजे.

“मग काम तुम्ही व्यवस्थित सरकारशीं सामना दण जाणि आक्रमणाचा किंवा बंडाळीचा प्रतिकार करणे ह्यात काहींच करू करीत नाहीं ?” उत्तर — ‘करतो आणि करीत नाहीं.’ एकीकडे दुनळी

अहिंसा चालेल आणि दुसरीकडे धीर्यवती लागेल अशा अर्थानें परक करीत नाहीं स्वराज्य म्हणजे पूर्ण स्वराज्य असा जर अर्थ असेल तर दोग्दीकडे धीर्यवती अहिंसा च लागेल. पण व्यवस्थित सरकारशी सामना देताना तिची ज्या प्रकारची कसोटी होईल त्याहून वेगळ्या प्रकारची कसोटी दुसरीकडे होईल, असा परत मी करतो. त्यात पुन्हा 'वेगळ्या प्रकार'ची कसोटी म्हणतो 'जास्त' कसोटी असें हि निश्चयाने म्हणत नाहीं, आणि 'कमी' हि म्हणत नाहीं.

ह्यावर काही लोक म्हणतात, की "तुमच म्हणणे सारें कसूल. पण व्यक्तिशः कसूल. नैष्ठिक अहिंसेवर आमची श्रद्धा आहे. तिची तयारी जाग्ही करू पाय लटपटले तरी करू पण आग्ही जनतेचे प्रतिनिधि आहात त्यामुळे आमचे नुसते पाय च लटपटत नाहींत, डोकें हि लटपटतें. जनतेला जाजच्या स्थितीत अहिंसा मानवेल काय? आमच्या मतें मानवणार नाहीं." ह्यावर दुसरे उत्तर देतात, 'ऑल इंडिया काँग्रेस कमिटीचा कौल घेऊ.' मी म्हणतो, ही सारी विचारसरणी च गैरलागू आहे. आम जनता, चाळीस कोटींनीं मोजली जाणारी जनता, हिंदुस्थान-साररी प्राचीन अनुभवी जनता, अनेक मानव-समूहानीं मनलेली जनता, ही केव्हा हि, आणि कोणाला हि न पुसता, अहिंसक समजून घ्यावी. तिला हिंसक पक्षात ढकलणें, किंवा, कमिटीला पुसणें, म्हणजे व्यर्थ वेळ च घालविणें आहे. हिंदुस्थानची जनता अहिंसक, अहिंसक आणि अहिंसक ती "अहिंसावादी" नव्हे. हा "वाद" तिच्या तर्फें तिच्या विद्वान् सेवकांनीं वदायचा आहे ती "अहिंसाकारी" हि नव्हे हा 'कार' तिच्या तर्फें तिच्या सत्याग्रही सेवकांनीं वरायचा आहे ह्यानीं आणि त्यानीं तिला 'तू अहिंसा वादी आहेस का? आणि तू अहिंसाकारी आहेस का?' असा चायट प्रश्न विचारायचा नाहीं. व्यक्तिशः आमची जर अहिंसेवर श्रद्धा असेल तर त्या अहिंसेतून शक्ति निर्माण करणें आमचें काम आहे. ह्या आमच्या कामाला जनतेचा केव्हा हि उत्तम आशीर्वाद आहे अहिंसेमारख्या प्रश्नाबाबत जनतेच्या मत-परिज्ञानाची गरज नाहीं. तिचे स्वभाव परिज्ञान पुरें आहे

झावर काहीं लोक म्हणतात, “ हे हि कबूल. पण आमच्या पुढे प्रश्न तूर्तातूर्तीचा आहे. आम्ही अहिसेचा आग्रह धरून बसलों तर आम्ही तयारी करू; शक्ति संपादन करू. कालान्तराने सिद्धिहि मिळवू. पण चालू घटनेला आम्ही अगदीच कोपन्यात पडल्यासारखे होऊ. दुसरे पक्ष पुढे येतील सरकार त्यांना हाताशी धरील आणि राज्यकारणात आम्ही जुना अक होऊन बसू. ” काहीं हरमत नाही. आपल्याला राज्यकारण करायचेच नाही आपल्याला स्व-राज्यकारण करायचे आहे गाधीजी लिहितात त्या प्रमाणे पुढे जातील ते हि आपले बंधुच असतील. मी तर म्हणतो, आपल्या ह्या स्वराज्य-साधनेच्या पवित्र कार्यात आम्ही ईश्वराची हीच प्रार्थना करावी, की आम्हाला त्याने कोणत्या हि कोपन्यात टाकावे, पण भ्रमात आणि मोहात टाकू नये. आम्ही स्वराज्य साधक आहोत. आम्हाला राज्य-कामनेचा स्पर्श न होवो.

“ न त्वहं कामये राज्यम् ”

ग्रा. से. वृ. ऑगस्ट, १९४०.

३०

प्रार्थनेनंतर

पहिल्या प्रथम माझ्यासवधीच सागतो एकूण नऊ महिन्यात ९ रत्तल वजन कमी झाले, त्यापैकी ६ रत्तल वजन भरून आले. आहार येथल्यासारखाच घेत होतो.

माझा कार्यक्रम.—सकाळची प्रार्थना, आसपास चारीबाजूला निजलेल्यांना घास होऊ नये म्हणून, मनातल्या मनात करीत असं. त्यानंतर प्रातर्विधि, वाचन, अल्पाहार, आणि मग टा। घाजेपर्यंत दोन वर्ग. एक वर्ग ससृष्ट वाल्मीकि-रामायण, आणि दुसरा वर्ग

[व्यक्तिगत मत्याग्रहाच्या दुसऱ्या जेठ-यात्रेनंतर तारीख १२-७-४१ रोजी विनोयानी नालवाडी येथे सायंकाळच्या प्रार्थनेचे वेळी दिलेल्या प्रवचनाचा सारांश.]

गीतेसमर्था चर्चा. वर्गानंतर विरायण जातो. नतर थोडे लिहित अगता त्यानंतर भोजन, विश्रान्ति मग थोडा वेळ सूत पाततो. नतर मार्गजनिन सूत-पताई येथल्यासारखी च अर्धा तास होते त्यात सर्प तर सामील नसतात पण अर्धे अधिक असतात. पताईनंतर आदल्या दिवसाच्या कातलेल्या ताराची नोंद होते त्यानंतर एक मनुष्य वर्तमानपत्रीय वातम्या टाचून टिपून जाणलेल्या असतात त्या ऐक्यतो त्यानंतर पिरणें. सध्याकाळच्या जेवणानंतर २० मिनिटें रिकामी असतात. यानंतर सध्याकाळची प्रार्थना हल्ली प्रार्थनेत स्मराज्याची आपली काय रूपना आहे तें मागतों रामायण वाचीत होता, पण डोळ्याच्या मारणान तें नद वेळें आहे प्रार्थनेनंतर ८॥ ला झोंप व सकाळी ४ ला जायति

माझ्या डोळ्यासमर्था लोकांना कमी अधिक माहिती मिळाली असेल. डोळा थोडा कमजोर झाला आहे ही गोष्ट खरी आहे कुराणाच्या वाचनान हें झालें आहे एरवी हि झालें असतें च, पण आज आलेला यज्ञा काहीं वर्षानंतर आठ असता. या यज्ञ्यामुळ अधिक वाचण्या लिहिण्याची शक्यता नाही कर्तव्य म्हणून जेवढ वाचावें लिहावें लागतें, त्यापेक्षा जास्तीची जरूरी हि नाही मी डोळ्यांना प्राप्त देण्याचें नद वेळें आहे सकाळी पक्त अर्धा तास कुराणासाठी देतों.

यानंतर तेथल्या वातावरणासमर्था सागावयाचें तर तेथें निरनिराळे लोक आहेत प्रान्ताचे अध्यक्ष आहेत, ताडुक्याचे अध्यक्ष आहेत, असेंन्नीचे समासद वगैरे पुष्कळ अधिकारी लोक आहेत. त्यांच्यापासून पुष्कळ घेण्यासारखें आहे माझ्या लक्षात एक गोष्ट आली की, या सर्व समाजाला एकन रहावयाचें आहे तर त्यांच्यात काहीं सामुदायिक भावना निर्माण व्हावयास हवी

सामुदायिक भावना निर्माण होण्याला मला तरली हें साधन उत्तम वाटतें. या गोष्टीचा अनुभव जेलमध्ये पुष्कळ लोकांना आला. माझें जेव्हा मुटावयाचें ठरले तेव्हा मडळींनी ठरविलें की उद्या रोजच्या अर्ध्या तासाऐवजी एक तास कातावयाचें आणि तें सूत विनोदाना द्यावयाचें. माल मी मुटावयाच्या वेळी सर्प लोक एकत्र आले होत त्यांनी प्रेमाची सहा म्हणून तें सूत दिले आहे. ही समुदाय भावना आहे.

एप्रिलच्या ६ किंवा १३ कोणत्या तरी एका तारखेला काहीं मडळींनीं २४ तास अरपट सूत कातलें त्यात विशेष गोष्ट ही होती कीं दोन माणसांनीं अरपट २४ तास दोन तरुल्या चालविल्या असला प्रयोग आपल्या येथें आतापर्यंत केला गेला नव्हता, तो तेथें झाला. त्यापैकीं एकांने २४ तासात २१ लटी कातल्या तासात १ लट पडली असती तर गति बरी पडली असें म्हटले असतें. कातणारानें दोन्ही हातांनीं सूत कातलें त्याला थप्पा तर आला हाता च पण तो मुख्यतः बसण्याचा होता. हात त्रिवा पोटरी दुरसली असा नव्हता

यानंतर येथील मडळींना काहीं गोष्टी सागावयाच्या आहेत. माझें लक्ष राडण विचरणाच्या प्रयोगाकडे लागून राहिले आहे. त्यासबधीं मी लेख हि लिहिला होता. त्यात सूचित केले होते कीं मडळींनीं यासबधींचे आपले अनुभव मला कळवावे. परंतु त्यासबधीं कोणाकडून माझ्याकडे काहीं आलें नाहीं. मी जेलमध्ये राडण-विचरण सुरू केले, परंतु माझ्या वोट्याच्या घामाच्या अडचणीमुळे तो प्रयोग चद करावा लागला तरी पण जो काहीं अनुभव आता त्यावहून विचार करता सर्व क्रिया करून एका तासात एक लट होण्यास हरकत नाहीं त्या क्रियेत अपार शक्ति आहे. त्यासाठीं आपल्या येथील बऱ्याच मडळींनीं रोज नियमानें अर्धा तास घालविणें उपयोगाचें होईल.

आपल्या मडळींनीं आपल्या जीवनाच्या तत्वाचा अभ्यास केला पाहिजे. आपल्या येथील मडळींना आपल्या सर्व तत्त्वज्ञानाची माहिती असावयास पाहिजे. सादी-शास्त्राच्या ज्या परीक्षा निघाल्या आहेत त्या तर घाब्याच, शिवाय आपल्या येथील सर्वांकडून प्रागोद्योग, सादी वगैरे तत्वाचा अभ्यास झाला पाहिजे.

आपल्या मडळींत हिन्दू-मुसलमान ही भावना नाहीं. पण आपल्या मनात तशी भावना नाहीं म्हणून आता आपल्याला काहीं करावयाचें नाहीं असें नाहीं. आज सर्वत्र जै दंगेधोपे होऊन राहिले आहेत त्यात प्राणाहुति देण्याची पाळी आली तर खुशाल प्राण सोडता यावे अशी आपली तयारी पाहिजे. या यादवीत प्राण देण्याची आपल्यावर पाळी आली तर तो शुभ मुहूर्त वाटला पाहिजे. आपलें प्रेम उत्कर्षाला पोहोचलें,

असेल तर च आपण तसें नरू शकू. प्रेमाच्या अभावीं असें होणार नाही एजमेकाविषयींचें प्रेम परिपूर्ण आणि उत्कट असलें पाहिजे. आता च आपण रामायणात घाचलें, कीं रामचंद्र जटायूला सागून राहिले आहेत, “वा जटायु ! तुझ्या पुण्यानें च तुला गति मिळाली आहे. जे परहिताविषयीं नेहमीं तत्पर अमतात त्यांना या जगात दुर्लभ असे काहीं च नाही.” आपल्या चिन्तात कोणत्या हि प्रकारचा भेदभाव नसला पाहिजे, तर च आपण कसोटीला टिकू.

येथे प्रार्थना ठीक हाऊन राहिली आहे पण शंयटी जी सूत-नोंद होते त्यात सर्वांचीं नावें दिसत नाहींत. ती नांवें असावयास पाहिजेत. या वागर्तात पाश्चात्य राष्ट्रांचा दाखला घेण्यासारखा आहे. लाम्बो माणसें दोन्ही राजूला लहून राहिलीं आहेत. नेत्रदी त्याची रचना शक्ति किती अफाट व्यवस्था ! शत्रूच्या हातात आपली मालमत्ता पड नये म्हणून आपलें ठिकाण सोडून जाताना ती पद्धतशीरपणे जाळून टाकतात. लढाईत जीं जीं ठिकाणे जिंकित जातात त्या ठिकाणीं त्यांना आपल्याबरोबर बीज, रेल्वे, पाणी, जल सर्व काहीं घेऊन जावें लागतें. ही त्याची रचनाशक्ति आपल्यात यावयास पाहिजे आणि आपल्याला ती सहज असावयास पाहिजे. या आपल्या सूत नोंदण्याच्या लहानशा क्रियेंत आपल्या जीवन-श्रद्धेचा अद्य ओतला पाहिजे

आता पहा ना, मला जर हें बळण लागलें नसतें तर मी जेलमध्ये जाऊन काय करू शकलों असतों ? आज जेलमध्ये जी प्रेमाची गाठ दिसून राहिली आहे ती एरवीं दिसली नसती. तेथें एकूण ६५ चरखा सभाचे सभासद महिन्यात हजार वार सूत देणारे-झाले हा मर्या परिणाम कशाचा आहे ? आता हें सर्व किती दिवस टिकेल तें एका परभेदनाला च माहीत. परंतु आपण जेथें जाऊ तेथें आपले वातावरण आपल्याभोंवतीं निर्माण झालें पाहिजे. सूर्य जेथें जातो तेथें आपले किरण तो आपल्या बरोबर च घेऊन जातो.

प्रा. से. वृ. ५-५